3 1761 03644 8058

Vasić, Miloje M. Arhitektura i skulptura u Dalmaciji

Архитектура и Скулптура у Далмацији

од почетка IX до почетка XV века.

ЦРКВЕ

Написао
Милоје М. Васић
професор Универзитета

Београд
Издавачка књижарница Геце Кона
Кнез-Михаилова улица 1
1922

NA
1009
D3 V3

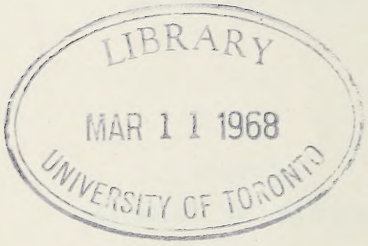

Ујединењу

Срба, Хрвата и Словенаца

посвећује

Писац.

Предговор.

Eitelberger von Edelberg је први стручњак који је проучавао средњевековне уметничке споменике у Далмацији. Њему је следовао T. G. Jackson, енглески архитекта, који је, у 1887 години, публиковао своје дело о средњевековним споменицима на источној обали Јадрана. За дуги низ година дела ове двојице научника била су једини извор за познавање средњевековне уметности у Далмацији. У току времена придошли су радови страних и домаћих испитивалаца, радови, растурени по часописима и засебним публикацијама, који су учинили да Eitelberger-ово и Jackson-ово дело застаре, али да ипак сачувају своју историску вредност. Две велике збирке фотографски снимљених споменика, збирка Kowalczyk-а и збирка Ивековића, олакшавају, данас, проучавање далматинских споменика. Обе су збирке, на жалост, без пропратнога текста, те не пружају ништа више сем фотографских снимака на којима се не могу поуздано разликовати старији, оригинални делови грађевина од доцније рестаурисаних или дозиданих делова. Ту празнину ових збирака попуњава наше дело, те се сме очекивати да ће се, у скоро, међу нама наћи издавач који би издао збирку одабраних снимака далматинских споменика с текстом који ће пружити најновије резултате научног проучавања тих споменика.

Поменуте публикације не садрже мање угледне, али за Историју Уметности Далмације веома важне, споменике из првог периода, спо-

менике које су, у последње доба, пронашли, проучили и публиковали локална археолошка друштва и њихови сарадници. Међутим, све те публикације веома су оскудне у погледу на научну обраду свега познатог материјала као једне целине. Најпосле, најновији научни резултати на пољу Историје Уметности изискивали су обраду целокупног градива, како би се могло тачно одредити место средњевековне далматинске уметности у општој Историји Уметности. Та је потреба постала још пречом унапређењем нашег познавања политичких, економских и црквених догађаја и прилика у Далмацији, под којима се развијала далматинска уметност Средњег Века. Наше дело је остварило свој задатак ако је, у њему, поред археолошког проучавања појединих споменика, прикупљена најглавнија домаћа и страна литература о тим споменицима и ако је успело да, сликајући средине у којима су постали поједини споменици, представи читаоцу узроке појавама проучених одлика на уметничким споменицима.

Средњевековна далматинска уметност је, као и Дубровачка Књижевност, заједничко дело и својина данас уједињених Срба и Хрвата. На тој уметности и на монументалној уметности средњевековне Србије српско-хрватски уметници моћи ће развити будућу уметност уједињеног народа. Мештровић је пошао тим правцем, али ни он ни његови следбеници, који су, у осталом, мало разумели свога вођу, нису успели да открију прави пут, а још мање су исцрпли све инспирације које пружају средњевековна далматинска и српска уметност. Нека би наше дело олакшало, у том погледу, рад наших уметника.

Радоваћемо се, најзад, ако наше дело буде у довољној мери обавестило и одушевило многобројне посетиоце наше Далмације у погледу на споменике, с којима ће се они срести нарочито у далматинским градовима.

Дело о далматинским уметничким споменицима заслужује далеко бољу и савршенију техничку опрему него што је ми, у овом моменту, можемо дати. Нека читаоци, у том погледу, а нарочито у погледу на број, формат и квалитет илустрација, имају на уму да је дело рађено за време рата и после рата, у доба чије тешкоће — политичке, економске и саобраћајне — осећа сваки од нас. Ни поред најбоље воље ми нисмо могли пружити више ни боље, него што, у том погледу, дајемо читаоцима на следећим страницама.

Али и овакво какво је, наше дело не би могло угледати света да Министар Просвете, Г. Св. Прибићевић, није дао помоћ за израду илустрација. С друге стране, наш издавач, Г. Геца Кон, омогућио је, својом либералношћу, бољу техничку опрему овог дела. У своје име и у име оних читалаца који неће, можда, имати прилике да посматрају оригинале, захвални смо Министру Просвете и нашем издавачу.

У Београду, Марта 1922 године.

Писац.

Скраћенице наслова употребљених дела и публикација.

AI.	Raffaele Cattaneo, L'architettura in Italia dal secolo VI al mille circa. Venezia, 1888.
AIM.	Émile Bertaux, L'art dans l'Italie Méridionale, Paris, A. Fontemoing, 1904.
AK.	William Gerber, Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens, Dresden, G. Kühtmann, 1912.
Amida.	Max van Berchem — Josef Strzygowski, Amida, Heidelberg—Paris, C. Winter — E. Leroux, 1910.
Arbe.	W. Schleyel, Arbe. Stadt und Insel. Wiesbaden, C. W. Kreidel, 1914.
ARD.	Ugo Monneret de Villard, L'architettura romanica in Dalmazia, Milano, Alfieri & Lacroix, 1910.
ARF.	R. de Lasteyrie, L'architecture religieuse en France à l'époque romane. Paris, A. Piccard et fils, 1912.
BAE.	Josef Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, A. Schroll & Co., 1918.
Bamberger Domsculpturen	Artur Weese, Die Bamberger Domsculpturen, 10. Heft der Studien zur Deutschen Kunstgeschichte, Strassburg, J. H. Ed. Heitz, 1897.
Bedeutung	Constantin Jireček, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters. Vortrag, gehalten in der feierlichen Sitzung der kaiserl. Akademie der Wissenschaften am 31. Mai 1899.
BKK.	Hans Folnesics — Leo Planiscig, Bau- und Kunstdenkmale des Küstenlandes, Wien, A. Schroll & Co., 1916.
Борба.	Станоје Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у Немањићској Држави. Београд, 1912.

Bulletino.	Bulletino di archeologia e storia Dalmata. Anno . . . ., Spalato.
Cenni storici.	P. Giovanni Evangelista Cusmich, Cenni storici sui Minori osservanti di Ragusa, Trieste, 1864.
Contributo.	Luka Jelić, Contributo alla Storia d'arte in Dalmazia, supplemento al „Bulletino d'archeologia e storia dalmata", Anno XXXV, 1912. Spalato.
DAS.	C. M. Ivekovič, Dalmatiens Architektur und Plastik, Bd. I—V, Wien, A. Schroll & Co.
Dello Sviluppo.	Guiseppe Gelcich, Dello sviluppo civile di Ragusa, Ragusa, 1884.
DKD.	Georg Kowalczyk — Cornelius Gurlitt, Denkmäler der Kunst in Dalmatien, Berlin, Verlag für Kunstwissenschaft, 1910.
Documenta.	F. Rački, Documenta historiae Croaticae periodum antiquam spectantia, Zagreb, 1877.
Dom zu Aachen.	Jos. Strzygowski, Der Dom zu Aachen und seine Entstellung, Leipzig, J. C. Hinrich, 1904.
DQI.	T. G. Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cettigne, vol. I—III, Oxford, 1887.
EBD.	Ćirilo Ivekovič, Die Entwickelung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien, Wien, A. Schroll & Co., 1910.
EG.	Gabriel Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, E. Leroux, 1916.
Führer.	Oesterreichisches Archäologisches Institut, Führer durch das k. k. Staatsmuseum in St. Donato in Zara, Wien, A. Hölder, 1912.
Geschichte.	Heinrich Kretschmayr, Geschichte von Venedig, Gotha, 1905.
Годишњица.	Годишњица Николе Чупића, књига XXXIV, Београд, Чупићева Задужбина, 1921.
Handbuch.	Josef Durm, Handbuch der Architektur, Bd. 3, I. Hälfte, II. Auflage, Stuttgart, A. Bergsträsser, 1899.
Handelsgeschichte.	Adolf Schaube, Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge, München—Berlin, R. Oldenburg, 1906. У збирци G. v. Below und F. Meinecke, Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte.
Handelsstrassen und Bergwerke.	K. Jireček, Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag, 1879.
Histoire.	Ch. Diehl, Histoire de l'empire byzantin, Paris, A. Piccard, 1919.
Histoire de l'art.	André Michel, Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours. Tome I etc. Paris, A. Colin.
HSNP.	Luka Jelić, Hrvatski spomenici ninskoga područja iz dobe narodnih hrvatskih vladara, knjiga I. Dvorska kapella Sv. Križa u Ninu. Djela Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, knjiga XIX, Zagreb, 1911.

Историја.	Константин Јиречек, Историја Срба. Превео Јов. Радонић, Београд, 1911.
JAK.	Jahrbuch für Altertumskunde der k. k. Zentralkommission, Wien, Bd. I etc. 1907 etc.
JZK.	Jahrbuch der k. k. Zentralkommission, Wien, Bd. I etc.
Kleinasien.	Josef Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig, J. C. Hinrichs, 1903.
Koimesiskirche.	Oskar Wulff, Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken, Strassburg, J. H. Ed. Heitz, 1903.
Kronotaksa.	F. Bulić — J. Bervaldi, Kronotaksa spletskih nadbiskupa, Supplemento al „Bulletino d'archeologia e storia dalmata", Anno XXXV, 1912.
L'ancien art serbe.	Gabriel Millet, L'ancien art serbe. Paris, E. de Boccard, 1919.
L'art allemand.	E. Mâle, L'art allemand et l'art français du Moyen Age, Paris, A. Colin, 1917.
Le commerce et les marchands.	Georges Yver, Le commerce et les marchands dans l'Italie Méridionale au XIIIe et XIVe siècle. Paris. Fontemoing, 1903.
Le origini.	G. T. Rivoira, Le origini della architettura lombarda. Milano, U. Hoepli, 1908.
Les origines françaises.	C. Enlart, Les origines françaises de l'architecture gothique en Italie, Paris, 1894.
Listine.	Sime Ljubić, Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, Zagreb, 1868; у збирци Monumenta spctantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. I.
Manuel.	Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris, 1910.
Memorie di Tragurio.	J. Lucius, Delle memorie di Tragurio hora detto Traù. Venetiis, Stefano Curti. 1574.
Memorie storiche.	Giuseppe Gelcich, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro. Zara, 1880.
MKD.	R. Eitelberger von Edelberg, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens, IV. Bd. der gesammelten kunsthistorischen Schriften, Wien, W. Braumüller, 1884.
MZA.	Mitteilungen der Zentralvereinigung der Architekten der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder, Jahrg. IV, Nr. 9, 10.
MZK.	Mitteilungen der k. k. Zentralkommission, Bd. I etc. Wien, 1874 и даље.
Pisa.	Paul Schubring, Pisa, Leipzig, C. A. Seemann, 1902.
Plastik.	Hans von der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig, K. W. Hirsemann, 1903.
Православно монаштво.	Василије Марковић, Православно Монаштво и манастири у средњевековној Србији, Ср. Карловци, 1920.
Pregled.	Ferdo Šišic, Pregled povjesti hrvatskoga naroda op najstarijih dana do 1. decembra 1918. Prva knjiga, Zagreb, St. Kugli, 1920.

Prosvjeta.	Starohrvatska Prosvjeta. Organ hrvatskog starinarskog društva u Kninu, god. I—VIII, Knin, 1895 и даље.
Rad.	Rad Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti, knjiga I и даље. Zagreb.
Spalato.	Jacques Zeiler — Erneste Hébrard, Spalato, le Palais de Dioclétien, Paris. Ch. Massin, 1912.
Споменик.	Споменик Српске Краљ. Академије, књ. XXVIII. Ђорђе Стратимировић, О прошлости и неимарству Боке Которске, Београд, 1895.
Staat und Gesellschaft.	Constantin Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien, Bd. LVI, LVIII, Teil I—III, Wien, 1912—1914.
Storia.	A. Venturi, Storia dell'arte italiana, vol. I и даље; Milano, U. Hoepli, 1901 sq.
Storia della città di Traù.	Paolo Andreis, Storia della città di Traù, ed. don Marco Perojević, Spljet, 1909.
The Shores.	Hamilton Jackson, The Shores of the Adriatic, London, J. Murray, 1908.
U koljevci.	J. Kržanić i J. Barač, U koljevci hrvatske povjesnice, Zagreb, 1907.
Venise.	Ch. Diehl, une république patricienne, Venise, Paris E. Flamarion, 1916.
Vjesnik.	Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, god. I (1879) —XIII (1891); Nova Seria, god. I (1895) —XIV (1911—1919). Zagreb.
Vodja.	L. Jelić, F. Bulić, S. Rutar, Vodja po Spljetu i Solinu. Zadar, 1894.

Садржај.

Страна

Увод 1

Први Период, од краја VIII до средине XI века.

I. — Архитектура.

1. — Централне Грађевине 7

A. — Тип централних грађевина с полигоналном основом и куполом 7

a. — Три здружене једнобродне засведене базилике с централном куполом у фиктивном тамбуру 7

1. — Црква св. Крста у Нину 7

2. — Црква св. Вида у Задру 10

b. — Једнобродна, засведена базилика с куполом изнад три полукружне апсиде (конхе) на источном делу грађевине . . 11

1. — Рушевине цркве у Билицама 11

2. — Црква св. Мартина у Придрази код Новиграда . . 13

3. — Црква св. Николе код Нина 14

B. — Тип централних грађевина с кружном основом и куполом . . 16

a. — Кружна основа с куполом и споља четвртастом апсидом 16

1. — Црква блажене Госпе од Планице на острву Вису 16

b. — Округла грађевина с унутрашњим ступцима који носе куполу и с три полукружне апсиде 16

1. — Црква св. Доната у Задру 16

Страна

c. — Централне грађевине с куполом на кружној основи са контрфорима у облику шест полукружних, споља видних апсида („Strebenischen“) 20

1. — Остаци цркве св. Урсуле у Задру 20

2. — Црква св. Тројице (Trinita) у Пољуду, код Сплета 21

2. Базиликалне Грађевине 22

A. — Једнобродна, оријентална, сводом покривена базилика . . . 22

a. — Без слепих аркада на унутрашњим површинама дужних зидова 22

1. — Рушевине цркве у Рижиницама 22

2. — Рушевине цркве на Лопушкој Главици 22

3. — Црква св. Дујма у Шкаљарима, код Котора . . . 22

4. — Црква св. Варваре у Лумбарди, на Корчули . . . 23

b. — Једнобродна, засведена базилика са слепим аркадама на унутрашњим површинама дужних зидова 23

α. — Са по две слепе аркаде и, споља, полукружном или четвртастом апсидом 23

1. — Капела у комплексу манастира на Ратацу 23

2. — Црква св. Јурја у Пријеђби, на острву Ластову . . 25

3. — Капелица св. Ципријана на острву Ластову . . . 25

4. — Црква св. Михајла на острву Ластову 25

5. — Црква св. Јована Крститеља у Болу, на острву Брачу 25

β. — Са по три слепе аркаде и полукружном апсидом . . . 26

1. — Црква блажене Госпе у Лужинама, у Стону . . . 26

2. — Црква св. Максима у Јесеницама (Пољице) 28

3. — Црква св. Јакова у Пелинама (Дубровник) 28

4. — Црква св. Кузмана и Дамјана на острву Брачу . . 29

5. — Црква св. Недеље код Селаца, на Брачу 29

6. — Црква св. Мартина у Лужинама, код Стона . . . 29

7. — Црква св. Марије у селу Ластову, на острву Ластову 29

8. — Црква св. Срђа на Брдима (Бока Которска) . . . 29

9. — Црква блажене Госпе од Ружарја на острву Ластову 30

10. — Црква св. Антона из Падове на острву Ластову . 30

11. — Црква св. Влаха на острву Ластову 30

12. — Рушевине св. Луке на Уздољу, у Косову код Книна 30

γ. — Са по три слепе аркаде и правоугаоном апсидом . . . 32

1. — Црква св. Луке на острву Ластову 32

2. — Црква св. Миховила код Комниже, на острву Вису 32

Страна

δ. — Са по три слепе аркаде и по три, споља, равне, а изнутра полукружне апсиде 32
1. — Црква св. Јурја у Пониквама, на Пељешцу 32
ε. — С три слепе аркаде, с три апсиде споља равне, а изнутра полукружне, с нишама у аркадама 33
1. — Рушевине св. Томе у Кутима (Бока Которска) . . 33
2. — Рушевине цркве св. Михајла код белих дувана св. Доминика у Стону 33
3. — Црква св. Јурја у Жестињу 34
η. — Са четири слепе аркаде и полукружном апсидом . . . 35
1. — Црква св. Јована Крститеља на острву Ластову . 35
2. — Црква св. Силвестра на острву Бишеву 35
ι. — С пет аркада и полукружном апсидом 36
1. Црква св. Јована у Стону 36
B. — Једнобродна оријентална базилика с куполом 36
a. — С три слепе аркаде, полукружном апсидом, без примесе икаквих елемената попречна брода 36
1. — Црква св, Луке у Котору 36
2. — Црква св. Марије Infunara (Collegiata) 38
3. — Црква св. Николе у Приеком, у Дубровнику . . . 39
4. — Црква св. Николе код Селаца, на острву Брачу . 39
b. — С полукружном апсидом и попречним бродом или његовим елементима 40
1. — Црква св. Сергија и Вакха на Подима (Бока Которска) 40
2. — Црква св. Петра у Приком, код Омиша (Almissa) . 42
C. — Двобродна, засведена базилика с двема, споља равним, апсидама 44
1. — Црква св. Петра (S. Pietro Vecchio) у Задру . . . 44
D. — Тробродна, оријентална базилика са слепим средњим бродом и куполом на њему 46
1. — Црква св. Еуфимије у Сплету 46
2. — Црква св. Николе (de Collegaci) у Велом Варошу, у Сплету 47
3. — Рушевине цркве св. Марије од Отока, код Солина 48
4. — Црква св. Ловре у Задру 54
5. — Црква св. Недеље (Sta Domenica) у Задру 59
6. — Црква св. Духа у Шкрипу, на острву Брачу . . . 61
7. — Рушевине цркве св. Марте (Стомрата) у Бихаћу . 63

Страна

E. — Тробродна хеленистичка базилика, покривена сводовима, с осветљеним средњим бродом 65
1. Црква св. Варваре у Трогиру 65

3. — Архитектонски облици и конструкције 69

A. — Зидарска техника 69

B. — Архитектонски облици 70

a. — Апсида 70
b. — Купола и полукупола 71
c. — Пандантифи и тромпе 73
d. — Лук и свод 74
e. — Слепе аркаде на унутрашњим површинама дужих зидова 75
f. — Контрфори 75
g. — Лезене и слепе аркаде на спољашњим површинама зидова грађевине 75
h. — Конзоле 76
i. — Фриз слепих аркадица на конзолама или без њих . . . 76
j. — Врата 76
k. — Прозори 77

4. — Типови цркава и њихово порекло 78

A. — Географска распрострањеност појединих типова у обиму проучаване области 78

B. — Централне грађевине; њихови типови и варијетети 79

a. — Тип грађевина с куполом и полигоналном основом . . 79
α. — Три здружене једнобродне, засведене базилике с централном куполом у фиктивном тамбуру 79
b. — Тип једнобродне, засведене базилике с куполом изнад три полукружне апсиде (конхе) на источном делу грађевине 83
c. — Тип централних грађевина с кружном основом и куполом 85
α — Варијетет с кружном основом и куполом на периметралном зиду 85
β. — Варијетет с кружном основом и куполом на унутрашњим ступцима 85
γ — Варијетет с куполом на кружној основи и са шест контрфора у облику конха („Strebenischen“) 87

C. — Политичке и црквене прилике у Далмацији од 800—878 године 88

D. Цркве базиликалног облика 92

Страна

E. — Политичке и црквене прилике у Далмацији од 878 (односно 800) до 1059 године 93
F. — Тип тробродне оријенталне базилике с куполом 100
G. — Политички догађаји, црквене и економске прилике у далматинским градовима и на острвима од 800 до 1059 године . . 102

Други Период, од средине XI века до почетка XIII века.

I. — Архитектура.

1. — Засведене базилике с нартексом и звоником . . 107
A. — Једнобродна засведена базилика с нартексом, звоником и портиком 107
1. — Црква св. Спаса на врелу Цетине 107
B. — Тробродна засведена базилика с нартексом, звоником и једном апсидом 109
1. — Рушевине цркве у селу Жажвићу 109
2. — Рушевине цркве св. Марије у Бискупији 110
C. — Тробродна засведена базилика с нартексом, звоником и три апсиде 110
1. — Рушевине цркве на главици „Ступови“ у Бискупији, код Книна 110
2. — Рушевине цркве св. Бартула (?) на Капитулу, код Книна 111
3. — Рушевине катедрале у Биограду 112

2. — Базилике с хоризонталном таваницом 113
A. — Тробродна базилика без призидана звоника, с једном или три апсиде 113
1. — Црква св. Петра у Дрази (San Pietro in Valle), на острву Рабу 113
2. — Остаци старе цркве св. Марије у Задру 117
3. — Црква св. Гризогона у Задру 120
4. — Дом на острву Крку (Veglia) 124
B. — Тробродна базилика без призидана звоника, с једном апсидом и деамбулаторијумом 125
1. — Рушевине цркве св. Јована Крститеља на острву Рабу 125

Страна

C. — Тробродна базилика с једном апсидом и галилејом између два звоника 131
1. — Црква св. Трифуна у Котору 131

3. — Архитектонски облици и њихово порекло . . . 144

A. — Географска распрострањеност споменика овог периода . . . 144

B. — Тип засведене једнобродне и тробродне базилике с нартексом и звоником 145
a. — Облик и порекло овог типа 145
b. — Нартекс и звоник 146

C. — Политички догађаји, црквене и економске прилике у Далмацији од половине XI века до почетка XIII века 147

II. — Скулптура, од око 800 године до око 1204 године.

1. — Надвратник на цркви св. Крста у Нину 152
2. — Вишеслављева крстионица из Нина 153
3. — Архиволта над споредним вратима цркве св. Доната у Задру 153
4. — Фрагменат Андреачијева циборијума у Котору . . 154
5. — Фрагменти преграде (septum) из рушевина базилике у Рижиницама 155
6. — Преграда у цркви св. Мартина, у Спљету 155
7. — Фрагменат с пластичним орнаментима и с Бранимировим натписом из Горњег Мућа 157
8. — Фрагменат преграде с именом кнеза Мутимира . 157
9. — Фрагменат преграде с именом Будимира 157
10. — Фрагменти пластичне декорације из цркве св. Марије од Отока, код Солина 158
11. — Плутеји с именом Држислава 160
12. — Два саркофага из Спљета 161
13. — Споредна врата на дому у Спљету 164
14. — Фрагменат циборијума задарског проконзула Gregorius-a 165
15. — Оплата алтара из 1104 године 166
16. — Рељеф скулптора Отона 169

Страна

Трећи Период, од око 1204 до 1420 године.

I. — Политички догађаји; црквене и економске прилике у Далмацији за време овог периода.

1. — Политички догађаји у Далмацији од 1204—1420 године 175

2. — Економске прилике у Далмацији 179

II. — Архитектура, од око 1204 до 1409 године.

1. — Звоник поред дома на Рабу 185
2. — Дом у Трогиру 188
3. — Црква св. Јована Крститеља у Трогиру 210
4. — Црква св. Доминика у Трогиру 212
5. — Дом у Задру 216
6. — Звоник поред дома у Сплету 225
7. — Комплекс доминиканског манастира у Дубровнику 235
8. — Комплекс фрањевачког манастира у Дубровнику 240

III. — Скулптура, од око 1204 године до око 1420 године.

1. — Западни портал трогирског дома 252
2. — Скулптура на западној фасади задарског дома . . 272
3. — Предикаоница у сплетском дому 280
4. — Предикаоница у трогирском дому 287
5. — Циборијум у трогирском дому 287
6. — Капител из Задра 297
7. — Циборијум задарског дома 299
8. — Циборијум у цркви св. Трифуна у Котору 299
9. — Два рељефа на сплетском звонику 303
10. — Скулптурама украшена дрвена врата Андреје Бувине на сплетском дому 305
11. — Наслон хорских столова у сплетском дому . . . 311
12. — Сребрн ковчег св. Симеона у Задру 313

Закључак 315

Индекс 321

Увод.

У току XIX века Далмацијом се звала област чије ћемо споменике проучити. Али у времену којем припадају наши споменици, од краја VIII до почетка XV века, област није сачињавала једну политичку целину. Она је била, у разним временима и под утицајем разних политичких фактора, разноврсно подељена. На почетку времена чије ћемо споменике проучити Далмацијом се звало приморје од ушћа реке Зрмање до ушћа реке Цетине, а даље, на Југоисток, ређале су се, једна за другом, област Неретљана, Хум или Захумље, Травунија и, најпосле, Дукља која се, од XI века, звала Зета.

Срби и Хрвати, долазећи у приморске пределе затекли су, у њима, аутохтоно, поромањено и непоромањено становништво, и римске колонисте који су становали, поглавито, у градовима и на острвима.

Хрвати су се населили на простору између реке Раше (Arsa) у Истри и реке Цетине; а Срби су се населили у пределима на Југу од Цетине све до ушћа реке Бојане. У последње доба историчари сматрају да су се ова два народа почела диференцирати тек од почетка IX века, а дотле су била један и исти народ, познат под једним именом: Словени. Ово диференцирање извршено је под утицајем спољашњих политичких догађаја. Оно је важно за наше проучавање с тога што, од тога доба, почиње и развитак монументалне уметности — искључиво религиозне — у оба народа у Далмацији.

Али ни ово диференцирање Срба и Хрвата, нити присуство романског, од XII века названог латинског, елемента, нити, најпосле, политичка поцепаност тадашње Далмације не могу бити довољно јаки разлози за проучавање уметничких споменика по појединим пределима и локалитетима.

Једнолики карактер уметности добијала је ова област поглавито од свога географског положаја. Област Далмације је сва на мору. Њена најудаљенија тачка лежи, на континенту, око Книна. Сва остала област је узан појас — често само по један град — дуж морске обале. Море је спајало ову област с целим тадашњим светом и његовим уметничким центрима који су утицали и на ток развитка уметности у басену Средоземног Мора у опште.

Развитак уметности ма које области зависи, у првом реду, од политичких догађаја у њој. Црквене прилике нису биле, нарочито у Средњем Веку, од мањег значаја по развитак црквене уметности којој, искључиво, припадају наши споменици. Као трећи, не мање важан фактор у развитку далматинске уметности овог доба појављују се економске и трговинске везе Далмације са другим пределима и градовима на обалама Средоземног Мора у ширем значењу. С тога ћемо, у нашем проучавању, обратити нарочиту пажњу на ове факторе наводећи их свуда, где то буде било потребно. Ми смо се послужили, у погледу на историју политичких догађаја у Далмацији, делима К. Јиречека „Историја Срба“ и Ferda Šišića „Pregled povjesti hrvatskoga naroda.“ Захваљујући овим делима наш је задатак био знатно олакшан, ма да смо, и поред тих дела, морали тражити потребне нам податке и у делима друге врсте.

Природа проучаваног градива налагала нам је другчију хронолошку поделу овог размака времена од краја VIII до почетка XV века, него што је подела коју усвајају историчари проучавајући политичке догађаје тога истог времена у овој области.

Монументална уметност Средњег Века почела се, у Далмацији, развијати дуже времена по досељењу Срба и Хрвата у ову област. Ми ћемо обратити искључиву пажњу споменицима у овој области на чији су постанак Срби и Хрвати могли, посредно или непосредно, утицати било као ктитори, било као радници, било, најпосле, као архитекте и скулптори којима је поверавано делимично или целокупно извођење дотичних споменика. Ако на овај начин ограничимо област, време и етнички елеменат, чије ћемо споменике проучити, брзо ћемо се уверити да наши проучавани споменици не прелазе, у даљу прошлост, преко почетка IX века.

Наш први период почиње око 800 године, а свршава се око половине XI века, с доласком на хрватски престо краља Петра Крешимира IV (1058—1074 г.). Наш други период почиње с владом овог краља, а завршава се с почетком XIII века када, у 1204 г., Цариград паде у руке Латина, а Византија за свагда престаде утицати, као политичка сила, на политички и културни живот становника на обалама Јадранског Мора. Наш трећи период, најпосле, почиње с оним временом када је, у Ј. Италији, сицилиска краљевина, под Фридрихом II, Хохенштауфеном,

достигла врхунац своје моћи и угледа утичући тим самим и на суседну Далмацију. Овај период завршава се 1409—1420 г., када цела Далмација, сем Дубровника, дефинитивно постаде зависна од Млетака.

Таква је наша хронолошка подела на периоде у погледу развитка далматинске уметности Средњег Века. Али и у обиму сваког периода могли би се обележити краћи или дужи размаци времена у којима се, јаче или слабије, истиче активност појединих политичких, црквених и економских фактора и уметничких центара. О свему томе биће говора на дотичним местима при проучавању појединих споменика или групе споменика. Међутим, резултат делања свих ових фактора и центара, посматран у целини, потврђује у свему нашу хронолошку поделу на поменута три периода.

После ових напомена можемо приступити проучавању самих уметничких споменика.

Први Период.

— Од краја VIII до средине XI века. —

I. — Архитектура.

1. — Централне Грађевине.

А. — Тип централних грађевина с полигоналном основом и куполом.

а. — Три здружене једнобродне засведене базилике с централном куполом у фиктивном тамбуру.

1. — Црква св. Крста у Нину.

Црква је припадала комплексу негдашњег престоног двора, а служила је, у исто време, као придворна и као погребна црква (маузолеј)[1]. Она је, као део двора, оријентована према целини комплекса, те одступа од правца И—З, него лежи у правцу ИИЈ.—ЗЗС.

Црква је мала централна грађевина, дуга 9,20 м., а широка 9 м. Она лежи, местимице, на остацима некакве римске грађевине. Њена основа, на први поглед споља, има облик равнокраког грчког крста (сл. 1). Али је такав облик основе само привидан. Напротив, основа цркве, како нам то доказују узори, има облик трију, једнобродних засведених базилика, здружених под једном куполом. Свака од ових базилика има своју засебну апсиду. Средња базилика је најдужа и сачињава брод цркве. Ова се базилика завршује изнутра полукружном, а споља равном апсидом. Обе бочне базилике имају споља и изнутра полукружне апсиде. Апсида северне базилике била је преграђена зидом од 0,60 м. висине.

Делови средње базилике који нису под куполом покривени су полуобличастим сводовима, а таквим су сводовима покривене и обе

[1] HSNP, стр. 1 и даље.

бочне базилике. Сводови у овим базиликама оријентовани су, ради парализовања потиска куполе, вертикално на главне осовине самих базилика. Прелаз из вертикалних зидова у сводове изведен је полукуполом (cul de four) на тромпама.

Унутрашњост цркве осветљена је трима прозорима од којих се један налази у висини апсиде средње базилике. Он је узан и полукружно засведен. По један четвртасти прозор налази се на западним фасадама бочних базилика.

На забатима средње базилике налазе се по три слепе аркаде (сл. 2—4). Због конструктивно оправдане оријентације сводова у бочним базиликама појављују се, на спољашњим — северној и јужној — странама тих базилика забати, украшени са по једном слепом аркадом. На западној фасади средње базилике, изнад забата, постоји сада отворен звоник за једно звоно.

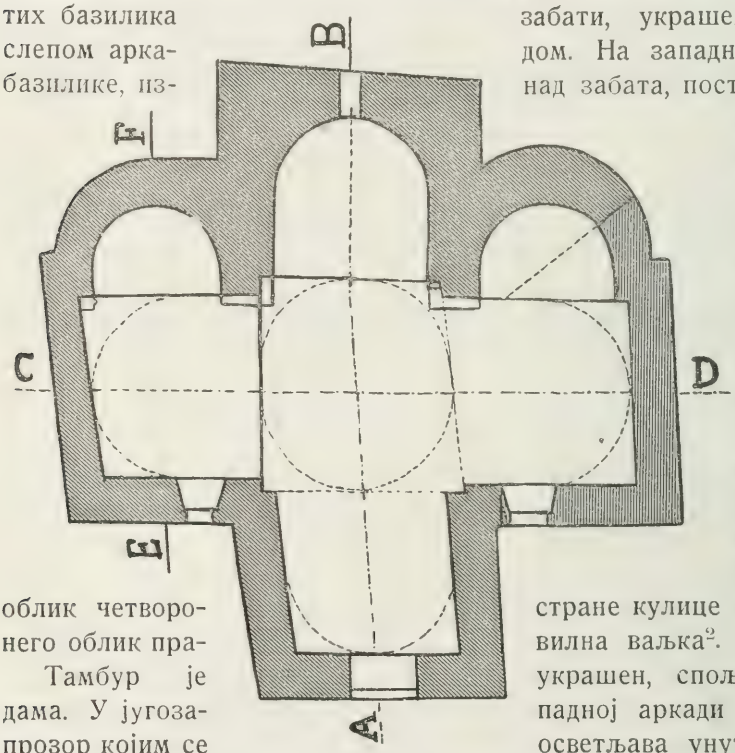

Сл. 1.

Централни део целе грађевине покривен је куполом у фиктивном тамбуру. Прелаз из четвороугаоника у круг — основу куполе — изведен је тромпама[1]. Спољашњост овог тамбура има већма облик четворонеког облик пране стране кулице заобљених ивица, вилна ваљка[2]. Тамбур је украшен, споља, слепим аркадама. У југозападној аркади налази се прави прозор којим се осветљава унутрашњост кубета и цркве. Основа куполе није правилно кружна, него је елписоидна. Тамбур се, у правцу на више, сужава (сл. 5, 6).

Зидарска техника је лоша. Јелић је назива „сараценска“ приписујући је VII и VIII веку. Лица зидова зидана су од донекле стесаног

[1] W. Gerber, AK, стр. 115, тврди да је овај прелаз изведен пандантифима. — [2] Јелић, HSNP, стр. 17 и сл. 42, наводи као аналогију овом тамбуру још и тамбур на старој цркви код *Равањске*. За ту цркву он вели да је и она, без сумње, првобитно имала „крстату“ основу, али се то не види на његову снимку. Вероватније је да је ова црква једнобродна, оријентална базилика с куполом.

камена уз употребу античног комађа и малтера. Језгро зидова је местимице зидано сухо[1].

Нађени су фрагменти унутрашње скулптиране декорације. Четири фрагмента припадају прегради светилишта, прегради коју је Јелић и реконструисао. Сем тога нађен је још и један фрагменат плутеја од преградног зидића апсиде северне базилике, у којој се налазила просто зидана гробница у облику раних хришћанских аркосолија. У отвореној апсиди јужне базилике стајала је протеза. У средини отвора средње базилике налази се зидани жртвеник — трпеза — с каменом плочом на њему.

Црква је, првобитно, имала двоја врата. Главна су се врата налазила на западној фасади средње базилике — брода —, а друга, споредна врата при западном крају јужног зида јужне базилике. На зиданим довратницима западних врата урезана су два крста. Лице надвратника — горњег прага — профилирано је и подељено у две хоризонталне површине с пластичним орнаментима. На доњој површини надвратника урезан је натпис: „Godes(l)av iuppano me isto domo co(nstruxit).“ Слова су тзв. франкогалски рустични капитали, а измешана су с курсивним словима меровиншког доба. Облици слова одговорају највећма онима из времена

Сл. 2.

Сл. 3.

[1] HSNP, стр. 13.

друге половине VIII века[1]. По карактеру натписа и по значењу речи domus у овом времену даје се закључити да је жупан Годеслав, зидајући придворну цркву, у првом реду намеравао да му она послужи као погребна црква (маузолеј)[2].

На основи стилских одлика на појединим архитектонским деловима ове грађевине и на основи палеографског карактера слова у натпису Јелић датира зидање ове цркве у другу половину VIII века[3]. или, још тачније, у време између 788 и 800 године[4].

Сл. 4.

Детаљније проучавање облика ове грађевине и појединих њених конструкција изложићемо у доцнијим одељцима, када ћемо исправити и погрешна тумачења Л. Јелића.

2. — Црква св. Вида у Задру.

Л. Јелић спомиње ову цркву као капелу св. Вида. Она се подудара са црквом св. Крста у Нину, не само по облику основе и димензијама, него и по декоративним детаљима[5]. Па ипак је облик основе св. Вида правилнији и, судећи по свему, ближи узору (сл. 7). Сем ранијих описа и Смирићева снимка ове цркве (сл. 8) немамо других података о њој, ма да би нам они били веома потребни. Црква је, на жалост, до темеља порушена у 1877 години[6]. Св. Крст у Нину и св. Вид у Задру, вели Л. Јелић, и ако нису дела истог

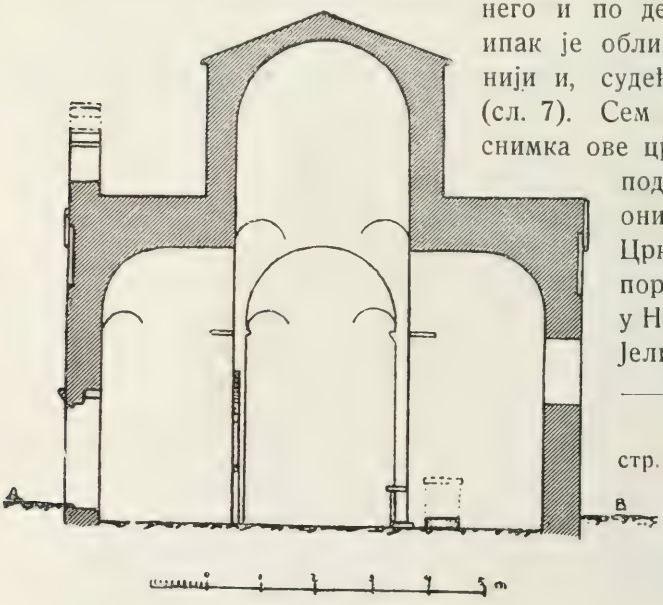

Сл. 5.

[1] HSNP., стр. 15. — [2] HSNP, стр. 16. — [3] HSNP, стр. 20. — [4] HSNP, стр. 23. — [5] HSNP, стр. 17, где је наведена и ранија литература. — [6] А К, стр. 96. — W. Gerber погрешно придаје овом типу капелу негдашњег манастира св. Еуфимије у Сплету.

аутора, они су, свакако, из истог доба и исте школе, чији је центар био на суседном острвљу[1].

b. — Једнобродна, засведена базилика с куполом изнад три полукружне апсиде (конхе) на источном делу грађевине.

1. — Рушевине цркве у Билицама.

На јужној обали Прокљанског Језера, на месту „Мојстир" („monastero"), налазе се простране рушевине које је откопавало хрватско старинарско друштво у Книну. У тим рушевинама откривени су остаци једне црквене зграде које је, најпре, објавио Ђ. Ивековић[2], а Л. Јелић, приказујући Ивековићево дело, детаљно проучио[3]. Он је исправио погрешке у Ивековићеву снимку основе. Наш снимак основе (сл. 9) израђен је по Јелићевим исправкама. Првобитна грађевина је једнобродна црква завршена с три апсиде, распоређене у облику детелинина листа. На грађевини су се налазиле лезене споља и изнутра. Брод цркве је био покривен полуоблим частим сводом, израђеним од туфа, (doubleaux) изнад унутрашњих лезена. Апсиде су биле покривене полукуполама од опека.

У овим рушевинама, мисли Јелић, очували су се остаци из три периода зидања. У први период спада већ описана грађевина. У другом периоду додата су, вели Јелић, оба четвороострана простора поред бочних апсида;

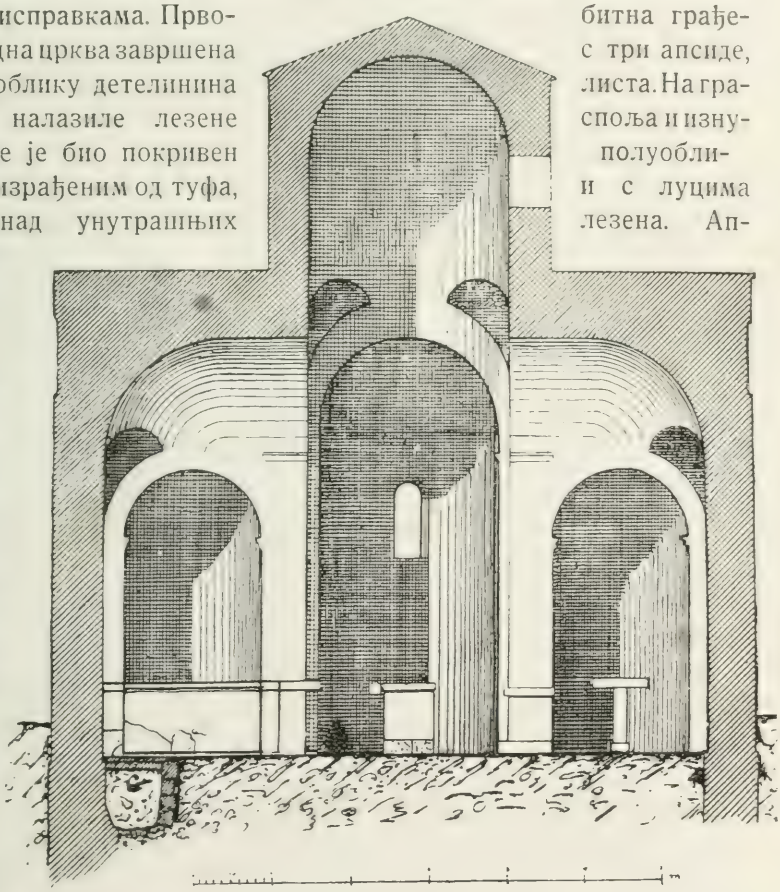

Сл. 6.

[1] HSNP, стр. 23. — [2] EBD, стр. 17. — [3] Contributo, стр. 69 и даље.

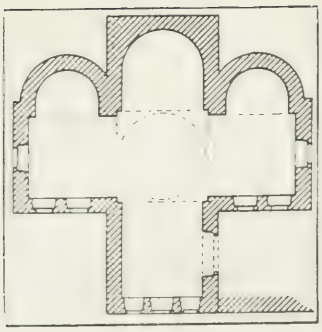

Сл. 7.

а у трећем периоду дозидан је нартекс с ходницима с обе стране брода. Овом периоду припада и нађени гроб у северозападном углу нартекса.

Публикације којима овом приликом располажемо не пружају нам податке за контролисање Јелићеве поделе на периоде. Он може, у том погледу, имати право. Али ми не верујемо у тачност његова датирања појединих периода. Ми бисмо, из разлога које ћемо доцније познати, остатке из првог периода датирали тек у прву половину IX века, а не пред крај V или почетак VI века, као што предлаже Јелић. Појава нартекса испред цркава у Далмацији није старија од X века, и ако се нартекс додаје и у доцнијем времену грађевинама које су већ постојале.

Међу фрагментима архитектонске декорације нарочиту пажњу заслужују фрагменти плутеја (сл. 10). На тим фрагментима понављају се два монограма. У једном од њих налазе се слова имена Johan(n)es. Други монограм ваља читати као Hro(a)te. Оба монограма означују, по Јелићу, име Johannes Chroatensis или Hroatensis. То је, вероватно, име ктитора или дедиканта преграде, а не име њена конструктора. По палеографским одликама ових монограма даје се постанак преграде датирати у другу половину IX века, у време из кога су нам познате две историске личности с именом Johannes за које би се могло претпостављати да су били ктитори ове преграде[1]. Јелић, држећи се своје раније теорије и пре-

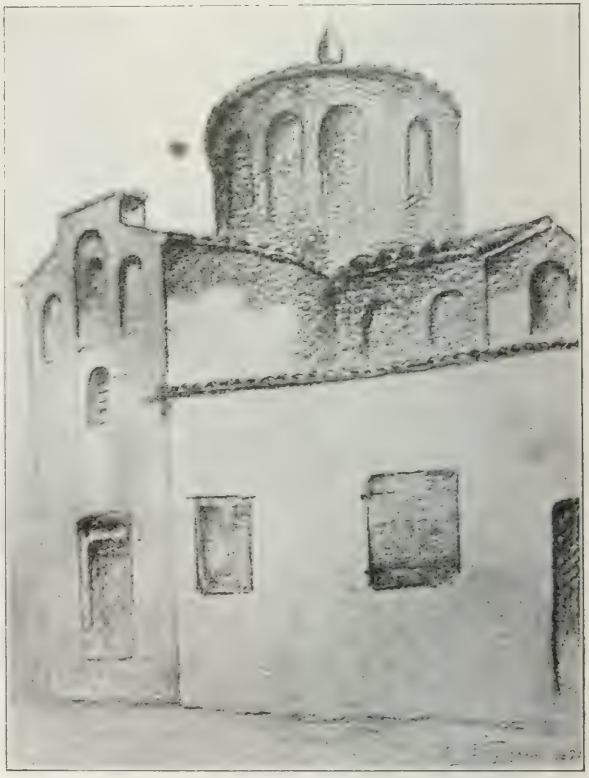

Сл. 8.

[1] Contributo, стр. 76.

гледајући политичке догађаје у Далмацији од V века до IX века, реконструише историју овог споменика која ни у колико није извесна. Он, најпосле, приписује нађени гроб некој угледној личности помишљајући, притом, на обновиоца цркве у IX веку. Ми бисмо, напротив, ослањајући се на аналогију коју нам пружају рушевине цркве св. Марије од Отока код Солина, пре веровали да је црква тек у X веку добила свој нартекс ради сахране некаква покојника у гробу, нађеном у том нартексу.

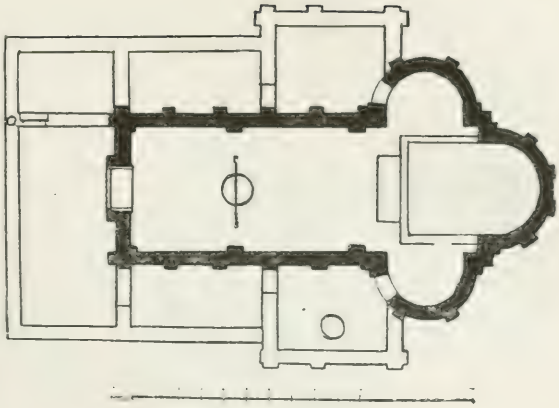

Сл. 9.

2. — Црква св. Мартина у Придрази код Новиграда.

Скоро исти облик основе као и првобитна црква у Билицама има црква св. Мартина у Придрази[1] (сл. 11). И димензије су им скоро исте. Ф. Радић вели да је црква св. Мартина, у новије време, „коренито поправљана, али потпуно у првашњем стилу.“

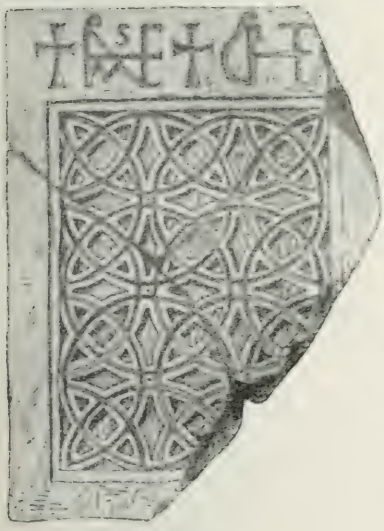

Сл. 10.

Публикујући ову цркву Ф. Радић није познавао, у целој Далмацији, ниједну грађевину с оваквом основом. Тек доцније су откривени остаци цркве у Билицама. С тога је он, као најближу аналогију цркви св. Мартина, навео цркву св. Николе код Нина.

На основи стилских одлика скулптиране унутрашње декорације из првобитне цркве у Придрази Радић датира ову цркву у време од IX—XI века. Међутим, на основу других индиција општег карактера смело би се зидање ове цркве датирати у IX век.

[1] Prosvjeta, год. VI, стр. 42; EBD, стр. 18, n. 1; Contributo, стр. 65.

3. — Црква св. Николе код Нина.

На једном брежуљку, недалеко од Нина, лежи т. зв. црква св. Николе[1]. W. Gerber карактерише ову грађевину као „византиску цркву с куполом“[2], а придаје је својој другој групи централних грађевина у Далмацији и доводи је у везу с т. зв. cellae trichorae“[3]. Али се црква, у очуваном облику, не може обележити као византиска грађевина без икакве ограде с тога, што је њена купола конструисана на невизантиски начин.

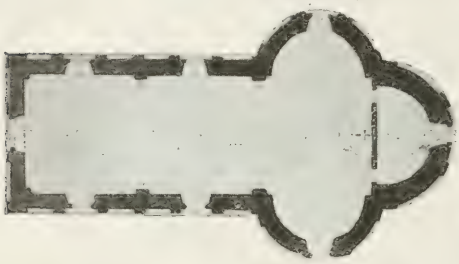

Сл. 11.

Сл. 12—13 представља основу и попречни пресек цркве св. Николе[4].

Средишни део цркве покривен је и сада куполом. Над трима апсидама налазе се полукуполе које, према унутрашњости цркве, прелазе у полуобличасте сводове. Кратак брод цркве завршавао се, изнутра, правоугаоно. Зидар је, са вертикалног западног зида, прешао у полуобличасти свод, над бродом, помоћу пандантифа(?)[5]. На тај начин он је створио, око тамбура с куполом, четири полуобличаста свода за паралисање потиска. Првобитно се, вероватно, купола налазила у четвртастом фиктивном тамбуру, какав смо познали на цркви св. Крста у Нину, и какав ћемо наћи још на неким црквама овог периода. Та првобитна конструкција куполе пропала је. Данашња купола је конструисана на други начин. За историју грађевине значајан је овај садашњи начин конструкције куполе. То су запазили скоро сви испитиваоци, али их је мало интересовало датирање таквог начина конструкције у Далмацији. Међутим, од тога датирања зависи и датирање дотичних делова на овој грађевини.

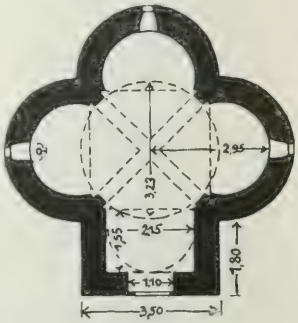

Сл. 12.

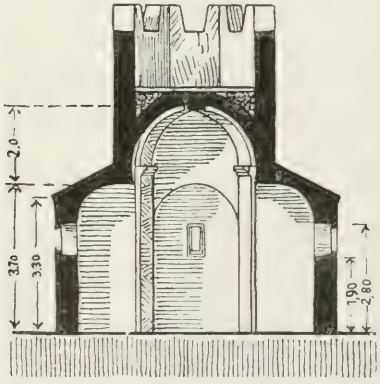

Сл. 13.

Данашња је купола сакривена у високом фиктивном тамбуру с кренелу-

---

[1] За општи изглед цркве упореди EBD, таб. V, fig. 3. — [2] AK, стр. 114; A. Hauser, MZK, Bd. XXI (1895), стр. 127. — [3] AK, стр. 96. — [4] AK, стр. 113, fig. 141; EBD, таб. V. — [5] AK, стр. 114, али W. Gerber није свагда поуздан.

рама. Над куполом се налази хоризонталан под[1]. Због овог назиданог дела с кренелурама W. Gerber се пита, да ли је првобитна грађевина добила, тек доцније, свој садашњи облик с тога што се већ налазила на истакнутој тачци, или је оваква фортификациона — архитектура примењена још на првобитној грађевини због њеног истакнутог и за војничке циљеве подесног положаја[2]. Питање је, међутим, потпуно излишно. Јасно је, ма да о томе не говори ни један од досадашњих испитивалаца, да је ова грађевина добила свој садашњи облик у два разна доба[3].

Као старије — првобитне — треба сматрати све делове цркве испод куполе, а сва четири ступца (пиластра), куполу и тамбур с кренелурама треба приписати доцнијем периоду у коме је ова грађевина имала послужити и војним циљевима. Најглавнији разлог за овакво тумачење појава на овој цркви јесте сâм начин конструкције куполе.

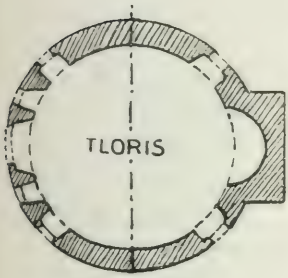

Сл. 14.

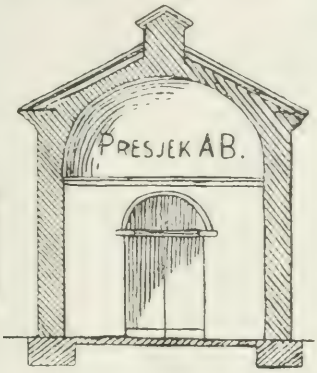

Сл 15.

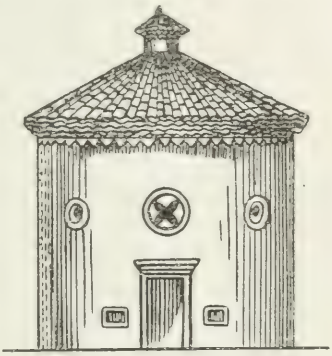

Сл. 16.

У угловима централног квадрата подигнута су четири ступца, везана за зидове цркве. С профилираних горњих делова ових стубаца дижу се ребра, дебела 45 см, која спајају дијагонално наспрамне ступце пресецајући се у темену. Ова ребра носе куполу. То је, како се види, специјалан начин конструкције свода и куполе који се, у европској архитектури, судећи по очуваним споменицима, не појављује пре краја XI века[4]. Међутим, ни тако рана појава овог начина конструкције куполе у европској архитектури не даје права Ugo Monneret de Villard-у[5], да целокупну грађевину св. Николе датира у XI век. При говору о звонику поред цркве св Марије у Задру покушаћемо да објаснимо и датирамо појаву овог начина конструкције куполе у Далмацији.

---

[1] W. Gerber и Ђ. Ивековић не дају, у својим снимцима, исту дебљину пода. Gerber-ов снимак изгледа тачнији од Ивековићева, али су оба аутора често непоуздана. — [2] АК, стр. 114. — [3] MZA, IV, №, 9, стр. 9. — [4] ARF, стр. 255 и даље. — [5] ARD, стр. 59.

Садашња грађевина цркве св. Николе зидана је, дакле, у два периода. Првобитна грађевина преправљена је у непознатом нам времену. При тој преправци или оправци најјаче је измењен средишни део грађевине. Старија грађевина и њени очувани делови припадају, извесно, периоду о коме говоримо, вероватно времену IX века.

B. — Тип централних грађевина с кружном основом и куполом.

a. — Кружна основа с куполом и споља четвртастом апсидом.

1. — Црква блажене Госпе од Планице на острву Вису.

Сл. 14—16 представља, по снимцима Ф. Радића[1], ову црквицу. Унутрашњи пречник, без апсиде, износи 5.27 м.

То је округла грађевина споља са правоугаоном, а изнутра и полукружном апсидом. Црква је покривена куполом коју непосредно носе обимни зидови. Оквир врата је из доцнијег доба (XVI в.?). Ради осветљавања цркве постојала су, првобитно, 4 дијаметрално распоређена округла прозора. Округао прозор с трансеном, пробијеном у облику положена крста, израђен је, вероватно, доцније.

Карактеристична је појава на овој цркви керамички украс на дебелом слоју малтера који испуњава шупљину између стрехе и вертикалног зида. У малтер су усађена три хоризонтална реда ћерамида који дају орнаменат у облику три паралелне таласасте линије или уже траке. То је, вероватно, далеки одјек неразумевене керамопластичке декорације на црквама византиског стила из XIII и XIV века у Грчкој и у Србији Испод овако израђене симе (?) налази се хоризонтални низ троуглова који висе. — Радић датира ову цркву пре XI века, али се на њој налазе и радови доцнијег доба.

b. — Округла грађевина с унутрашњим ступцима који носе куполу и с три полукружне апсиде.

1. — Црква св. Доната у Задру.

Ево како Ф. Булић покушава да утврди психолошки мотив који је побудио задарског епископа Доната да сазида ову цркву[2].

Франци су, вели Булић, освајали Далмацију од 791 до 799 године. Због тога је Карло Велики дошао у сукоб с византиским царем Нићифором. Да би отклонио штетне последице овог сукоба по своју резиденцију Задар,

---

[1] Prosvjeta, god. IV, стр. 154. — [2] MZK, N. F., Bd. VIII, стр. 72.

епископ Донат је путовао у Цариград цару Нићифору, 804 године, вероватно у циљу да призна византиску врховну власт над Задром. Том приликом доби епископ Донат, на поклон, од цара мошти св. Анастасије. Већ у 805 години, у циљу закључивања мира, путовао је епископ Донат у Thionville (Didenhofen) цару Карлу Великом. Између Карла Великог и византиског цара Михајла I би, 812 године, закључен дефинитиван мир, по чијим одредбама Задар остаде под Византијом. Смирић[1] сматра да је мир закључен 810, а не 812 године.

Епископ Донат, по Булићеву мишљењу, гледао је рођеним очима не само св. Софију у Цариграду, него и San Vitale у Равени и дворску капелу Карла Великог у Aix-la-Chapelle (Aachen). С друге опет стране, вели Булић, Донат је био тада једини човек у Задру који је имао довољно угледа и моралне моћи, потребних за зидање нове цркве поред катедрале која је већ постојала у Задру.

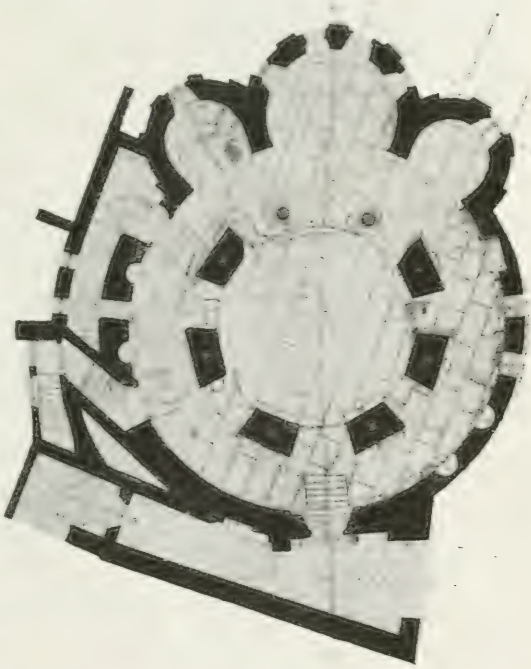

Сл. 17.

Као непосредан повод за зидање цркве св. Тројице — како се првобитно звала садашња црква св. Доната — наводи Булић ову околност. Мошти св. Анастасије, мученице из Сремске Митровице, пренете су у Цариград 457 године, где су чуване у цркви званој Анастасија, т. ј. храму посвећеном ускрсењу веровања у догму о св. Тројици. Епископ Донат, имајући мошти мученице св. Анастасије, хтео је поновити, у Задру, онај однос који је, у Цариграду, постојао између догме о светој Тројици и цркве у којој беху мошти мученице св. Анастасије, те је с тога, у Задру, сазидао цркву св. Тројице, а у њу унео мошти св. Анастасије[2].

Константин Порфирогенит познаје ову цркву и за њу вели: „у близини (т. ј. цркве св. Анастасије) налази се још један засведен (? округао) храм св. Тројице; изнад овог храма има опет један храм који има просторе за катехумене, а и он је засведен; у њ се доспева спиралним степеницама"[3].

[1] Führer, стр. 29; cfr. Pregled, стр. 72. — [2] MZK, N. F., Bd. VIII, стр. 74. — [3] De administrando imperio, cap. 29; F. Rački, Rad CXVI, стр. 191.

У данашњем облику црква св. Доната (сл. 17—19; 17 основа приземља, 18 пресек и 19 основа горњег спрата) састоји се, пре свега, из округла простора, првобитно покривеног куполом у високом, округлом тамбуру. Куполу носе шест стубаца (пиластара) трапезног хоризонталног пресека и дебљине од 1,60 м, али неједнаке дужине. Неједнака су и растојања између стубаца. Испред средње апсиде стоје два стуба од чиполина (cipollino) с композитним римским капителима. Око овог централног простора иде ходник, покривен полуобличастим сводом. На источној страни грађевине ходник се проширује у три полукружне апсиде. Ступци и стубови носе горњу конструкцију тамбура. На унутрашњој површини обимнога зида, у приземљу, налазе се плитке нише којима, на спољашњој површини јужног дела зида, одговарају вертикални ступци (лезене).

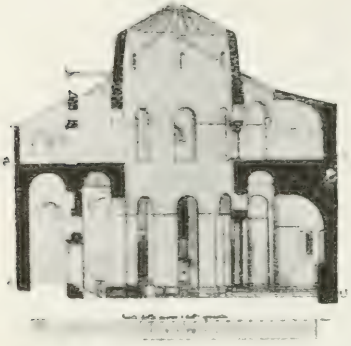

Сл. 18.

Темељи обимна зида и унутрашњих, слободних стубаца леже непосредно на римском плочнику од лепих, четвртастих камених плоча. Темељи су, већим делом, зидани од материјала с порушених римских грађевина. Материјал је, изгледа, доношен на брзу руку и, без икаква избора, узиђиван. Отуда потичу неправилности у зидању. Под св. Доната лежао је за 1,30 м. изнад римског плочника. Средина главних врата, центар унутрашњег округлог простора и средина главне апсиде нису у правој линији. Дужина између прве и последње тачке износи 22 м., а висина грађевине, од римског плочника до врха модерна крова, износи 27 м.

Сл. 19.

У горњу цркву воде данас, из приземља, двоје степенице. Првобитне су степенице ближе левој, бочној апсиди. Оне су доведене у везу с унутрашњошћу доње цркве тек доцније, а првобитно се њима улазило споља у горњу цркву не пролазећи кроз доњу цркву. Изнад тога, данас зазиданог, улаза налази се једна архиволта с карактеристичним скулптираним орнаментом у облику „кука“[1]. Лево од главних врата су модерне степенице. Оне пролазе испод првих степеница секући, у продужењу, неку врсту куле, можда првобитни звоник. Првобитне и доцније израђене степенице састају се у једне, шире, степенице, тзв. scala santa, које се помињу још у 1480 години. Доцније је епископ Змајевић (1715—1745 године) поново дао прерадити и украсити ове последње степенице.

---

[1] DQI, vol. I, стр. 253, fig. 2.

Из спољашњег ходника (нартекса?) вратима, чији су довратници и надвратник од античног материјала, доспева се у горњу галерију која лежи изнад полуобличастих сводова доњег кружног ходника. Ова се галерија развија, на источној страни цркве, у три апсиде, сличне онима у доњој цркви. Ступци доње цркве носе ступце горње цркве, а изнад доњих стубова су стубови у горњем спрату. Између стубова и стубаца горње цркве постојала је балустрада, од које су остали по неки трагови на ступцима и стубовима.

Горња галерија могла је, како вели Порфирогенит, служити као простор за катехумене или за жене, као „matronaeum". Посетиоци галерије нису, у прво време постојања ове цркве, улазили у доњу цркву

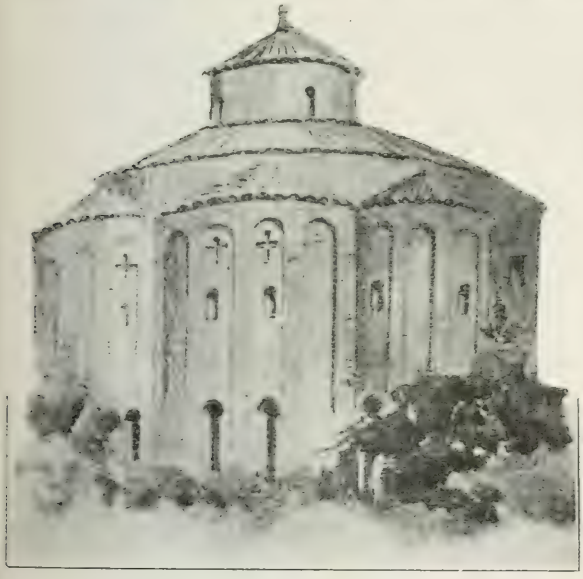

Сл. 20.

Зид изнад стубаца и стубова горњег спрата очуван је, скоро, до почетка куполе. Купола се срушила у нама непознато доба, а данас је замењена модерним дрвеним кровом. Првобитни су шест прозора на тамбуру. Они су сачували свој првобитни облик (сл. 20). Исто су тако првобитни и сада поново отворени прозори у горњим а псидама, распоређени с обе стране по једне нише, затим неколики крстати отвори за осветљавање у горњим апсидама и на старом степенику. Само доња лева апсида има један стари прозор, а сви остали прозори у доњим апсидама израђени су доцније.

Данас је тешко сагледати спољашњост зидова цркве Св Доната, јер је грађевина управо притешњена домом и околним приватним кућама с њиховим двориштима. Али се, с мора, јасно види масивна округла грађевина из које се диже цилиндрични тамбур са својим купастим кровом. Спољашње површине зидова нису украшене. Оне су нешто мало оживљене слабо наглашеним лезенама које одговарају унутрашњим нишама. Источна страна цркве с апсидама сада је обрасла бршљеном, старим више од 100 година. Л. Јелић[1] тврди да се на венцу

[1] Contributo, стр. 91.

ове цркве налази украс, у облику тестериних зуба, украс који је откривен приликом његова проучавања цркве у 1912 години.

На до сада публикованим снимцима основе и пресека цркве св. Доната нисмо могли наћи означене тромпе које спомиње једино Л. Јелић[1]. Можда су то оне нише у апсидама о којима говори Смирић[2]. Појава тромпи на овој грађевини мало би била конструктивно оправдана, јер су тромпе непотребне, али, ако одиста постоје, оне би имале нарочити значај за боље познавање далматинске архитектуре овог доба. Сем тога Јелић[3] тврди да нису из истог доба сви делови ове грађевине и да, у свом првобитном делу, св. Донато припада много старијем времену, него што је доба у коме је живео епископ Донат. Јелић, на жалост, нити набраја дотичне делове грађевине, нити наводи доказе за своје тврђење. Другом приликом[4] вели да је првобитни део ове грађевине окарактерисан луком у облику коњске потковице и зидарском техником која зида тесаницима и малтером одлике које би, по Јелићу, допуштале датирање старијих делова св. Доната у VI век.

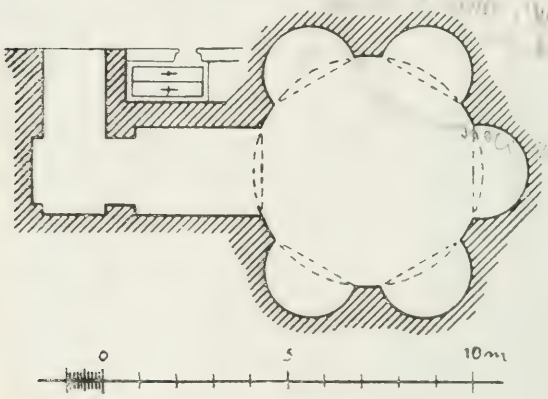

Сл. 21.

Већина испитивалаца слаже се у томе да је епископ Донат приступио зидању ове цркве после свога повратка из Цариграда, те сматрају да је она назидана тек после дефинитивна мира у 810, односно 812 години. Л. Јелић претпоставља да је зидање отпочето тек после 815 године[5]. Свакако смо најближе истини, ако сматрамо да је грађевина постала после 810 године, за време Донатова епископовања, које пада у прве деценије IX века. На то нас, као што ћемо видети, упућују, сем облика саме грађевине, још и друге околности.

c. — Централне грађевине с куполом на кружној основи са контрфорима у облику шест полукружних, споља видних апсида („Strebenischen").

1. — Остаци цркве Св. Урсуле у Задру.

Руски архитекта Чагин открио је, 1883 године, остатке ове цркве (сл. 21)[6]. Пречник њене основе дуг је 5 м.

[1] Contributo, стр. 89 и даље. — [2] Führer, стр. 27. — [3] Contributo, стр. 87, а нарочито стр. 99. — [4] Contributo, стр. 103 и даље. — [5] HSNP, стр. 23. — [6] Prosvjeta, god. I, стр. 192; DQI, vol. I, стр. 266, fig. 4; ARD, стр. 25; AK, стр. 96, fig. 116.

У писаним изворима спомиње се ова црква у 1435 и 1495 години.

Облик основе је у кругу уписани шестоугаоник, чији су зарубљени углови носили куполу. Пет страна шестоугаоника проширене су у полукружне апсиде које врше функцију контрфора („Strebenischen"). Шеста страна нема апсиду, него се продужава у ходник на који се наставља, под правим углом, други ходник. Над углом, где се стичу оба ходника, T. G. Jackson замишља звоник.

При откопавању рушевина ове цркве нађени су трагови преграде (septum), а тако исто и остаци фресака.

2. — Црква Св. Тројице (Trinita) у Пољуду, код Сплета.

Од цркве су остале само рушевине[1]. Она се, како тврди Ф. Радић, најраније спомиње у изворима из 1070—1080 год[2].

Пречник основе (сл. 22—23) износи 5,51 м. На архитраву главних врата урезан је крст. Архитрав малих врата је антични фрагменат, украшен астрагалом. Обимни зидови сачували су се до под кров. На спољашњим површинама зидова има слепих аркада с лезенама. Приликом покушаног ископавања око ове цркве нађени су фрагменти унутрашње скулптиране декорације и оквир полукружних врата, украшен волутама („кукама"), и с натписом: „Exientibus † Intrantibus pax".

У цркви су, по тврђењу садашњег сопственика земљишта на коме се налази црква, нађени гробови. У једном таквом гробу нађене су само кости.

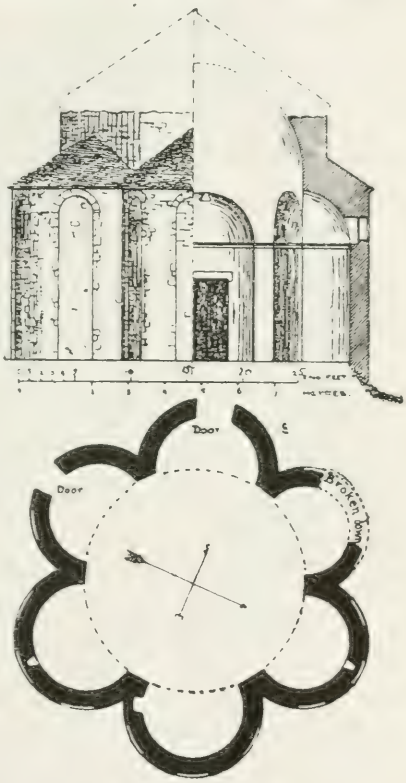

Сл. 22—23.

Јелић, Булић и Рутар датирају ову цркву у IX век. По Јелићу[3] основа ове цркве копира основу цркве Minerva Medica у Риму.

---

[1] Vodja, стр. 211; Prosvjeta, god. III, стр. 40, где су исправљене погрешке T. G. Jackson-а и где је наведена и ранија литература. — [2] Vjesnik, god. XIII (1891), стр. 21. — [3] Contributo, стр. 83.

2. — Базиликалне Грађевине.

А. — Једнобродна, оријентална, сводом покривена базилика.

а. — Без слепих аркада на унутрашњим површинама дужних зидова.

1. — Рушевине цркве у Рижиницама.

„Бихаћ", хрватско друштво за истраживање домаће повјести, у Сплету, стекло је заслугу за откривање остатака двора хрватског бана Трпимира (845—864 год.), у Рижиницама[1].

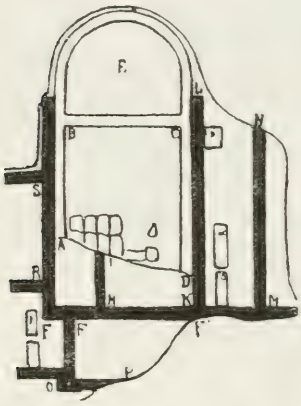

Сл. 24.

Црква је била, по облику основе (сл. 24), једнобродна базилика с полукружном апсидом. Она мери споља, заједно с апсидом, 14,50 м у дужину, а 7,40 м у ширину.

Кржанић и Барач мисле да ови темељи нису од цркве св. Петра о којој говори бан Трпимир, у својој повељи, тврдећи да је саградио манастир св. Петра и у њ довео чету духовника (т. ј. бенедиктинаца)[2]. Напротив, писци верују да су ово темељи придворне цркве у двору бана Трпимира. На фрагменту лука камене преграде, нађеном у Рижиницама, чита се Трпимирово име[3]. На основу тога писци закључују да је у овој цркви био сахрањен бан Трпимир.

2. — Рушевине цркве на Лопушкој Главици.

На Лопушкој Главици, у Бискупији код Книна, нађени су темељи базилике, сличне оној у Ружиницама[4]. — Унутрашње мере цркве, без апсиде, износе 9,80 м дужине и 3,10 м ширине. Полупречник апсиде дуг је 1,20 м.

Поред рушевина нађени су фрагменти пластичне декорације на основу којих Радић датира ову цркву у IX век[5].

3. — Црква св. Дујма у Шкаљарима, код Котора.

Црквица је саграђена на једној правоугаоној, засведеној грађевини. Црква има полукружну апсиду, а унутрашње мере, без апсиде, износе

[1] U koljevci, стр. 11 и даље; ARD, стр. 23; Contributo, стр. 86. — [2] U koljevci, стр. 17. — [3] U koljevci, стр. 13. — [4] Prosvjeta, god. VII, стр. 35; god. IV, стр. 162. — [5] Prosvjeta, god. VII, стр. 38.

3,53 м. дужине и 2.18 м. ширине. Сводови у цркви и доњој грађевини нису полуобличасти, него оштри[1].

A. Rossi, објављујући ову цркву, пише да је необично што је она посвећена св. Дујму, сплетском свецу. С тога би се смело, вели он, закључивати, да је ова црква саграђена у времену од IX – XI века, т. ј. онда када је которска епископија потпадала под сплетску архијепископију[2].

4. — Црква св. Варваре у Лумбарди, на Корчули.

Има исти облик као и претходне три цркве. Спољашња дужина, без апсиде, износи 6,50 м., а ширина 4,80 м.[3]. За осветљавање цркве служе један прозор на северном и два прозора на западном зиду.

Црква се спомиње у документима XV века, али се верује да она потиче из ранијег времена, можда из XIII века.

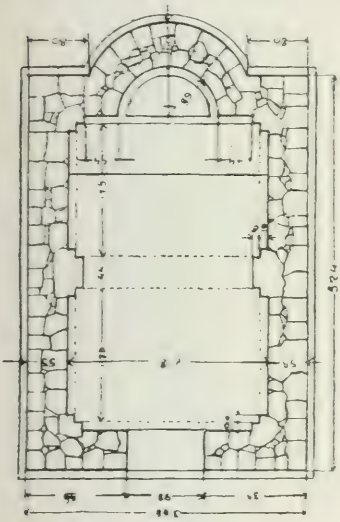

Сл. 25.

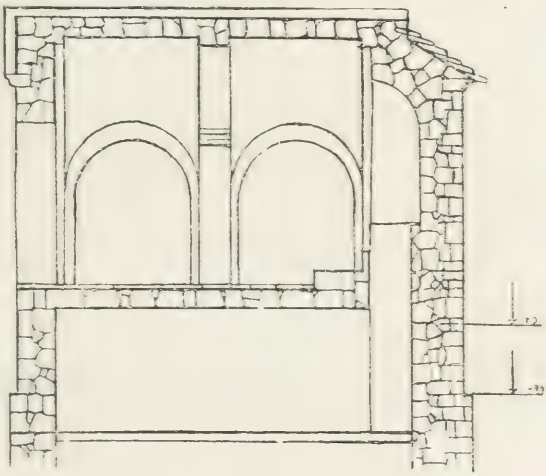

Сл. 26.

b. — Једнобродна, засведена базилика са слепим аркадама на унутрашњим површинама дужних зидова.

α. — Са по две слепе аркаде и, споља, полукружном или четвртастом апсидом

1. — Капела у комплексу манастира на Ратацу.

Југоисточно од Спича (Spizza) — Сутоморе, од прилике за 3 км. налазе се, на полуострву Ратацу, рушевине некаквог великог манастира[4].

---

[1] Prosvjeta, god. II, стр. 43. — [2] Prosvjeta, god. II, стр. 44. — [3] Prosvjeta, god. II стр. 242. — [4] JZK, Band VII (1913), Beiblatt, стр. 29 и даље.

То су, вероватно, рушевине негдашњег бенедиктинског манастира који се помиње у спору између барске и дубровачке архијепископије. Из докумената од 1247 године види се да је у то доба већ постојао манастир.

Најстарији део овог грађевинског комплекса јесте, по свој прилици, мала капела коју J. Presel обележава као „капелу А“ (сл. 25—28). Она је, по димензијама и по конструкцији, слична грађевинама XI века.

Капела се састоји из цркве и крипте под њом. Црква има један пар лезена и два пара слепих аркада. Лезене су спојене луком, а цела је црква покривена полуобличастим сводом.

Зидови капеле зидани су од тесана камена. Спољашње лице зида израђено је од тесаника неједнаких димензија, а унутрашње лице је израђено од четвртастих, заравњених, пирамида и везача. Шупљина између оба лица, језгро зида, испуњено је ситнијим каменом и малтером. Спољашњи састави (фуге) веома су узани, док су унутрашњи

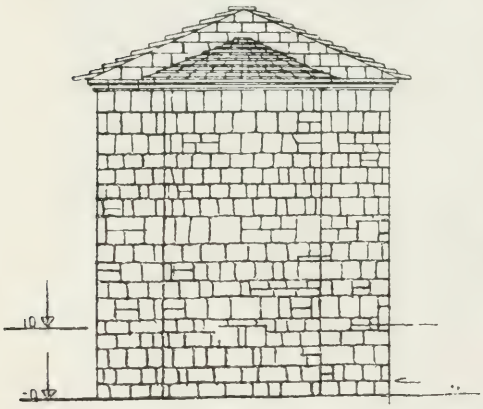

Сл. 27.

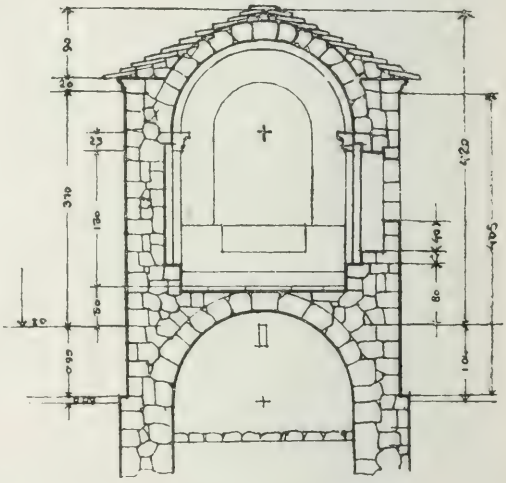

Сл. 28.

шири. Унутрашње површине зидова имају премаз од малтера на коме су се очували недовољни трагови негдашње сликане декорације.

Свод је израђен од клинасто стесаних тесаника. Покривач од камених плоча лежао је непосредно на своду. Пôд цркве лежао је непосредно на своду крипте у коју се силазило једним полукружним отвором у апсиди. Крипта је осветљена само једним малим отвором у апсидалном зиду. Сем капитела, пиластара (лезена) и главног венца који је ишао око целе грађевине нема, на овој грађевини, других каменорезачких радова. Израђени профили не одају нарочито извежбану руку. Међутим елегантне пропорције сведоче нам о опробаном укусу.

Грађевина мери, споља, без апсиде, 5,24 m дужине, а 3,68 m ширине.

2. — Црква св. Јурја у Пријецби, на острву Ластову.

Основа цркве је квадратна облика, а унутрашња страна квадрата дуга је 4,17 м. На источној страни има дозидану капелицу, засведену оштрим сводом.

Једном јаком лезеном на унутрашњој површини северног и јужног зида црква је била подељена у два дела. На снимку се не види да ли су биле израђене и слепе аркаде.

Радић датира ову цркву у XII век[1].

3. — Капелица св. Ципријана на острву Ластову.

Црква је, споља, без апсиде, дуга 3,5 м, а широка, 3,17 м. На унутрашњим површинама дужних зидова има по две слепе аркаде с по једном јаком лезеном између њих. Свод, доцније преправљен, неодређеног је облика[2]. — Радић датира ову грађевину у XI век[3] допуштајући и доцније преправке.

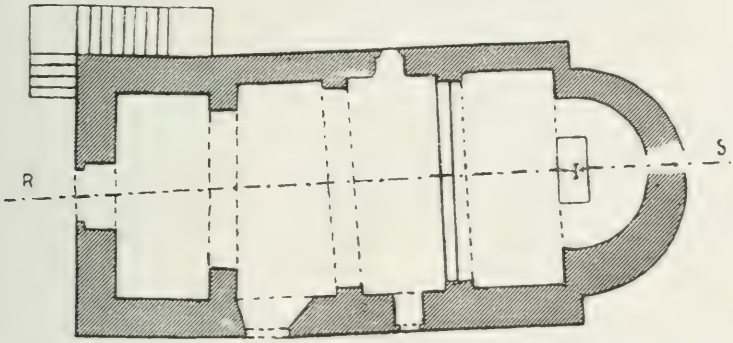

Сл. 29.

4. — Црква св. Михајла на острву Ластову.

У свему слична с претходном. Радић не даје димензије цркве, нити је датира[4].

5. — Црква св. Јована Крститеља у Болу, на острву Брачу.

Црква је изнутра, без апсиде, дуга 4,15 м, а широка 2,47 м. На источној страни има, споља четворострану, а изнутра полукружну апсиду, дугу 2,20 м, а широку 2,08 м, која је засведена полуобличастим сводом као и цела црква[5].

---

[1] Prosvjeta, god. VIII, стр. 31, сл. 1. — [2] Prosvjeta, god. VIII, стр. 31, сл. 2. — [3] Prosvjeta, god. VIII, стр. 32. — [4] Prosvjeta, god. VIII, стр. 32. — [5] Prosvjeta, god. VI, стр. 24. — Овамо припада, како изгледа, и *црква Св. Томе код Селаца, на Брачу*, Prosvjeta, god. VI, стр. 39.

Слепе аркаде, на унутрашњим површинама зидова, полазе са заједничког сокла. На северном зиду, споља, налази се контрфор. Звоник, на западној фасади, само је приљубљен уз грађевину цркве, а зидан је, од самог темеља, као засебна целина.

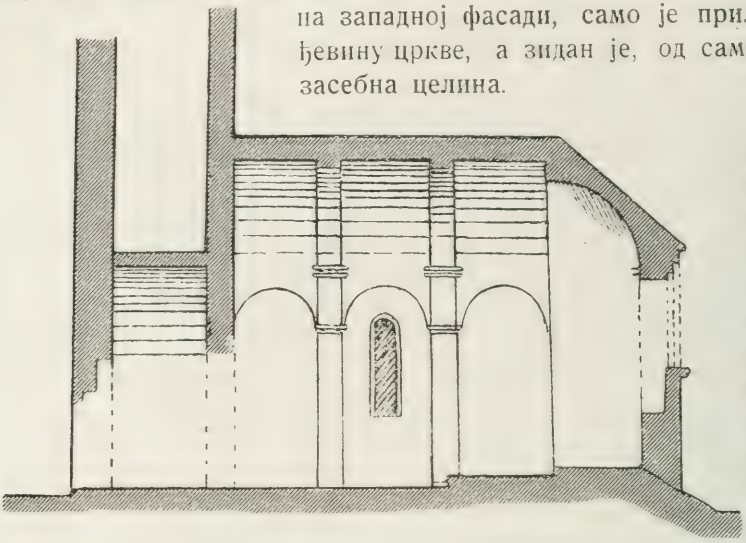

Сл. 30.

Апсида је осветљена с по једним прозорчићем на своме севрном и јужном зиду. У слепим аркадама до апсиде налази се по један правоугаони прозор.

Црква је старија од почетка XV века.

β. — Са по три слепе аркаде и полукружном апсидом.

1. — Црква блажене Госпе у Лужинама, у Стону.

Црква се налази усред стонског поља и мери, споља, 8 м. у дужину, а 5,48 м., у ширину. Доцније је дозидан звоник изнад простора дугог 2,14 м, а широког 5,04 м. И овај простор — нартекс — као и цела црква покривени су засебним полуобличастим сводовима (сл. 29—31)[1].

Црква није очувана у првобитном облику. Међу доцније дозидане и израђене делове треба убројити простор под звоником, звоник, јужна врата и прозор на апсиди. Апсида је морала, тада, бити појачана.

Првобитна грађевина била је осветљена двама полукружно завр-

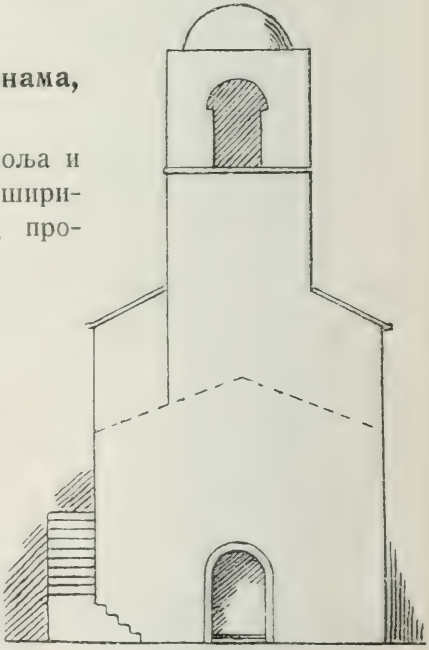

Сл. 31.

[1] Prosvjeta, god. IV, стр. 72 и даље.

ним прозорима у средњим аркадама дужних зидова. Унутрашње лезене профилиране су и у висини аркада и у висини где почиње полуобличасти свод.

При доцнијим преправкама и дозиђивању под, у делу цркве између трећег пара слепих аркада и апсиде, уздигнут је за један степен, а под саме апсиде још за један степен више. Западни зид цркве је порушен, а врата су с њега премештена на западни зид дозидана простора — нартекса — испод звоника. Тада су отворена и јужна врата, широка 1,15 m, изнад чијег се надвратника налази полукружни тимпанон (линета). Надвратник носе по једна конзола романског стила. Приликом ове преправке отворен је и прозор на апсиди који је, споља, украшен скулптираном орнаментиком. Ова орнаментика је старија од доба када је отворен овај прозор и припада, по Радићу, у IX век[1].

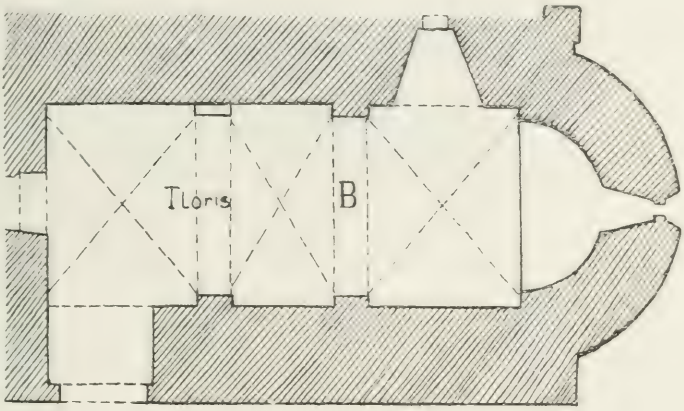

Сл. 32

Црква је издигнута изнад околног терена за 1 м. На северној страни цркве има остатака од зидова, али су они далеко многобројнији према југозападном углу цркве. С тога је вероватно да се уз цркву налазила манастирска зграда за становање и за друге потребе. Најпосле, око цркве се налазе надгробне плоче из XIV, XV и XVI века.

Радић мисли да су фрагменти са скулптираним орнаментима саставни делови преграде (септума) првобитне грађевине која је служила као црква епископије основане у Стону, у IX веку. Напротив, доцније преправке датирају из XII или XIII в., т. ј. из времена када је св. Сава основао српску епископију у Стону којој је припала и ова црква св. Богородице[2].

С тога су биле потребне преправке; а тада је из цркве уклоњена преграда и хор, на место чега је направљен иконостас између другог пара лезена[3]. Доцније је ова црква поново предана римокатоличком култу.

---

[1] Prosvjeta, god. IV, стр. 75. — [2] Православно Монаштво, стр 75. — [3] Prosvjeta, god. IV, стр. 75 и даље.

2. — Црква св. Максима у Јесеницама (Пољице).

Црква се помиње у једном документу из 1080 године[1]. Данас се назива Сумаксим.

Црква, правилно оријентована, лежи на брегу изнад Круга, засеока села Јесеница. Она је дуга, споља (?), 6,80 м, а широка 3,32 м. Доцније је дозидан романски звоник.

Булић датира ову цркву у XI век.

3. — Црква св. Јакова у Пелинама (Дубровник).

Ми убрајамо ову црквицу у ову групу ма да на њој нема ни слепих аркада, нити је покривена полуобличастим сводом. Међутим целокупан склоп цркве носи ознаке овог типа.

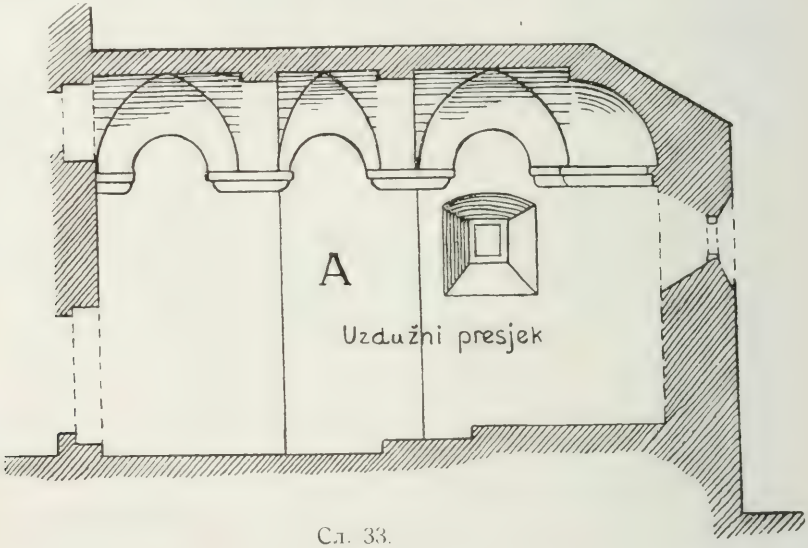

Сл. 33.

Црква се налази у Дубровнику уза сами зид тврђаве[2]. Црква је необично масивно зидана. Њени су зидови дебели 1,21 м. Унутрашње мере, без полукружне апсиде, износе 6,16 м. дужине, а 2,70 м. ширине. Унутрашње лезене се завршују профилираним деловима који носе полукружне луке недовршених слепих аркада и крстате сводове (сл. 32—33). Лезене деле цркву у три неједнака дела. Изнад њих се дижу полукружни луци (doubleaux) између којих су крстати сводови.

Западна врата спајају цркву са суседном кућом, а главна су врата на јужној страни цркве. Црква је осветљена једним прозором на север-

[1] Bulletino, an. XXXVIII (1915), стр. 13, прим. 3; Prosvjeta, god. III, стр. 148. — [2] Prosvjeta, god. IV, стр. 84.

ном зиду и са по једним прозором на апсиди и на западној фасади, изнад врата.

На северној фасади и на апсиди налази се фриз слепих аркадица на конзолама, уобичајен украс романског стила.

У споменицима XIII века црква се назива прастаром. Код ове цркве задржали су се, привремено, први доминиканци који су, 1225 године, стигли у Дубровник. Вероватно је, међутим, да је црква сазидана у XII веку.

4. Црква св. Кузмана и Дамјана на острву Брачу.

Црква је, споља, дуга 5,54 м., а широка 4,29 м.

Радић је датира у XI или XII век[1].

5. — Црква св. Недеље код Селаца, на Брачу.

Црква је ужа на западној него на источној страни. Унутрашње мере, без апсиде, износе 4,15 м. дужине, при улазу 1,75 м., а код апсиде 2 м. ширине. Слепе аркаде, на унутрашњим површинама зидова, имају заједнички сокл од 0,39 м. висине[2].

Црква је недатирана, али је свакако млађа од XI века.

6. — Црква св. Мартина у Лужинама, код Стона.

Упутрашње мере износе 4,08 м. дужине и 2,22 м. ширине. Радић је датира пре XIII века[3].

7. — Црква св. Марије у селу Ластову, на острву Ластову.

Непознате су нам димензије ове црквице. Из снимка основе (сл. 34)[4] види се да је ова црква типски представник овога варијетета.

Западна врата завршују се полукружним тимпаноном изнад којега се налази узан прозорчић. Звоник над западном фасадом завршује се с три готска лука. У тимпанону се налази, готицом исписан, натпис који казује да је цркву сазидао поп Марин Канивитић, у 1352 години[5].

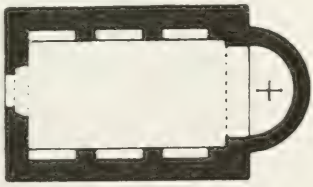

Сл. 34.

8. — Црква св. Срђа на Брдима (Бока Которска).

На једној узвишици Слијепчевог Брда, на Брдима, у Боци Которској, постоје рушевине цркве св. Срђа[6].

---

[1] Prosvjeta, god. VI, стр. 37. — [2] Prosvjeta, god. VI, стр. 36. — [3] Prosvjeta, god. IV, стр. 81. — [4] Prosvjeta, god. VIII, стр. 33, сл. 5. — [5] Prosvjeta, god. VII, стр. 22. — [6] Старинар, Год. X (1893), стр. 54, таб. X.

Црква је дуга 6 м., а широка 4 м. У полукружној апсиди постоји четвороугаона ниша. Црква нема крова, али су се њени зидови очували, вероватно, у првобитној висини, и високи су данас преко 3 м.

Испред цркве је, вероватно доцније, дозидан нартекс, или отворен портик, чија дужина износи 3 м. Нартекс није био везан за цркву.

Црква је запустела, по свој прилици, у првој половини XVII века. Њу су сазидали Дапчићи (Дабчићи), Кртољани, становници Кртола, досељени овде из Арбаније. Црква је, вероватно, сазидана у XVI веку, „у доба када су многе грчке и арбанашке породице остављале своју отаџбину — Јонска Острва и Арбанију“.

9. Црква блажене Госпе од Ружарја на острву Ластову.

У Радићеву опису[1] нисмо могли наћи никаквих података о димензијама ове, иначе позне, цркве. Она припада овом варијетету, а грађена је, можда, тек у XVI веку.

10. — Црква св. Антона из Падове на острву Ластову.

Старија црквица овог варијетета служи као капелица доцнијој цркви. Старија црквица је, изнутра, дуга 6,50 м., а широка 4,18 м.[2]

11. — Црква св. Влаха на острву Ластову.

Старија црквица овог варијетета проширена је, доцније, дозиданим просторима на западној и јужној страни[3].

12. — Рушевине св. Луке на Уздољу, у Косову код Книна.

Рушевине ове цркве налазе се на гробљу садашњег православног села Уздоља. Народ зове ове рушевине црквом св. Луке. Зидови негдашње цркве очувани су до 1 м. висине над земљом. Црква је правилно оријентована.

Основа цркве (сл. 35) одликује се са по три јака контрфора на спољашњим странама дужних зидова. Судећи по положају и распореду другог и трећег пара

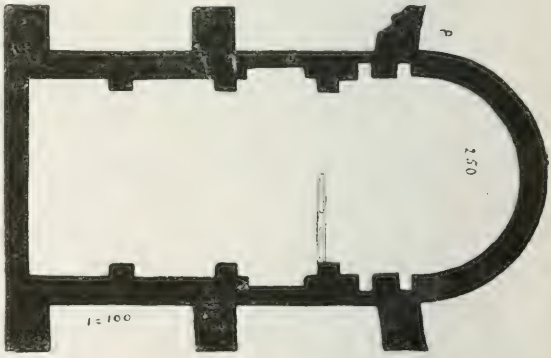

Сл. 35.

[1] Prosvjeta, god. VIII, стр. 33, сл. 6. — [2] Prosvjeta, god. VIII, стр. 32, сл. 3. — [3] Prosvjeta, god. VIII, стр. 33, сл. 7.

контрфора могло би се претпоставити да је црква имала куполу, те тако одговарала црквама типа св. Луке у Котору (види доцније). Радић[1] није запазио ову одлику, али ју је још већма истакао правилном одредбом задатка и функције „средњих лезена“ између којих лежи, у поду цркве, камени праг за утврђивање камених плутеја преграде. Истичући околност да се и на овој цркви могла налазити купола, ми ипак класификујемо ову цркву у овај варијетет, пошто нам недостају поузданији подаци за дефинитивно решење овог питања.

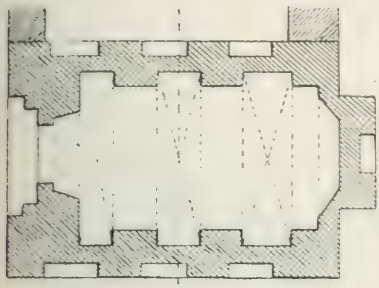

Сл. 36.

За тачнију одредбу првобитне употребе предмета од којих су нађени фрагменти с пластичном декорацијом и с натписом, важна је још једна констатација Ф. Радића. Он додаје да „средина прага која одговара улазу у светилиште (презбитеријум) нема жљеба“ који се налази на осталој дужини тога прага. Према томе средина прага није имала преграду. На том је месту био отвор у прегради, сличан ономе у прегради цркве св. Мартина над porta aurea Диоклецијанове палате у Сплету[2]. Од ове преграде у св. Луки нађени су фрагменти[3] с натписом из кога се дознаје да ју је дао направити хрватски кнез Мутимир (892 до око 910 год.).

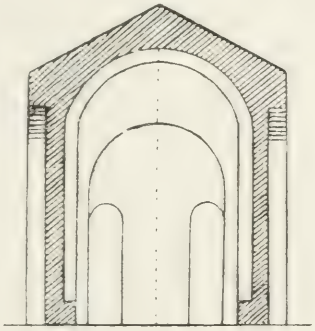

Сл. 37.

Не изгледа нам оправдано Радићево мишљене да је кнез Мутимир само обновио цркву св. Луке[4].

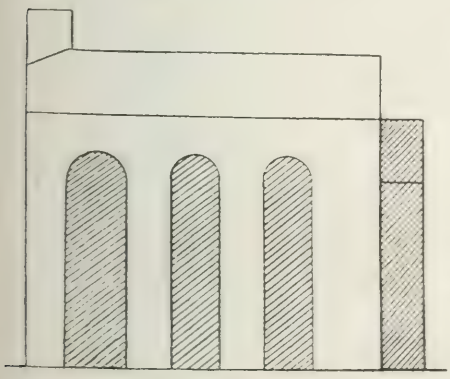

Сл. 38.

Не увиђамо разлоге због којих он не би могао бити, у исто време, ктитор цркве и ктитор преграде. С тога

[1] Prosvjeta, god. I, стр. 74. — [2] Vjesnik, N. S. god. XIV (1915—1916), стр. 7, сл. 5. — [3] Prosvjeta, god. I, стр. 76. — Радић је, на стр. 75, сматрао ове фрагменте као делове циборијума и упоређивао их с примерком из *цркве св. Петра на Лучцу, у Сплету* (Vodja, стр. 203). Он је, доцније, те фрагменте из св. Луке објаснио као делове преграде, Prosvjeta, god. VIII, стр. 37. — [4] Prosvjeta, god. I, стр. 77.

мислимо да цркву св. Луке на Уздољу треба датирати у време од 892—910 године[1].

γ. — Са по три слепе аркаде и правоуганом апсидом.

1. — Црква св. Луке на острву Ластову.

Црква је правилно оријентована, а споља, без апсиде, мери у дужину 4,60 м., а у ширину 3,23 м.[2].

Унутрашње слепе аркаде имају заједнички сокл (сл. 36—38).

Лезене између слепих аркада прелазе у полукружне луке (doubleaux), а простори између лукова засведени су крстатим сводовима. Плитка апсида засведена је полукуполом.

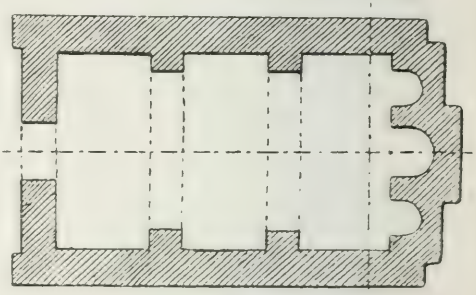

Сл. 39.

Спољашње површине дужних зидова украшене су са по три слепе аркаде, а таква се аркада налази, споља, и на правоугаоној апсиди. — Радић датира ову црквицу пре XI века[3].

2. — Црква св. Миховила код Комниже, на острву Вису.

Три слепе аркаде налазе се само на јужном зиду. Црква и апсида покривене су полуобличастим сводовима. Она је била осветљена двама уским прозорима поред западних врата и једним таквим прозором на апсиди.

Црква је грађена пре XI века[4].

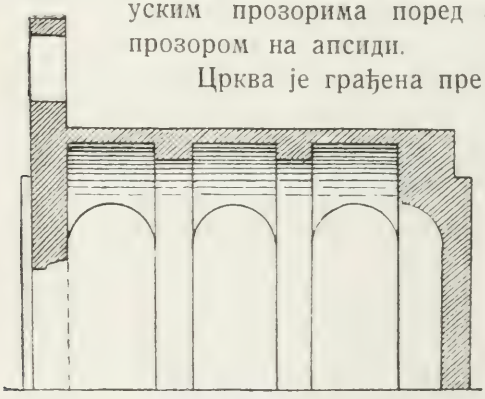

Сл. 40.

δ. — Са по три слепе аркаде и по три, споља, равне, а изнутра полукружне апсиде.

1. — Црква св. Јурја у Пониквама, на Пељешцу.

Црква (сл. 39—42) је, споља, дуга 5,40 м., а широка 3,53 м. Свод је плићи од полуобличастог, а лезене прелазе у луке (doubleaux).

[1] Prosvjeta, god. VI, стр. 40. — [2] Prosvjeta, god. I, стр. 239 и даље. — [3] Prosvjeta, god. I, стр. 241. — [4] Prosvjeta, god. II, стр. 157.

На угловима западне фасаде налази се по једна лезена. Изнад улазних врата диже се прост отворен звоник.

Радић је склон датирати ову цркву у време од XI—XII века[1].

ε. — С три слепе аркаде, с три апсиде споља равне, изнутра полукружне, с нишама у аркадама.

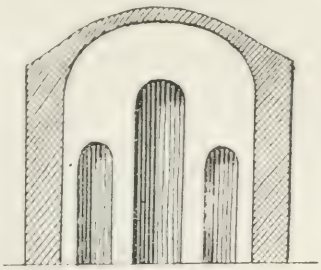

Сл. 41.

1. — Рушевине св. Томе у Кутима (Бока Которска).

Јужни зид негдашње цркве порушен је скоро потпуно, а северни зид, с половином пркве, очувао се у висини до 2 м. На основу ових остатака рестауриран је облик основе (сл. 43)[2].

Црква је била споља, без апсиде, дуга 7,10 м., а широка 4,60 м. На очуваном северном зиду, с унутрашње стране, има три слепе аркаде. У свакој аркади налази се још по једна ниша, од којих средња, потпуно очувана, мери једва 2 м. у висину. С обе стране главне апсиде има по једна мања ниша које замењују бочне апсиде. Извесно је да је на главној апсиди постојао прозор.

Спољашња површина северногa зида била је украшена са шест лезена.

Ђ. Стратимировић не усваја традицију о великој старости ове цркве[3]. Он мисли да црква није старија од XIV века. Међутим Ф. Радић[4] датира ову цркву у VIII век. Оба су датирања произвољна, али је вероватно да је црква била сазидана пре XIV века, ако не и раније.

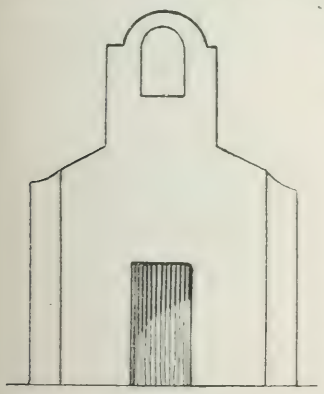

Сл. 42.

2. — Рушевине цркве св. Михајла код белих дувана св. Доминика, у Стону.

Ф. Радић је, при својој посети, нашао цркву оштећену на западном делу[5]. Он тврди да је ова црква, у колико је очувана, у свему слична цркви св. Томе у Кутима. Од ње се разликује у томе, што у прва два пара ниша, у аркадама, има узане а високе, на горњој страни полукружно завршене прозоре, затворене трансенама (transennae) од камена. Истог облика био је и већи прозор на

[1] Prosvjeta, god. IV, стр. 152 и даље. — [2] Споменик XXVIII, стр. 27 и даље. Упореди, због ниша, Bramantino-ов снимак основе неке римске (?) грађевине, Le Origini, стр. 229, fig. 217. — [3] Споменик XXVIII, стр. 28. — [4] Prosvjeta, god. VI, стр. 39. — [5] Prosvjeta, god. IV, стр. 77 и даље.

апсиди. У времену Радићеве посете овај апсидални прозор био је зазидан разноврсним фрагментима са скулптираном орнаментиком. Фрагменти су делови циборија, преграде и довратника.

Спољашња површина зидова украшена је слепим аркадама које достижу до под кров. Унутрашње површине зидова украшене су фрескама.

Говорећи о апсидалном простору Радић претпоставља да су Срби, за време своје владавине над Стоном, зазидали прозор на апсиди[1]. Међутим, могао се десити и обрнут случај, т. ј. да је прозор зазидан у времену после предаје Стона Дубровчанима.

Мало је вероватно да првобитина зграда цркве датира из VIII века, како мисли Радић. Њен однос према цркви св. Томе у Кутима говори за њен доцнији постанак, али извесно пре XIV века.

3. — Црква св. Јурја у Жестињу.

Радићев снимак основе ове цркве, ако је тачан, приказује нам ситне измене на овом типу основе[2]. Главна апсида није, изнутра, полукружна, него је правоугаона. Недостаје, на снимку, и северна апсидална ниша. Сем тога црква има четири пара слепих аркада, од којих само четврти пар аркада и трећа северна аркада имају нише. У трећој јужној аркади налазе се врата. Остала два пара унутрашњих аркада немају нише. Тај део зграде је, изгледа, доцније дозидан ради продужења црквене зграде[3].

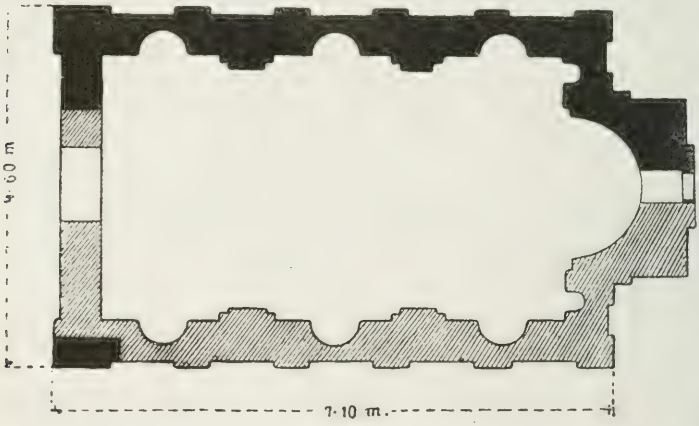

Сл. 43.

---

[1] Prosvjeta, god. IV, стр. 77 и даље. — [2] Vjesnik, god. XIII (1891), стр. 47, сл. 2. — [3] Локални испитиваоци нерадо гледају странце који проучавају средњевековне далматинске споменике (упор. Contributo, стр. 97). Странцима се замера површност у раду, јер, вели се, они не проучавају целокупан монументалан и историски материјал. Ова је замерка потпуно оправдана у погледу на досадашње стране испитиваоце. Али шта би се тек имало замерити домаћим испитиваоцима који не воде рачуна не само о ономе што су други казали и написали о појединoм споменику, него чак ни о ономе што су они сами раније написали. Као један пример, а њих има врло много, нека послужи само оно што је, о цркви св. Јурја у Жестињу, написано у: Vjesnik, god. XIII, стр. 47 и даље; Vjesnik N. S. god. II, стр. 153; Prosvjeta, god. I, стр. 240; god. III, стр. 39; god. IV, стр. 147; god. VI, стр. 40; Vodja, стр. 281.

Она је, споља, без апсиде, дуга 8,93 м., а широка 4,96 м. Спољашње површине зидова украшене су слепим аркадама[1].

На једном надвратнику ове цркве налази се скулптиран орнаменат који Јелић[2] датира у IX век. По Радићу црква се најраније спомиње у повељи краља Андрије из 1217 године[3]. Радић датира цркву у IX или X век[4].

η. — Са четири слепе аркаде и полукружном апсидом.

1. — Црква св. Јована Крститеља на острву Ластову.

Црква је, споља, дуга 14,45 м., а широка 6,42 м. (сл. 44).

Црква има врата на западној и јужној фасади. У половини висине западних врата, до јужног довратника, постоји четвртаст прозорчић, а изнад ових врата још један узан прозорчић.

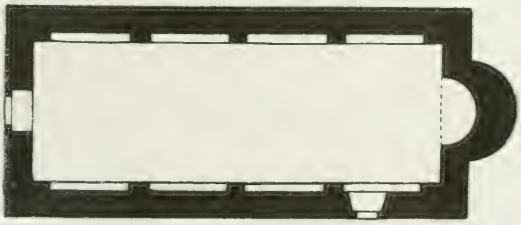

Сл. 44.

На надвратнику (архитраву) западних врата има натпис који Радић није могао прочитати. Он датира цркву у XIII или у XIV век[5].

2. — Црква св. Силвестра на острву Бишеву.

Радићев снимак[6] основе цркве показује доцније измене на овој грађевини, чије унутрашње мере износе, у дужину 10,82 м., а у ширину 4,9 м. Апсида је првобитно била округла, али је доцније одвојена зидом од цркве и, с призиданим простором, служи као ризница (сакристија).

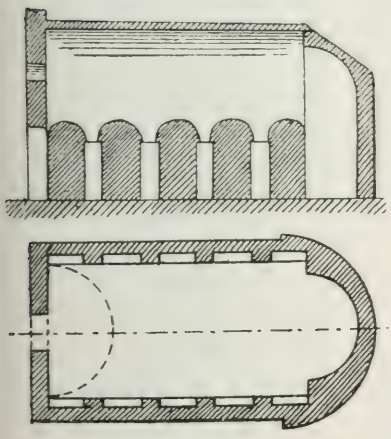

Сл. 45—46.

Унутрашњост цркве засведена је шиљастим сводом.

У четвртом пару аркада, на апсиди и над западним вратима налазе се по један узан прозорчић.

Ф. Радић датира цркву у IX век[7].

[1] Vjesnik, god. XIII (1891), стр. 49. — [2] Vjesnik N. S. god. II, стр. 153, сл. 26. — Л. Јелић не каже да ли овај надвратник припада западним или јужним вратима. — [3] Vjesnik, god. XIII (1891), стр. 49. — [4] Prosvjeta, god. VI, стр. 40. — [5] Prosvjeta, god. VIII, стр. 32. — [6] Prosvjeta, god. II, стр. 158, сл. 5—7. — [7] Vjesnik, god. XIII, стр. 49. — Prosvjeta, god. IV, стр. 144.

ι. — С пет аркада и полукружном апсидом.

1. — Црква св. Јована у Стону.

Грађевина лежи усред стонског поља, на месту Замлиње. Она је правилно оријентована и мери, без апсиде, у дужину 7,19 м., а у ширину 3,74 м. (сл. 45—46).

Необичан је начин везивања апсидалног зида с црквом. Изнад улазних врата има округао прозорчић. На јужном зиду, споља, постоје три тространa контрфора.

Радић датира ову грађевину у X век[1].

Он убраја у овај варијетет још и остатке *цркве св. Николе код Комниже, на острву Вису*[2], коју датира у 850 годину.

В. — Једнобродна, оријентална базилика с куполом.

а. С три слепе аркаде, полукружном апсидом, без примесе икаквих елемената попречна брода.

1. — Црква св. Луке у Котору.

Не можемо усвојити мишљење Ђ. Стратимировића[3] да је црква св. Луке најбоље очувала свој првобитни облик. Најстарији делови ове грађевине, по очуваном натпису[4], дају се тачно датирати. Из тога натписа дознајемо да је, у 1195 години, Мавро, син Андреје Казафранка, заједно са својом женом Буоном, ћерком приора Василија, сазидао ову цркву у част св. Луке апостола и еванђелисте, а за спас душа својих, у времену Господина Немање, великог жупана, и његова сина Вукана . . .

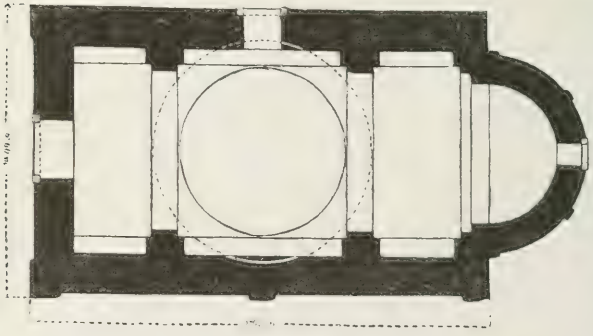

Сл. 47.

Има помена да је црква оправљана у 1368 години. Томе доба треба, можда, приписати и постанак бифора — двојних прозора — на западној фасади и на апсиди. Непознате су нам, међутим, остале оправке. Помиње се још и то да је црква, у 1747 години, проширена. Под

---

[1] Prosvjeta, god. IV, стр. 144. — [2] Prosvjeta, god. VI, стр. 40. — [3] Споменик XXVIII, стр. 20. — [4] Споменик XXVIII, стр. 11.

тим проширењем треба, вероватно, разумети дозиђивање капеле св. Спиридона на североисточном углу цркве.

Црква је, по облику, једнобродна, засведена базилика с куполом на ниском, округлом тамбуру (сл. 47, 48). Она је дуга, без апсиде, 10,65 м., а широка 6,60 м.

Унутрашњост цркве подељена је, помоћу два пара стубаца (пиластара), у три неједнака дела (травеја?), од којих је средњи најдужи и има облик квадрата. Ступци носе куполу на пандантифима. Тамбур лежи, једним својим делом, на дужним зидовима. На тамбуру се налазе три узана отвора који су, поред прозора на западној фасади и на апсиди, осветљавали унутрашњост цркве.

Сл. 48.

Ђ. Стратимировић мисли да су оштре (en tiers-point) архиволте, које носе куполу, и сводови истог облика из доба оправљања цркве у 1368 години. Ну, то је мишљење нетачно у колико се оснива на облику оштрог свода и лука, јер се такав облик налази и пре краја XII века, на грађевинама из X века.

Западна фасада украшена је једном слепом аркадом, а на јужном зиду, споља, налази се једна лезена. Довратници западног портала су од мермера. Они су, очевидно, делови какве старије грађевине. Леви довратник је од једног, а десни од два комада, скрпљених уједно. Доба постанка ових довратника могло би се, по облику орнамента, датирати у XI век.

Изнад улаза у цркву, на забату, назидан је отворен звоник романског стила („звоник на преслицу“).

2. — Црква св. Марије Infunara (Collegiata).

Она је, у погледу на облик основе, верна копија своје временске претходнице, цркве св. Луке у Котору. Садашња грађевина није првобитна црква која се налазила на том месту. Поред раније цркве, чији нам облик и време грађења нису познати[1], сазида Андреја Сараценис, око почетка IX века, први манастир у Котору. На почетку XIII века беше дотрајала ова црква. Племићске породице Дерза, Бизанти и породица тадашњег которског приора Јована одлучише да подигну нову цркву. Ова нова црква — садашња грађевина цркве св. Марије — би довршена 1221 године, а освећена 17 октобра исте године[2]. У судским књигама которске општине помињу се, у 1330 години, некакви радови на овој цркви[3]. Стратимировић мисли да је, том приликом, дозидан северни, бочни брод цркве.

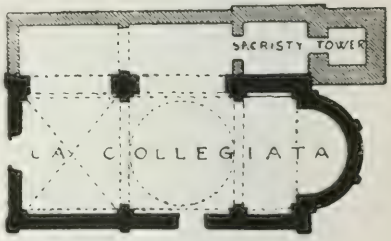

Сл. 49.

Црква је споља, без апсиде, дуга 16,30 м., а широка 8,50 м. (Сл. 49, 50.)

Куполу носе оштре архиволте које почивају на пиластрима. Прелаз из квадрата у круг извршен је пандантифима. Тамбур је осмоугаоног облика и украшен је, споља, архиволтама у којима се налази по један полукружно завршен прозор.

Источни травеј засведен је оштрим сводом. То је најкраћи травеј. Знатно је дужи западни травеј, покривен сводом с дијагоналним, полукружним ребрима (voûte sur croisée d'ogives).

Апсида је, споља, украшена лезенама, а испод стрехе цркве и апсиде, затим дуж тимпанонских страна налазе се фризови романских слепих аркадица.

На јужној фасади има два полукружно завршена прозора. На апсиди је, првобитно, постојао двојни прозор (бифора). Округао прозор с романском розетом налази се на западној фасади. Упутрашњи делови периферије ове розете између појединих полупречника имају готски облик тројног лука. Али врата, линета и готски тимпанон с Распећем у њему — све на спољашњој страни јужног зида — доцнији су додаци и доправке, можда, тек из XVI века.

Стратимировић верује да се у цркви налази још стари пôд, израђен од надгробних плоча. Старост овог пода лако је одредити по неколиким плочама с датираним натписима из година 1350, 1703 и 1722.

---

[1] Memorie storiche, стр. 41. Ђелчић датира постанак првобитне цркве око краја VII века. — [2] Memorie storiche, стр. 66. — [3] Споменик XXVIII, стр. 22.

3. — Црква св. Николе у Приеком, у Дубровнику.

Црквица се налази недалеко од доминиканског манастира[1]. Она је једнобродна, засведена базилика с четири пара унутрашњих слепих аркада. Изнад трећег травеја (?) налази се купола, невешто насађена на полуобличасти свод.

По писаним изворима даје се закључити да је црквица старија од XII века.

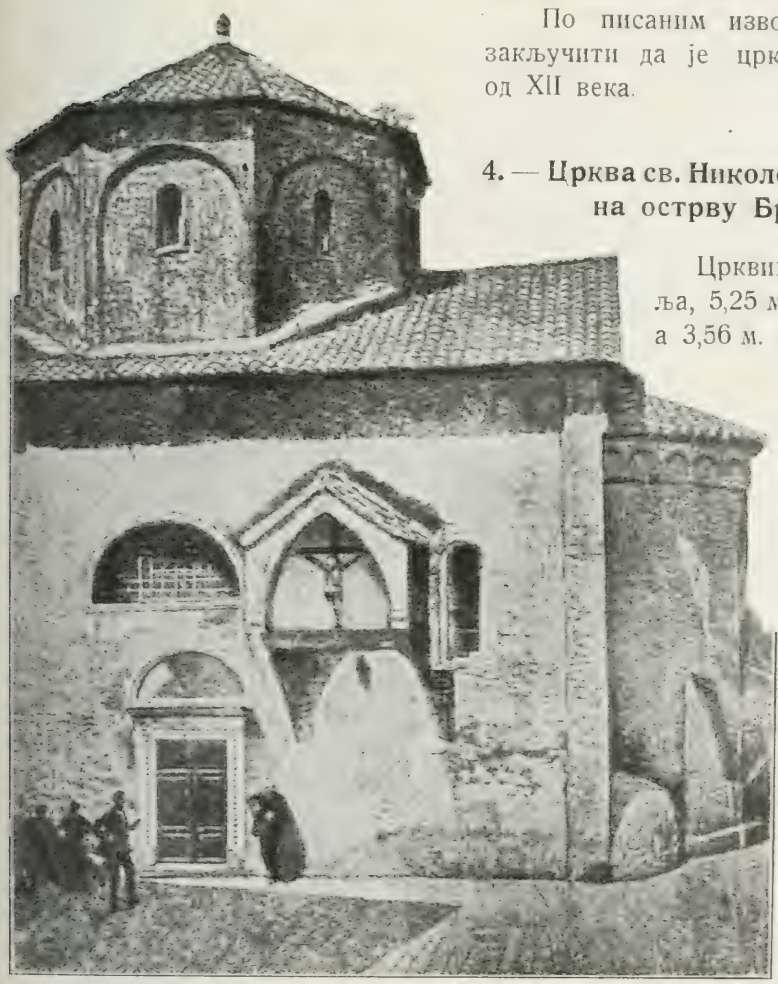

Сл. 50.

4. — Црква св. Николе код Селаца, на острву Брачу.

Црквица мери, споља, 5,25 м. у дужину, а 3,56 м. у ширину. На унутрашњим површинама дужних зидова има по три слепе аркаде.

Над средњим делом цркве диже се мала, невешто на свод насађена купола као и на мало пре споменутој цркви у Дубровнику.

Ф. Радић[2] датира ову цркву пре XII века.

Споменувши последње две цркве овог облика ми смо, у колико знамо, побројали све цркве овог облика на Јадранском Приморју. Тај облик цркава распрострањен је, међутим, и у унутрашњости Балканског

[1] Prosvjeta, god. IV, стр. 82. — [2] Prosvjeta, god. VI, стр. 35.

Полуострва, нарочито у области средњевековне Србије. Ђ. Стратимировић упоређује *цркву Ваведења са Овчара* са црквом св. Луке у Котору[1]. У Србији постоје још и друге цркве овог облика. Стратимировић[2] тврди да се у *Дробњацима* такође налазе цркве овог облика, као што су црква у манастиру *Подмалинско*, а затим цркве у селима *Дужи* и *Петњици*.

Све ове аналогије из унутрашњости Балканског Полуострва, а специјално из области средњевековне Србије, особито су значајне. О томе, међутим, не можемо говорити на овом месту, али истичемо да Gabriel Millet није, у свом делу о средњевековној српској уметности[3], поклонио довољно пажње, ни овом, нити следећем облику цркава на Приморју и у унутрашњости Полуострва.

b. — С полукружном апсидом и попречним бродом или његовим елементима.

1. — Црква св. Сергија и Вакха на Подима (Бока Которска).

Код Херцег-Новога (у старој жупи Драчевици), у селу Подима, очувала се стара црквица чије доба грађења није утврђено, нити су познати ктитори ове цркве.

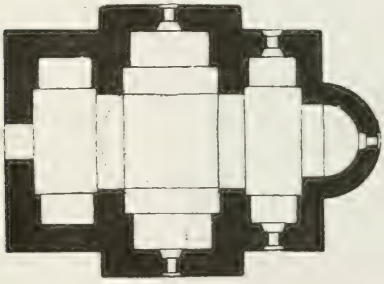

Сл. 51.

Сл. 51—53 представља основу, јужну и западну фасаду ове цркве. Она је, споља, без апсиде, дуга 9,65 м., а широка 6,90 м. Попречни брод испада за 0,80 м., а висина зидова до стрехе (не на забатима, нити на апсиди) 6,20 м[4].

Ова је црква, због облика своје основе, веома важан споменик, јер нам она помаже да боље разумемо остале цркве овог облика како на Приморју, тако и у унутрашњости Балканског Полуострва.

Основа цркве има облик основе једнобродне базилике с куполом којој је додат веома кратак попречни брод[5]. На северној и јужној фасади цркве попречни брод искаче свега за 0,80 м. Овај облик основе допро је, изгледа, у Боку Которску доцније, него облик основе коју имају которске цркве св. Луке и св. Марије Infunara. Али у Приком,

[1] Споменик, XXVIII, стр. 33. — [2] Споменик, XXVIII, стр. 33. — [3] L'ancien art serbe, стр. 49 и даље. — [4] Споменик XXVIII, стр. 25. — [5] EG., стр. 46 и даље.

код Омиша, постоји црква овог облика која нам доказује да је овај облик цркава морао бити познат у Далмацији и пре XI века.

Сл. 52.

Унутрашњост цркве у Подима подељена је, попречним бродом, у три дела. Средњи део је покривен куполом на четири ступца и с пандантифима. Остала два, скоро подједнако дуга дела (травеја?) цркве покривена су полуобличастим сводовима.

Округао тамбур куполе диже се, споља, на квадратној бази. Том базом ова се купола разликује од оних на црквама св. Луке и св. Марије Infunara у Котору. G. Millet[1] проучио је постанак ове квадратне базе и утврдио њен значај у средњевековној српској архитектури.

Прочеље и зачеље уздужног брода као и чела попречнога брода завршују се забатима. Тако је, и нехотице, наглашен, споља, крстати облик цркве.

За осветљавање унутрашњости цркве служе осам прозора на тамбуру, један на апсиди, по један с обе стране источног дела уздужног брода и по један прозор са сваке стране попречнога брода. Сем тога на прочељу, изнад врата, има још један прозор. Сви су прозори правоугаони.

У цркву се улази, на западној фасади, вратима изнад чијег се надвратника налази оштар лук. У пољу, ограниченом овим луком, урезан је крст.

Испод стрехе тамбура, апсида и осталих делова цркве пружа се фриз слепих аркадица.

Од 1769 године постоји, над забатом западне фасаде, отворен звоник.

Време зидања ове цркве није познато, али се оно, без икакве штете ма у ком погледу, може ставити у XIII или XIV век[2].

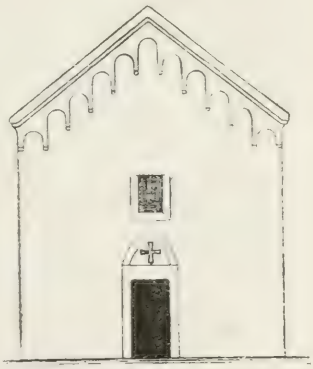

Сл. 53.

Ова црква, по времену свога постанка, не би смела бити наведена у овом одељку, где се говори о архитектури до половине XI века. Исти је случај и с многим другим, већ проученим црквама споменутих ти-

[1] L'ancien art serbe, стр. 73. — [2] Стратимировић, Споменик XXVIII, стр. 26, прим. 167, датира ову цркву у XIV век приписујући је краљу Твртку I.

пова. Све је то последица принципа наше поделе целокупног градива на типове, при чему смо претпоставили облик основе хронологији појединих споменика, да бисмо избегли понављања. С друге опет стране црква св. Сергија и Вакха у Подима треба, из многих разлога, да буде проучена пре цркве св. Петра у Приком, код Омиша, цркве која такође припада овом варијетету.

2. — Црква св. Петра у Приком, код Омиша (Almissa).

Основа цркве (сл. 54—57) има облик основе једнобродне базилике с куполом. На садашњој грађевини није очувана првобитна апсида. На њену месту је, доцније, дозидана сакристија. Без апсиде црква мери, споља, 9,25 м. у дужину, а 5,69 м. у ширину. Црква је правилно оријентована.

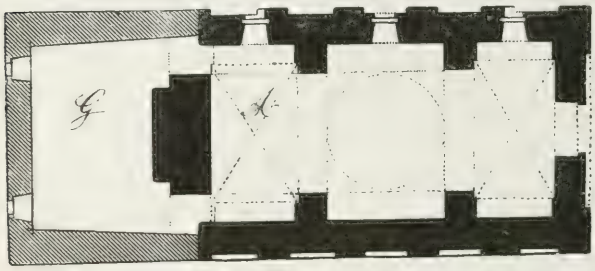

Сл. 54.

Ступци који носе куполу деле цркву у три дела, од којих је средњи, покривен куполом, најдужи, а остала два су скоро подједнако дуга. Ова два дела цркве покривена су крстатим сводовима.

Куполу с пандантифима носе четири ступца. Она је, споља, сакривена у низак четвртасти фиктивни тамбур који на све четири стране има по један забат с по три слепе аркаде. На унутрашњој површини купола има рељефне украсе од стука у облику слепих аркада и троуглова.

Купола и забати покривају архиволте, а дужни зидови цркве покривени су кровом који покрива и остале делове зграде сем оних под куполом.

На првобитној грађевини налазила су се три дуга, полукружно завршена прозора. Изнад прочељних врата је округао прозор, у чијем је отвору уметнут камени крст.

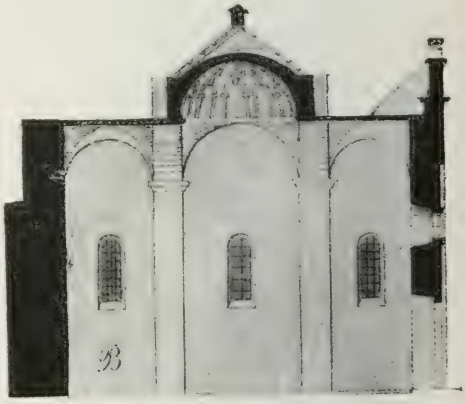

Сл. 55.

Зидови су, споља, украшени слепим аркадама, а једном таквом аркадом украшена је и западна фасада цркве. Слепа аркадица, слична онима на јужном и северном забату око тамбура, украшава и поље

изнад надвратника прочељних врата. Сам надвратник је украшен са три крста у аркадама, а крстови се налазе и поред оба довратника.

Изнад прочељног забата је звоник с једним отвором.

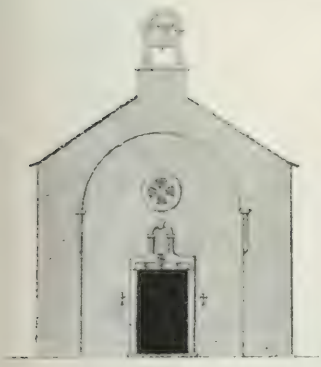

Сл. 56.

Ф. Радић[1] сматра садашњу грађевину, сем дозидане сакристије, као првобитну грађевину и датира је у крај IX или почетак X века[2]. Други испитиваоци датирају ову цркву пре XI века[3]. Она се спомиње у двама документима из друге половине XI века (1074 и 1080 године).

Радић[4] класификује ову цркву у свој „равенатско-византински слог међу Хрватима на источној обали Јадранског Мора". Он је сматра као представника типа који он доста добро дефинише, али чије порекло не уме објаснити. Он замишља да је ова црква св Петра постала из облика св. Крста у Нину на тај начин, што је попречни брод скраћен. Остаци овог брода имали би да буду они тространи забати поред тамбура. Полукружни облик куполе „пренели су", вели Радић, „на наше обале они византински свећеници, који су у задњој четвртини IX века долазили у Далмацију, или до-

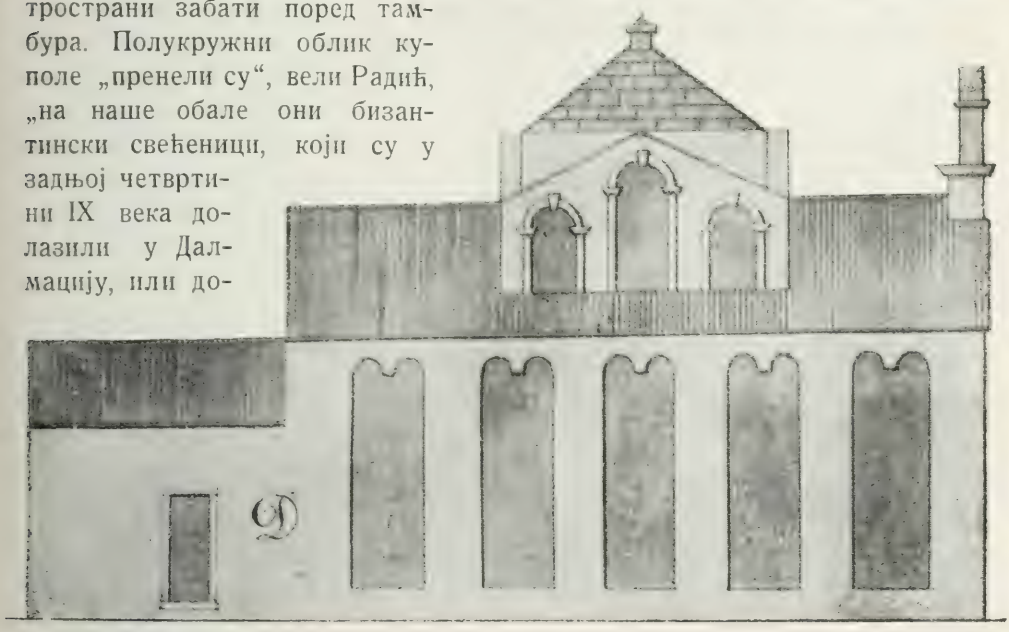

Сл. 57.

мађи какав умјетник или свећеник из свите бана Седеслава" — т. ј. Здеслава (878—879 године) — „који је путовао у Цариград и боравио на двору великог цара Базила Македонског."

[1] Prosvjeta, god. II, стр. 225. — [2] Prosvjeta, god. II, стр. 230. — [3] Vodja, стр. 295. — [4] Prosvjeta, god. II, стр. 228.

Непотребно је исправљати Радићево погрешно тумачење облика основе св. Крста у Нину, нити истицати немогућност деривирања облика цркве св. Петра у Омишу из облика цркве св. Крста у Нину. О томе ћемо говорити доцније. За сада истичемо само сродност између цркве св. Петра код Омиша с једне и цркве у Подима с друге стране. Ф. Радић несумњиво греши верујући да је црква св. Петра код Омиша послужила као узор за цркву св. Луке у Котору[1]. Али он истиче, том приликом, да су, између Котора и Омиша, постојале трговачке везе и у XI веку. У 1167 години закључише Которани и Омишани мир који је Которанима обезбеђивао слободну пловидбу.

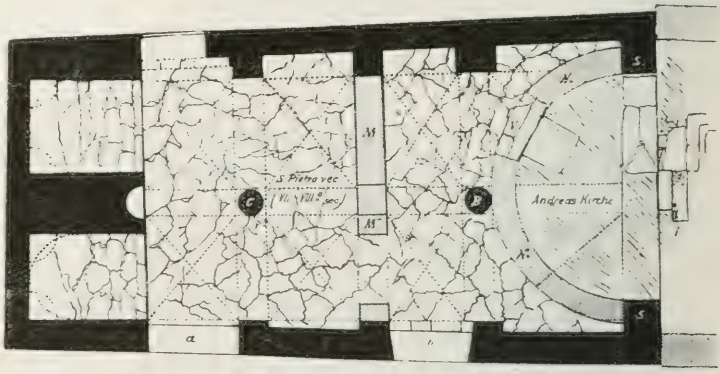

Сл. 58.

С. — Двобродна, засведена базилика с двема, споља равним, апсидама.

1. Црква св. Петра (S. Pietro Vecchio) у Задру.

Црква св. Петра је, обликом и распоредом своје основе, јединствен пример у Далмацији. Извођење и уметничка обрада појединих конструктивних елемената на овој цркви не пружају нам никакав поуздан ослонац у погледу њене класификације у стилске или хронолошке групе[2].

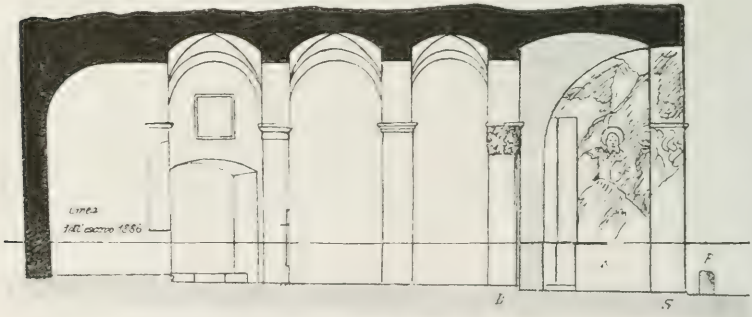

Сл. 59.

У основи (сл. 58 — 60)

[1] Prosvjeta, god. II, стр. 230; Memorie storiche, стр. 56. — [2] MZK, Bd. XXI (1895), стр. 97 и даље; AK, стр. 107; ARD, стр. 55, 58 и даље; Prosvjeta, god. I, стр. 190; Contributo, стр. 89, 100, 103.

црква је подељена у два брода двама стубовима и једним ступцем између њих. Црква је дуга 11,80 м., а широка 5,90 м. на источној страни. Западна страна је нешто дужа од источне. На унутрашњим површинама дужних зидова има по три лезене и по четири слепе аркаде.

Црква је претрпела измене, на западној страни, при зидању апсиде цркве св. Андреје у XVI веку. Неизвесна је функција и доба постанка зида који је везивао стубац с јужним зидом цркве. На садашњој згради постоје троја врата која су из разних времена.

Сл. 60.

Лезене су везане са средишним стубовима и ступцем помоћу полукружних лукова. Таквим су луцима везани и стубови са ступцем. Поља између лукова покривена су крстатим сводовима.

Сваки брод има своју апсиду. Оне су споља равне, а изнутра правоугаоне. Покривене су полуобличастим сводовима. Прелаз из вертикалних зидова у свод изведен је тромпама. Јак зид између апсида има, на своме челу, полукружну нишу. (Сл. 60.)

Стубови и сви конструктивни делови од камена античнога су порекла.

J. Смирић[1] датира ову грађевину у VII и VIII век ослањајући се већма на свој субјективан осећај, него на какав поуздан податак. Смирић и остали испитиваоци помињу познати тестаменат задарског приора Андреје којим овај завештава цркви комад свиленог ткива. Тестаменат је из 918 године[2], а то је, у исто време, и најстарији документ у коме се ова црква помиње. W. Gerber усваја Смирићево датирање ове цркве, али греши тврдећи да су апсиде засведене помоћу пандантифа[3].

U. M. de Villard[4] је одлучно против овако високог датирања ове цркве. Он одбија такво датирање с тога што оно утврђује ранију појаву тромпе у Далмацији у поређењу с појавом тромпе у Италији на грађевинама после VI века. Претпостављајући, a priori, да су све уметничке тековине прешле у Далмацију из Италије, он сматра да се ни св. Петар не сме датирати пре баптистеријума у Galliano, сазиданом у 1000 или 1007 години. После оваквих, потпуно произвољних, тврђења U. M. de Villard датира цркву св. Петра у XI век.

Ако се, пак, будемо хтели држати стварних и поузданих доказа, то ћемо цркву св. Петра морати датирати пре 918 године, али не мислимо да је треба датирати и пре почетка IX века.

D. — Тробродна, оријентална базилика са слепим средњим бродом и куполом на њему.

1. — Црква св. Еуфимије у Спљету.

Црква је припадала негдашњем манастиру бенедиктинака. Ова црква, иначе тако важна за познавање овог облика цркава у Далмацији, не постоји више. Она је, 1877 године, страдала од пожара[5].

Црква је тробродна базилика (сл. 61—62) с четири травеја. Изнад трећег травеја дизала се купола на тромпама. Њу је скривао округао фиктиван тамбур, покривен кровом[6]. Купола је, изнутра, била конична. Eitelberger вели да се таква конструкција куполе налази на свима мањим црквама у Далмацији[7]. Али то тврђење није тачно у свима појединостима. Остали делови цркве, заједно с апсидом, били су покривени полуобличастим сводовима. Eitelberger тврди да су у бочним бродовима постојале емпоре, али је то управо немогуће, а он их не представља у свом снимку ове цркве.

Један од капитела стубова је антични.

---

[1] MZK, Bd. XXI, стр. 97. — [2] Documenta, стр. 18, Nr. 13. — [3] AK, стр. 108. — [4] ARD, стр. 55 и даље. — [5] Vodja, стр. 201; Vjesnik, N. S. god. V, стр. 204, прим. 1. — [6] MKD, стр. 294; Contributo, стр. 89. — [7] MKD, стр. 294.

Црква св. Еуфимије спомиње се у документу из 1069 године, што значи да је она била сазидана пре те године. Јелић[1] мисли да је цркву, заједно с манастиром, саградио, 1069 године, сплетски архијепископ Ловро (1060—1099 године).

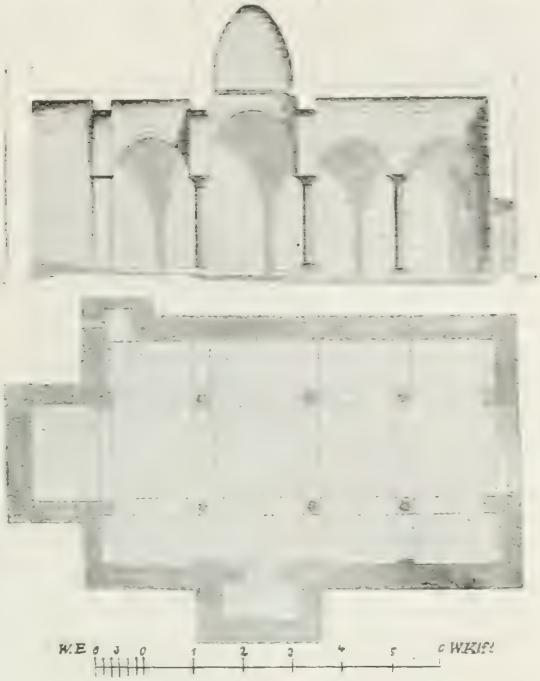

Сл. 61—62.

2. — Црква св. Николе (de Collegaci) у Велом Варошу, у Сплету.

Немира, кћи Месаљинова, сазидала је, 1069 године, ову цркву[2].

Сл. 63—65, представља зграду у данашњем стању по снимку Г. Миховила Абрамића. Из снимка се види да грађевина није очувана у свом првобитном облику. Она је не само оштећена, него су јој, на источном и западном крају, дозидани нови простори. На источној страни цркве дозидана је сакристија, а на западној страни црква је продужена. Не бисмо могли рећи из којих су разлога ове преправке извршене, нити бисмо могли рећи када су оне извршене. На месту негдашњег куполе налази се, данас, у цркви хоризонтална таваница.

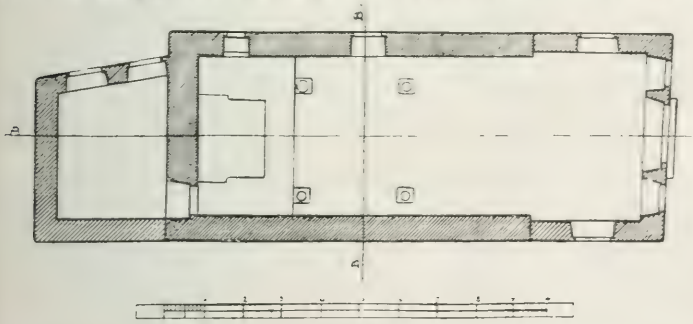

Сл. 63.

Г. Абрамићев снимак и његово упоређење са снимком негдашње цркве св. Еуфимије олакшава нам реконструкцију првобитног облика цркве св. Николе. Она је била тробродна оријентална базилика с куполом у фиктивном тамбуру. Од стубоза су се очували само они који су

[1] Vjesnik, N. S. god. I, стр. 82. — [2] DQI, vol. II, стр. 72; Vodja, стр. 208; Vjesnik, N. S. god. V. стр. 204, прим. 2; ARD, стр. 64.

носили куполу. Ти стубови су, изгледа, били једини у цркви и служили само конструкцији куполе, и ако не би било невероватно да су, при доцнијој преправци, уклоњени стубови из западног дела цркве. Конструкција куполе одредила је распоред и положај стубова који су, да би образовали квадратну основу за мало већу куполу — чији пречник ипак није био већи од 2,40 м. —, морали бити постављени ближе дужним зидовима. Због тога су бочни бродови постали скоро неупотребљиви.

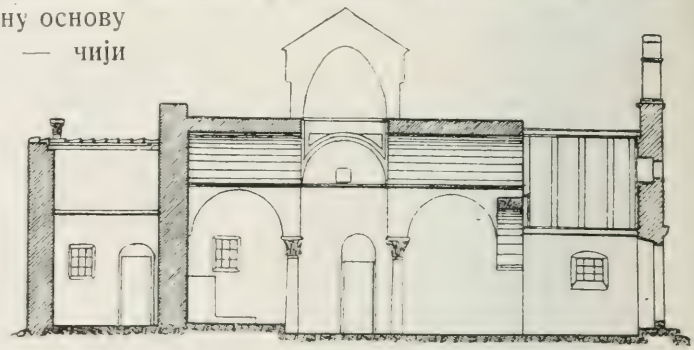

Сл. 64.

Стубови су везани са зидовима цркве помоћу полукружних лукова. У бочним бродовима, у травеју куполе, извршен је, како се мисли[1], прелаз из вертикалних зидова у полуобличасти свод помоћу тромпи. Међутим зидање је, на тим местима, тако грубо да се не може рећи ништа поуздано све док се не обије леп малтера и не види облик зида испод њега. Конструкција тромпи није јасна.

Облик апсиде је неодређен. Јужна врата су, изгледа, доцније отворена, ма да су она рађена у традиционалном византиском облику с полукружним тимпаноном.

Капители стубова су рађени за ову цркву. Они имају два хоризонтална реда грубих палмових листова, али су без детаља и веома грубо рађени.

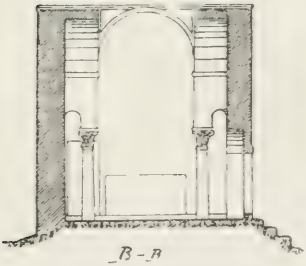

Сл. 65.

3. — Рушевине цркве св. Марије од Отока, код Солина.

Спљетске цркве св. Еуфимије и св. Николе помажу нам да поузданије можемо реконструисати негдашњу цркву св. Марије од Отока, код Солина, од које су се очували само темељи и делови зидова у незнатној висини.

Откривени темељи и зидови нису дали потпуно јасну и неоспорну слику основе и распореда простора ове цркве. Ми смо се, једном, већ бавили одређивањем тих простора[2].

Основа цркве (сл. 66, 67) има облик тробродне базилике са спољашњим нартексом и звоником. Звоник није део првобитне цркве,

[1] Contributo, стр. 83, 100. — [2] Годишњица. књ. XXXIV, стр. 171.

он је тек доцније дозидан. Бродови цркве подељени су са три пара зиданих стубаца који деле цркву у четири травеја. Најдужи је трећи травеј. У средњем броду овога травеја добијен је, скоро, квадратан простор. Изнад овог простора налазила се купола[1], чију конструкцију не познајемо. Слободним ступцима одговарају, на унутрашњим странама дужних зидова, јаке лезене. Изузев део трећег травеја у средњем броду, покривеног куполом, сви остали делови травеја били су покривени полуобличастим сводовима.

Апсида је, изнутра, полукружна. Она је удубљена у правоугаону зидну масу средишног дела источног зида. Поред апсиде, према трећем, јужном ступцу, има у зиду мала полукружна ниша. Таква се ниша не налази у зиду према трећем, северном ступцу.

Ф. Булић разликује три главна простора у овом комплексу: 1) храм или наос (I); 2) нартекс (II) и 3) атријум (III) испред којега су се налазили разни мањи простори са звоником на северозападном углу комплекса. Такав распоред и тумачење ових простора усвојили су и Л. Јелић[2] и U. Mon. de Villard[3].

Црква св. Марије од Отока често се спомиње у писаним споменицима из доба хрватске народне династије. За нас је ипак најважнији спомен ове цркве у делу спљетског архиђакона Томе, Historia Salonitana, где Тома вели да је ову цркву сазидала „нека краљица Јелена“ („quedam Helena regina“). Ова црква и она св. Стефана биле „су обзиром на краљевске гробнице, што се у њима налажаху, изручене некојим редовницима, који су у њима обављали службу божју[4].“

Томин податак о овој цркви потврђен је натписом на саркофагу, чији су фрагменти нађени при откопавању. Најважнија места овога натписа гласе, у преводу: „У овом гробу почива Јелена службеница божја, жена краља Михајла, а мајка краља Стефана . . . Дне 8 октобра умре у миру, а овде би сахрањена . . . 976 године . . . 10 марта . . .“[5]

Не бисмо се, олако, усудили сумњати у тачност снимка основе који даје Булић. Али се тај снимак (сл. 66) не може усвојити из више разлога. Пре свега је чудновато што у храму (наосу) скоро и нема никаквих других остатака од зидова сем конструктивно неопходних.

---

[1] Vjesnik, N. S. god. V, стр. 204. — [2] Contributo, стр. 100. — [3] ARD, стр. 31. — [4] Vjesnik, N. S. god. V, стр. 211. — [5] Vjesnik, N. S. god. V, стр. 220. — Ф. Шишић је покушао да допуни недостатке у Булићеву читању, упор. Vjesnik N. S. god. XIII (1913—1914), стр. 53. Шишић чита: „In hoc humili tumulo quiescit Helena famosa famula dei, quae fuit uxor Mihaeli regi materque Stefani regis habenasque quondam tenuit regni. VIII idus mensis octobris obiit in pace. Quae hic ordinata fuit anno ab incarnatione DCCCCLXXVI, indictione IV, ciclo lunari VIII, epacta XVII, ciclo solari V, luna V, concurrente VI. Istaque vivens fuit regni mater, fit pupillorum tutorque viduarum. (H)icque aspiciens vir, anime dic miserere deus.“

Исти је случај и у тзв. нартексу (II), али у атријуму (III) и у крајњем западном простору остаци зидова постају све замршенији и неразумљивији. Не може се допустити сувременост свих тих зидова. Булић се није постарао да, бар у комбинацији, издвоји старије од млађих зидова. Међутим најнемогућнији је положај саркофага како га замишља и описује Булић.

Он вели да је саркофаг, својом дужином, био оријентован у правцу осовине цркве. Да бисмо могли тачно проценити могућност оваквог положаја саркофага, потребне би нам биле његове тачне димензије. Међутим, ми их не познајемо. Једини податак, у овом погледу, пружа нам натписно поље саркофага помоћу којега можемо израчунати ширину саркофага. Она је износила 1,32 м. Према овој ширини саркофага његова је дужина морала износити најмање око 2 м. Саркофаг те дужине не може се сместити у правцу осовине цркве, у тзв. атријуму (III) који, по мери на плану основе, није био дужи од 1,75 м. Међутим чак ако бисмо претпоставили, и ако је то немогуће, да је саркофаг био исто толико дугачак колико и широк, како би се могао сместити уз западни зид атријума, то би, између њега и источног зида атријума, остао још празан простор од 0,43 м. дужине — одстојање са којега се не би могао читати натпис на саркофагу.

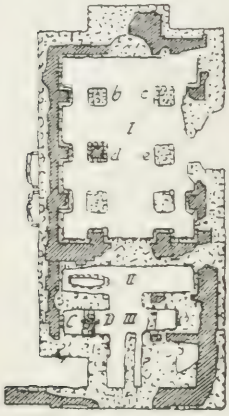

Сл. 66.

Искључујући, из ових разлога, ову хипотезу, остаје нам још само то да предпоставимо да, у времену кад је саркофаг постављен у цркви, није било преградног зида између атријума (III) и нартекса (II), него да су оба та простора сачињавала, тада, само један простор — нартекс. У томе нартексу, чија дужина износи једва 4,50 м., постављен је саркофаг од око 2 м. дужине, чији се натпис, на ужој страни, могао такође лако читати. У прилог томе говори и завршетак самог натписа: „Овамо погледавши, човече, реци: Боже смилуј (јој) се души“.

Ми не можемо, на жалост, утврдити да ли је одиста било поузданог ослонца за уцртавање преградног зида између тзв. атријума (III), и нартекса (II), али је, из наведених узрока немогуће претпоставити сувременост тога зида и саркофага у атријуму. Према томе постоје две могућности: 1) или је преградни зид између атријума и нартекса старији од постављања саркофага, па је он уклоњен да би се саркофаг ту могао положити, или је 2) тај зид, пошто је саркофаг разлупан и црква преправљана, био доцније назидан. Нама изгледа вероватнији други случај.

За сада је извесно само толико да је, у 976 години, када је у нартексу цркве св. Марије од Отока била сахрањена краљица Јелена,

грађевина цркве имала прави храм (naos), цркву у ужем смислу, и спољашњи нартекс (егзонартекс). Ми верујемо да су храм и нартекс били првобитно пројектовани и да су били изведени истовремено. За такво веровање говоре следећи разлози.

Пошто су у нартексу цркве св. Марије од Отока нађени остаци саркофага краљице Јелене, то се не може сумњати да је она саградила ову цркву у намери да у њој буде сахрањена. У времену коме припада ова црква није било, у Далмацији, уобичајено да се сахрањује у самом храму, као што је то био случај нпр. на почетку IX века у цркви св. Крста у Нину, или у доцнијим црквама, нарочито у XV веку. У доба зидања ове цркве сахрањивало се у Далмацији, као и у Цариграду, у дозиданим просторима испред наоса. У том циљу је дозиђиван, у сличним случајевима, и нартекс или је он нарочито проширивен специјалним просторима. Од већ проучених цркава такав смо случај нашли и у нартексу цркве у Билицама (напред, стр. 11). С друге опет стране типик цркве Космосотире у Цариграду, и ако нешто млађи од времена постанка наше цркве, најбоље илуструје тадашњи обичај сахрањивања у призиданом нартексу. У томе типику пише Исак Комнен (цар од 1057—1059 године, умро 1061 године), да је, у левом делу нартекса, спремио један простор за свој гроб[1].

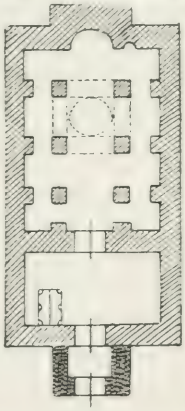

Сл. 67.

Није, међутим, проста случајност да текст космосотирског типика објашњава положај саркофага краљице Јелене у нартексу наше цркве. Јер да није постојала одлука краљице Јелене да у овој цркви буде сахрањена, та црква не би имала ни нартекс који није неопходан саставни део овог типа цркава. G. Millet[2] изрично тврди да, у Грчкој, једној од посредних етапа између Оријента и Далмације, нартекс немају ни цркве у облику базилике с куполом. Исти научник, испитујући узроке одсутности нартекса поред цркава многих предела, изрично вели: „Овај брзи преглед убедио нас је, дакле, да, на периферији византиске области, важност нартекса зависи од утицаја из Цариграда . . . Нартекс, потпуно одвојен и различан од наоса, по преимућству је византиска одлика и, ако се буде хтело ићи чак до његова порекла, нартекс је одлика хеленистичког хришћанства коју је Цариград сачувао и још већма истакао“[3].

Да ли је Millet-ов закључак тачак, и да ли он налази потврде и на нашем споменику? То ће нам доказати политички догађаји у Хрватској и однос хрватског двора према двору у Цариграду у доба зидања ове цркве.

[1] EG, стр. 128. Упореди и Православно Монаштво, стр. 53. — [2] EG, стр. 120. — [3] EG, стр. 124.

Краљица Јелена била је жена хрватског краља Михајла Крешимира II, који је владао од 949 до 969 године[1]. Он је дошао на владу после грађанских ратова за време којих отпаде од Хрватске Босна која се придружи Србији, и далматински градови и острва која се повратише под власт византиског царства. Мало се, иначе, зна о владавини Михајла Крешимира II. Краљица Јелена била је мајка краља Стефана Држислава који је владао од 969—995 године. За време владе овог краља дешавали су се, на Истоку и у центру Балканског Полуострва, важни политички догађаји. На византиском престолу седео је тада цар Јован Цимиск чији је наследник, Василије II, имао да издржи ратове са Самуилом, царем македонских Словена (980—1014 године). Самуило је, упаднувши у Хрватску и Далмацију, пустошио све до Задра.

Шишић мисли да постоје два узрока због којих Хрватска, овога пута, није пала под власт Самуила. Прво с тога што се Хрватска, за време владе Михајла Крешимира II и његова сина Стефана Држислава, беше опоравила од злих последица грађанског рата, а друго с тога што је, тада, Хрватску помагало византиско царство које се налазило у непрекидном, четрдесетогодишњем рату са Самуилом. „У сврху, да се пријатељски и савезнички односи што јаче учврсте, царство је сада опет уступило у управу Стјепану Држиславу далматинске градове и отоке, као некоћ Томиславу, паче оно га обдари краљевским знаковима, то јест круном, жезлом, плаштем и златном јабуком, на што би Стјепан Држислав окрунјен — први од хрватских владара — као краљ Хрватске и Далмације (око 988). Подједнако би и одликован насловом царскога „епарха и патрицијa“[2].

Али ако Држислав није добио име Стефан при самом крунисању за краља, него ако је то његово крштено име, онда би нам оно доказивало да су византиски утицаји на хрватском двору били јаки још и за време владе краља Михајла Крешимира II. К. Јиречек[3] пише: „Великомученик Стефан, који је због сличности свога имена с грчком речи круна важио као заштитник Цариградског Царства, јавља се и у Далмацији међу црквеним именима...“ Јиречек је навео овај факат као доказ за византиске „вековне и непрекидне утицаје“ у епископијама Далмације и Истре.

Према свему овоме сме се сматрати да су, на двору Михајла Крешимира II и његова сина Стефана Држислава, византиски утицаји били веома јаки, ако нису потпуно преовлађивали. У то време, од 949 године, када је на хрватски престо дошао Михајло Крешимир II, па до 975 године, када је умрла краљица Јелена[4], сазидана је и црква св. Ма-

---

[1] Pregled, стр. 111. — [2] Pregled, стр. 113. — [3] Историја, стр. 165. — [4] Pregled, стр. 111; Vjesnik, N. S., god. XIII, стр. 53.

рије од Отока. Као дело, постало у времену византиских утицаја на хрватском двору и у Хрватској, и црква носи обележје тих утицаја у појави нартекса који је имао да прими у сê гроб краљице Јелене. Отуда је очевидно да је мало пре наведено мишљење G. Millet-а о распрострањености нартекса и о узроку те распрострањености налази потврде и у овом специјалном случају. Тиме је, у исто време, потврђено и наше мишљење да је ова црква св. Марије од Отока, још од свога постанка, имала наос и нартекс.

Нартекс је, вероватно, заузимао цео простор Булићева нартекса (II) и атријума (III), јер то доказује положај саркофага краљице Јелене. Доцније, не зна се тачно када, измењен је распоред простора ове грађевине. Булић, ослањајући се на једну забелешку из 1716 године, мисли да је Јеленина црква постојала све до упада Турака у Далмацију[1]. Против тога мишљења изјаснио се Ф. Шишић[2] претпостављајући да су још Татари, 1242 године, разлупали и опљачкали Јеленин саркофаг, када је и црква страдала. Нама изгледа вероватније Шишићево мишљење. Али оно не искључује доцнију рестаурацију цркве, као што ни Булићево мишљење не би говорило против тога да су, поред цркве која је већ постојала, дозиђивани, доцније, још и други простори.

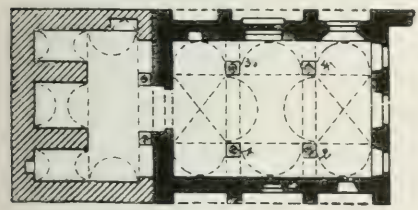

Сл. 68.

Такав је случај, вероватно, био са звоником, ако га је ова црква у опште имала. — Видели смо да Булић мисли да се, испред нартекса и атријума, налазио звоник. Нађени темељи, како их представља Булићев снимак основе (сл. 66), на овом месту испред цркве, не би говорили против таквог мишљења. Али је врло важно, у овом погледу, да ли је и звоник био израђен у исто време, када су били израђени наос и нартекс, или је звоник додат доцније.

Допуштајући да је црква могла имати, у извесном времену, и призидани звоник ми се, пре свега, не слажемо с Булићем у томе, што он мисли да се звоник налазио на левој страни од улаза у цркву. За такву реконструкцију звоника не постоје никакви разлози, па чак ни темељи зида испред северозападног угла нартекса. Напротив, као што се види из наше реконструкције (сл. 67), далеко је вероватније да је звоник био призидан на средини западне фасаде и да је његово приземље служило као портик кроз који се улазило најпре у нартекс, а затим у саму цркву. При оваквој реконструкцији ослањамо се на распоред простора и њихов положај у цркве св. Спаса на врелу Цетине и бази-

[1] Vjesnik N. S., god. V, стр. 214. — [2] Vjesnik N. S., god. XIII, стр. 54.

лике у селу Жажвићу, у цркава које су поуздано млађе од цркве св. Марије од Отока и које датирају из XI века. Те цркве пружају најстарије, поуздане примерке призиданих звоника у Далмацији. С тога ми не верујемо да је наша црква могла имати призидани звоник још у прво време, него да је он призидан тек доцније, вероватно после средине XI века.

За призиђивање звоника уз цркву св. Марије од Отока краљица Јелена, као што ћемо доцније показати, није могла наћи узор у Цариграду у времену, када је она пренела овакав облик цркве с нартексом у Далмацију. С тога ми сумњамо да је звоник био сграђен истовремено с црквом и нартексом. Међутим, било да је он израђен истовремено с црквом и нартексом, било да је призидан тек доцније, звоник је поуздан доказ о западним утицајима на развитак архитектуре у Далмацији, као што је нартекс доказ о утицајима из Цариграда и као што је, најпосле, сâм облик цркве — тробродна базилика са слепим средњим бродом и куполом на њему — поуздан доказ о утицајима с Истока.

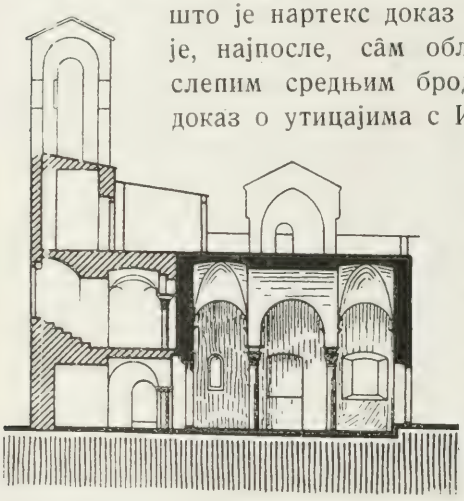

Сл. 69.

Најпосле, мора нас интересовати још и решење питања: да ли је нартекс с црквом имао заједнички кров, као што је случај на цркви св. Спаса не врелу Цетине, или су црква (наос) и нартекс имали засебне кровове као што је случај на цркви блажене Госпе у Лужинама, код Стона (сл. 29—31). За онај први случај G. Millet[1] вели да је то нов облик цркава који се приближава изгледу једнобродне, дуге базилике, каква је била уобичајена на Западу. За објашњене појаве овог облика у средњевековних српских цркава G. Millet тражи, као и његови претходници, узроке у утицајима из Ломбардије превиђајући примере из Далмације, где је такав облик могао постати још у X веку, али извесно у другој половини XI века.

4. — Црква св. Ловре у Задру.

Облик основе (сл. 68—69), конструктивни начини и декоративни радови на овој грађевини често су занимали стручњаке. Па ипак нису, до сада, дефинитивно решена сва покренута питања.

[1] L'ancien art serbe, стр. 55, 75.

Унутрашњост цркве подељена је, с два пара стубова, у три брода и три травеја. Средњи је травеј најдужи, те се у средњем травеју средњег брода образује простор скоро квадратна облика. Црква је имала три, споља равне, апсиде. Унутрашње мере цркве износе 6,70 м. дужине, а 4,60 м. ширине[1].

Сл. 70.

Први и трећи травеј покривени су, у средњем броду, крстатим сводовима. Делови свих травеја у бочним бродовима покривени су полуобличастим сводовима који се отварају према средњем броду. Прелаз из вертикалних зидова у свод извршен је помоћу тромпи. Између сводова травеја, у средњем броду, налазе се луци (doubleaux) који полазе с нарочитих конзола у облику животињских протома, узиданих високо изнад капитела и импоста.

Средишни део цркве покривен је, сада, полуобличастим сводом. Али то није првобитна конструкција. W. Gerber[2], сасвим оправдано, замишља на овом месту куполу у четвртастом, фиктивном тамбуру, а тако је реконструише у свом нацрту ослањајући се на један Смирићев цртеж.

Првобитни део грађевине имао је све просторе потребне за богослужење, и сачињавао је целину. Али доцније, у непознатом нам времену, дозидани су, на западној страни цркве, још два простора која

[1] АК, стр. 108; MZK, Bd. XX (1894), стр. 245; ARD, стр. 62. — [2] АК, стр. 110.

W. Gerber, у својој слици основе, разликује од првобитне грађевине. Први простор има карактер спољашњег нартекса, а други простор би одговарао портику изнад којега се налази недовршен звоник. За приближно датирање ових дозиданих простора служе нам, пре свега, конструкција звоника и стубови испред довратника улазних врата — појаве које несумњиво одају утицаје романског стила у Далмацији[1].

Већина испитивалаца сматрала је портик као апсиде. Међутим Л. Јелић, исправљајући U. M. de Villard-a, вели да су ови простори на западној страни цркве нартекс, а не апсиде које су се, како је он утврдио на основу очуваних трагова, налазиле на источној страни грађевине. Према томе, додаје Јелић, црква је било правилно оријентована[2].

G. Millet[3], позивајући се на дело U. M. de Villard-a, сматра цркву св. Ловре као представника нарочитог базиликалног типа цркава у Далмацији, типа који се одликује, „попречним бродом испред три апсиде". Millet-ова погрешка је, после наведене Јелићеве исправке, очевидна.

На јужном зиду цркве налазила су се врата чији су камени довратници украшени рељефним орнаментима, а надвратник пластичним фигуралним представама (сл. 70).

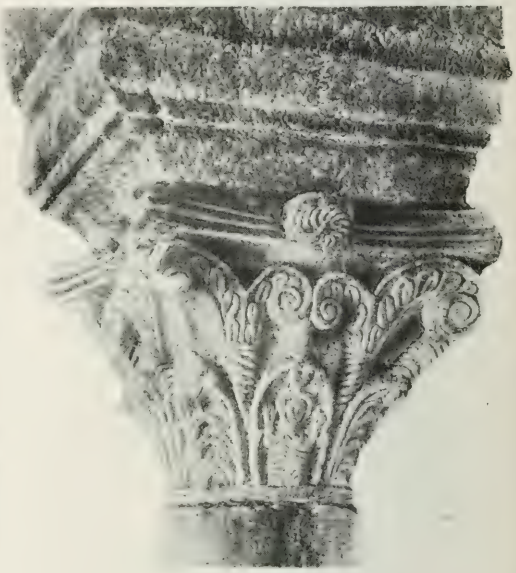

Сл. 71.

Из досадашњег описа нашег споменика јасно је да садашња грађевина цркве није саграђена од једном, по претходно утврђеном и неизмењеном плану. Извршене преправке говоре за разно доба зидања њених појединих делова. У истом смислу говоре и доцније дозидани простори на западној страни цркве. Међутим, немајући потребне историске податке, не можемо поуздано утврдити да ли су преправке извршене истовремено с дозиђивањем нових простора. Могуће је да су му претходиле. Најпосле, досадашњи испитиваоци не слажу се у датирању појединих делова садашње грађевине.

---

[1] Најранија појава елемената романског портала у Далмацији налази се на порталу *цркве св. Петра у Дрази* (*in Valle*), на острву Рабу, о којој ћемо доцније, говорити. — [2] Contributo, стр. 89. — [3] EG. стр. 48.

Од старих писаних споменика цркву св. Ловре спомиње само тестаменат Андреје, приора у Задру, из 918 године[1]. Према томе извесно је само толико да је црква, у првобитном облику, била саграђена пре 918 године. Немајући других писаних извора о овој цркви сматрамо 918 годину као временску границу између периода зидања првобитне цркве и периода доцнијег преправљања и дозиђивања поменутих простора. С тога ми претпостављамо најмање два периода рада на овој грађевини. Али за сада се не може поуздано одредити почетак ниједног периода.

Тек на основу стилске анализе може се приближно ограничити први период рада који пада пре 918 године. Kowalczyk[2] датира и сувише рано ову цркву стављајући је у VIII век. Далеко је вероватније друго датирање ове цркве у IX век[3], али је највероватније да првобитну грађевину треба датирати у другу половину IX века, или на самом почетку X века.

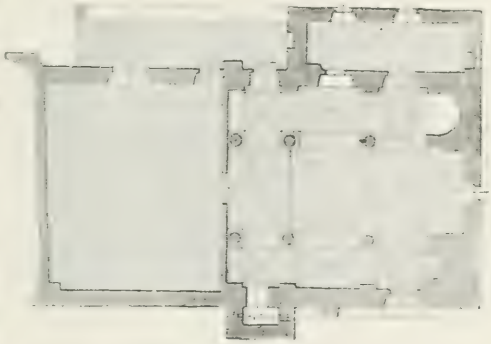

Сл. 72.

G. E. Rivoira, талијански испитивалац, сматра све делове грађевине као једну целину и датира је у XI век. Он оснива то своје датирање на одликама двају капитела, нарочито рађених за ову грађевину. На једноме од њих (сл. 71) налази се скулптирана представа бисте некога свеца, представа какву, по Rivoira-и, налазимо и на ломбардским грађевинама XI века[4]. Али Rivoira не спомиње исте такве представе на довратницима јужних врата. Њих спомиње само Ф. Радић[5], а W. Gerber истиче само представе птица на њима. Представе биста светаца заједничке су, дакле, и капителу и довратницима. Те се представе стилски не разликују; оне су, према томе, истовремени рад. Међутим, морамо се питати да ли те представе и објекте на којима се налазе треба датирати у XI век, како мисли Rivoira, или их треба датирати у IX век — пре 918 године — како предлажу W. Gerber[6] и остали испитиваоци. Питање је, дакле, које је од оба датирања оправданије?

W. Gerber датира, без икакве ограде, капител у IX век, али је неодлучан при датирању оквира јужних врата[7]. — Следујући T. G. Jackson-у[8]

---

[1] MZK, Bd. XX, стр. 246; Documenta, стр. 17, Nr. 13; Rad CXVI, стр. 194, 213; Prosvjeta, god. I, стр. 190. — [2] DKD, у тексту ка табли 75. — [3] AK, стр. 110. — [4] Le origini, vol. I, стр. 241. — [5] Prosvjeta, god. I, стр. 191. — [6] AK, стр. 110. — [7] AK, стр. 112. — [8] DQI, vol. I, стр. 264—265.

он упоређује надвратник ових врата са сличним делом врата са дома у Пуљу, датираном, у самом натпису, у 857 годину[1]. Међутим, докле је сличан, а не идентичан облик пуљског надвратника служио ранијим испитиваоцима да надвратник са св. Ловре датирају у IX век, дотле W. Gerber тврди, да се овакав облик надвратника појављује, у Француској, у XI веку. С тога се W. Gerber-у чини, да архитектонске одлике јужних врата св. Ловре одговарају одликама ране романске уметности, а с тим одликама слаже се и представа одела на анђелима који држе мандорлу с фигуром Христа на престолу.

За датирање представа на оквиру јужних врата св. Ловре не може се употребити критеријум који је, у техничком погледу, покушао установити Dr. Frey[2], а усвојио Л. Јелић[3]. Наша испитивања у том правцу доказала су непоузданост Frey-ева критеријума у опште.

Сл. 73.

Па ипак ми нисмо исцрпли сва средства за приближно датирање рељефа на оквиру јужних врата. Остаје нам још проучавање примењених декоративних мотива и начина њихове композиције.

На надвратнику тих врата имамо два мотива од којих је један, мање-више, орнаменталан, а други чисто фигуралан. Орнаментални мотив представљају нам оба „дрвета живота“ („хом“) поред којих се налази по један грифон (?). То је прастари — у Европи преисториски — мотив с Оријента који је, с мање или више измена, примењен у Италији у VIII веку[4]. На почетну XI века налазимо тај исти мотив у Torcello[5], где је измењен у смислу стила романске уметности у Европи. Питање је, дакле, којој се од обе групе представа већма приближује представа тога мотива на нашем надвратнику?

Наш уметник употребљава исти мотив, али је очевидно да му је он споредан или, још боље речено, непотребан баласт, преостао из ранијег доба. С тога нашег уметника не интересује више тај мотив који он потискује у углове, на споредно место, а средишну површину надвратника употребљава за представу Христа међу анђелима. Сам тај факт говори за позније датирање ових представа и оквира на коме се оне

[1] BKK, стр. 26, сл. 34. — [2] JZK, Bd. V (1911), Beiblatt, стр. 72. — [3] Contributo, стр. 81, 88. — [4] AI, стр. 88, fig. 36; стр. 110, fig. 52; стр. 129, fig. 69. — [5] AI, стр. 285, fig. 165.

налазе[1]. Овакво датирање оправдавају и поменуте фигуралне представе на капителу и на довратницима, представе чије се дуге серије појављују на доцнијим споменицима из времена романског стила. У опште, пластични украс на овој грађевини као и животињске протоме на зидним конзолама у средњем броду одлучно говоре за доцније датирање ових делова грађевине[2]. Напротив, без вредности је Guriitt-ово упоређивање конзола и начина свођења у цркви св. Ловре са сличним деловима и начинима конструкције на грађевинама западних Гота у северној Шпанији и са сводовима на грађевинама у Бугарској[3].

Завршујући наше излагање о садашњој грађевини св. Ловре истичемо да она није очувана у свом првобитном облику. У њену грађењу треба претпоставити најмање два периода. У првом периоду, до 918 године, саграђена је оријентална тробродна базилика с куполом. У другом периоду — у једном или више махова? — после 918 године, дозидан је спољашњи нартекс, портик и почет звоник над њим. У XI веку, најраније, израђена су оба капитела на стубовима, ближим улазу, и скулптирани оквир око јужних врата. Тада, или можда још доцније, првобитна купола над централним делом цркве замењена је полуобличастим сводом.

5. — Црква св. Недеље (Sta Domenica) у Задру.

Тек у XVI веку добила је црква назив св. Недеља. Пре тога се звала St. Giovanni in Pusterla[4]. Црква је, у 1891 години, порушена[5].

Грађевина се састоји из две цркве. Под горње цркве лежи изнад нивоа улице за 2,50—3 м. У нивоу улице је проста доња црква крстата облика (сл. 72—74), чији су краци и средишни простор покривени полуобличастим сводовима.

Доња црква (сл. 73) служи као подијум горње цркве која има облик квадрата чије унутрашње стране мере по 6,41 м. Три пара стубова деле унутрашњост горње цркве на три брода и три травеја. Западни пар стубова прислоњен је уза зид цркве.

Средњи је травеј најдужи. Немогуће је одлучити да ли је дужину овога травеја одређивао облик цркве (крст уписан у квадрату), или је

---

[1] Из некадашње базилике *св. Стефана „под боровима“* (de Pinis), код Сплета, очуван је фрагменат тимпанона од циборија (?). На њему је пластично представљен Христос на престолу између два анђела. Неизвесно је када је црква сазидана, нити је познат њен ктитор. Вероватно је, међутим, да је црква сазидана у X или XI веку. У исправама црква се помиње тек од 1020 године. У XI веку она је служила као маузолеј хрватских краљева (Vodja, стр. 216). — [2] ARF, стр. 196 и даље; Plastik, стр. 102. — [3] DKD, увод, стр. 12. — [4] Prosvjeta, god. I. стр. 191; Contributo, стр. 48, 89, 100; Führer, стр. 60; AK, 108; ARD, стр. 64. — [5] MZK, Bd. XX, стр. 248.

то учињено из техничких разлога како би стубови горње цркве лежали на зидовима доње цркве.

Управо према улазу у цркву, на северној страни, налази се, на јужној страни, звоник.

На стубовима су коринтски капители изнад којих се дижу високе лезене на зидовима који носе крстате сводове изнад сваког дела сваког травеја. — Hauser[1] истиче несразмерну разлику између висине средњег брода и висине бочних бродова додајући да се та разлика огледа, споља,

Сл. 74.

и на засебним крововима појединих бродова. Па ипак Hauser не наводи никакве податке за претпоставку осветљеног, хеленистичног брода ове базилике. Пред нама се, на жалост, не налази више оригинал, те не можемо дефинитивно одлучити, да ли црква св. Недеље припада типу у који је стављамо, или нашем типу Е., т. ј. типу тробродне хеленистичне базилике којем припада и црква св. Варваре у Трогиру. На основу Hauser-ових података и снимака смело би се тврдити само толико, да црква св. Недеље држи, у овом погледу, средину између цркава нашег типа D и типа Е.

[1] MZK, Bd. XX, стр. 247.

Средња апсида заузима целу ширину средњег брода. Она је изнутра четвороугаона, а споља равна Северном броду одговара, изнутра, полукружна апсида, а јужном броду правоугаона ниша која је, можда, тек доцније израђена.

Прегради (septum) у овој цркви припадале су две плоче с рељефним фигуралним представама[1] (сл. 75 и 76). На једној од њих представљено је Христово рођење и поклоњење мудраца с Истока, а на другој плочи убијање деце у Витлејему и бегство у Египат. На другој плочи налази се, у горњем фризу, оријенталски мотив који, и по композицији и по елементима, подсећа на фриз из кастела Safa, у Сирији[2], из VII века. Сличан се орнаменат налази још на једној плочи у музеју св. Доната, у Задру[3], датираној по једнима у IX век, по другима у IX—X век[4], а по трећима чак у XI век[5].

Мисли се да обе поменуте плоче припадају првобитној грађевини цркве. У недостатку других, поузданијих података, црква се датира на основу датирања тих плоча. Али ни оне саме не дају се поуздано датирати. Ф. Радић их датира у IX век, а Ф. Булић мисли да оне припадају групи споменика из времена од IX до XI века[6]. Kowalczyk је, напротив, одлучно за X век[7]. Међутим нема довољних разлога с којих би поменуту плочу из музеја св. Доната требало датирати у XI век, а ове две плоче у X век, као што чини Kowalczyk. Наше је мишљење да оба споменика припадају пре XI, него X веку. Доцније, при проучавању скулптуре овог периода, навешћемо разлоге за ово наше датирање поменутих плоча и њихових представа.

На основу тих недовољних података ми бисмо били склони датирати и саму грађевину цркве св. Недеље у XI век[8]. У опште ми не налазимо никакав разлог за датирање ове цркве ван граница периода коме припадају цркве овог облика у Далмацији, т. ј. од краја IX или почетка X века (првобитна грађевина св. Ловре у Задру), па до друге половине XI века (св. Еуфимија и св. Никола у Сплету).

6. — Црква св. Духа у Шкрипу, на острву Брачу.

Са црквама св. Ловре и св. Недеље у Задру упоређује Ф. Радић цркву св. Духа у Шкрипу[9]. Овај споменик није, на жалост, довољно проучен нити ваљано снимљен[10]. Из Радићевих снимака и описа јасно

[1] Führer, стр. 62, Nr. 83 и 84; DKD, табла 68. — [2] AI, стр. 72, fig. 24. — [3] Führer, стр. 66, Nr. 91. — DKD, табла 72. — [4] MZK, Bd. XII, стр. CLXXVIII, fig. 23. — [5] DKD, у регистру ка таб. 72, датира је у XI век. — [6] Prosvjeta, god. I, стр. 191; у Vjesnik, god. XII (1890), стр. 52, Радић их датира чак у VIII век. — [7] DKD, у тексту ка таб. 68. — [8] ARD, стр. 64, U. Mon. de Villard датира ову цркву такође у XI век; MZK, Bd. XXI (1895), стр. 97, Смирић датира цркву св. Недеље у време од X до XI века. — [9] Prosvjeta, god. II, стр. 105 и даље. — [10] Неслагање података у снимку основе с подацима у попречном пресеку, Prosvjeta, god. II, стр. 106, сл. 1 и 3.

је бар толико да црква има облик правоугаоника, положеног дужином у правцу С.-Ј. Средњи брод је широк 2,15 м., а бочни бродови по 1,46 м. Дужина цркве?

Сл. 75.

Унутрашњост цркве подељена је, с два пара стубова, у три брода и три травеја. Најдужи је средњи травеј, а најкраћи је први, западни травеј. Стубови су рађени за ову зграду. Њима одговарају, на бочним

зидовима, јаке лезене које су са стубовима везане луцима. Средњи брод је покривен полуобличастим сводом, као и сви делови травеја у бочним бродовима. У Радићеву снимку основе ови се травеји отварају према средњем броду, а у снимку попречног пресека они теку паралелно са средњим бродом.

Апсида није очувана. На источној страни цркве дозидан је, доцније већи простор. — На западном забату диже се отворен звоник у облику бифоре. Изнад западних врата има, у зиду, две конзоле, а њима одговарају два камена стуба испред цркве. Конзоле и стубови носили су, несумњиво, кров отворена портика пред улазом у цркву.

Два узана, висока прозора, у западном зиду, осветљавају бочне бродове цркве. Средњи брод је осветљен већим округлим прозором, затвореним каменом плочом која је пробијена отвором у облику крста.

Ф. Радић мисли да се ова црква може датирати у VIII или IX век[1] Али се нама чини да се она не може ни у којем случају датирати пре краја IX века. Имајући на уму последње нападе Сарацена на Брач. у 866—867 години, ми бисмо имали датирати ову цркву најраније у X век или чак и знатно доцније.

7. — Рушевине цркве св. Марте (Стомрата) у Бихаћу.

Рушевине ове грађевине убрајамо условно у овај тип на основу посредних података и спремни смо усвојити сваку исправку. Остаци ове цркве мање су важни по очуваним архитектонским детаљима, него по другим околностима, везаним за ову цркву.

U. M. de Villard[2] даје, под овим називом, снимак основе једне од трију цркава чији су темељи откривени у Бихаћу. Кржанић и Барач[3] мисле да је у Бихаћу откривена омања тробродна базилика из XII века, подигнута на темељима старије грађевине из IX века. Они тврде, без оправданих разлога, да се „посред цркве подизало кубе“.

Л. Јелић је поклонио нарочиту пажњу овим остацима у Бихаћу с једне, и цркви св. Марте с друге стране. Ми цитирамо резултате његова проучавања[4].

По датираним дипломама Трпимира (852 год.) и Мутимира (892 год.) даје се закључити да је, у Бихаћу, код цркве св. Марте, постојало насеље без већег значаја. За време хрватских краљева то је место било прост краљевски латифундијум у чијем је центру била црква св. Марте. У погледу на одређивање облика ове грађевине Јелић се позива на једну, триста година стару слику у породице Сладе, у Трогиру. На

---

[1] Prosvjeta, god. II, стр. 108. — [2] ARD, стр. 36; упор. и стр. 34. — [3] U koljevci, стр. 48. — [4] Contributo, стр. 92 и даље.

тој слици црква је представљена с куполом на високом тамбуру, а грађевина је, изгледа, имала основу централног или „крстатог“ типа.

U. M. de Villard сматра да су сви откривени зидови ових рушевина из истог доба, а Јелић тврди да они потичу из три разна периода.

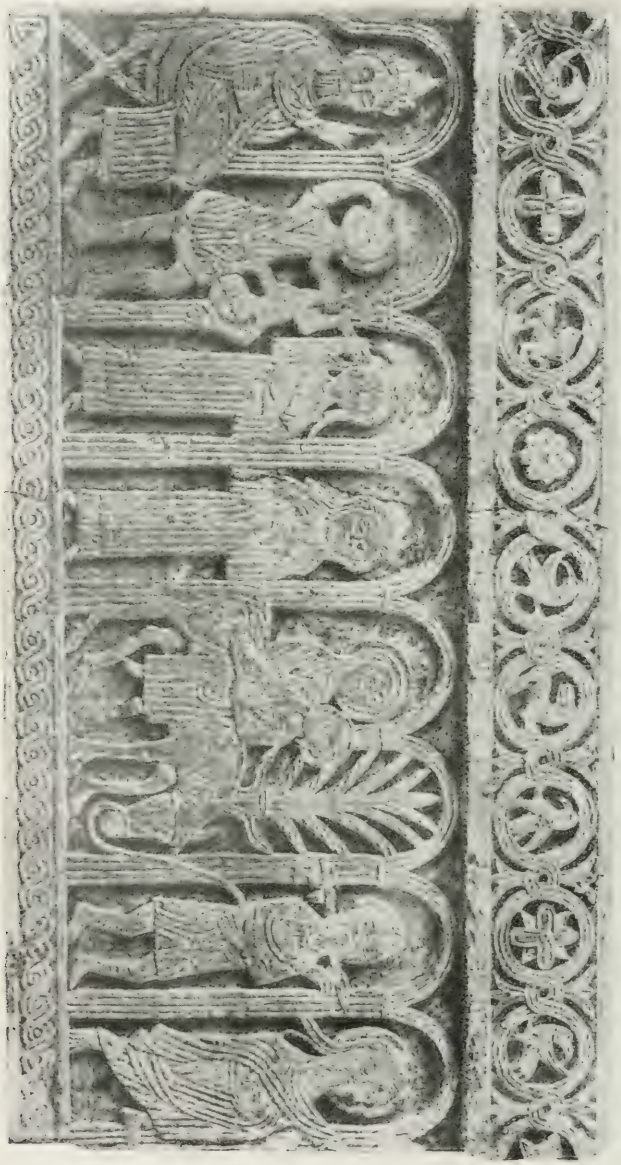

Сл. 76.

Најстарији остаци зидова нису припадали црквеној грађевини. Они су, у времену V—VI века, били делови једног крила некакве виле рустике, где се налазила преса за уље или вино, а до врата камин.

На откопаном простору нису нађени остаци цркве, представљене на слици у породице Сладе. О тој грађевини може се судити само по остацима њене архитектонске декорације, нађеним приликом ископавања. На једном од тих фрагмената записано је име ђакона *Sumpertus* -а, вероватно ктитора, а не мајстора ове цркве која се помиње у диплома ма IX века. На основу стила скулптираних орнамената на тим фрагментима и по палеографским одликама натписа Јелић датира ову цркву око 800 године, сматрајући је као сувремену догађајима из вре-

мена првог додира далматинских Хрвата с Францима. Кржанић и Барач, даље D. Frey[1], сматрају име Sumpertus као лангобардско. Јелић, напротив, сматра то име као опште германско, а не као специфично лангобардско. С тога га он доводи у везу с Францима из Прованса, одакле је, мисли Јелић, пренет у Далмацију и култ св. Марте, сестре Лазареве, а не мученице, ма да се, у Мутимировој дипломи, ова светитељка назива мученицом („ante fores ecclesiae sanctae Marthae martyris"). Према томе и уметност, у колико је имало на тој грађевини, пореклом је, закључује Јелић, из Прованса, а не из Ломбардије. То је грађевина другог периода.

У трећем периоду, после дефинитивног изгнанства Турака из Клиса, у другој половини XVII века, сазидана је на овом месту модерна црква која се, по својим главним одликама, приближује типу тробродних базилика.

Најзад, Л. Јелић изрично тврди да од црквене грађевине другог периода није нађено ништа друго сем баптистеријума. Грађевина праве цркве има се, пише Јелић у 1912 год., тек тражити око откривеног баптистеријума.

Ми региструјемо Јелићеве закључке не примајући никакву одговорност за њих.

Е. — Тробродна хеленистичка базилика, покривена сводовима, с осветљеним средњим бродом.

1. — Црква св. Варваре у Трогиру.

Ретко је која грађевина у Далмацији била, у погледу њена познавања, тако худе среће као црква св. Варваре која се, до 1537 године, звала црква св. Мартина у Трогиру. И Eitelberger[2], и T. G. Jackson[3], и Ф. Радић (у два маха)[4], и Ђ. Ивековић (у два маха)[5], и U. M. de Villard[6] и W. Gerber[7], и Ф. Булић[8], и Л. Јелић[9] — сви су они говорили о овој цркви дајући (Eitelberger, Радић, Ивековић, U. M. de Villard) и снимке основе и пресеке ове грађевине. Па ни после свега тога није се дошло до сагласности у погледу на одређивање облика и стила ове цркве, нити је она правилно датирана.

Сл. 77—79 представља основу, пресек и перспективни изглед апсидалног дела цркве по снимцима Ђ. Ивековића[10].

---

[1] MZA, IV, No. 9, стр. 7. — [2] MKD, стр. 238 и даље. — [3] DQI, vol. II, стр. 145. — [4] Vjesnik, god. XIII, стр. 78; Prosvjeta, god. II, стр. 256. — [5] DAS, стр. 26; EBD, стр. 20. — [6] ARD, стр. 66. — [7] AK, стр. 113. — [8] Vjesnik N. S. god. V, стр. 204; Kronotaksa, стр. 119. — [9] Contributo, стр. 11, 14, 31, 54, 89, 100; Vodja, стр. 205. — [10] EBD, стр. 20, сл. 9 и 10; стр. 22.

По Eitelberger-у, U. M. de Villard-у и по Радићу полуобличасти свод главног брода подељен је луцима (doubleaux). У Ивековићеву снимку само четврти травеј средњег брода има крстати свод, а у осталим травејима тога брода није означен облик свода ваљда с тога, што сада не постоји. Бочни бродови били су, у свима травејима, покривени крстатим сводовима.

Црква је дуга, изнутра, без апсиде, 8,40 м., а широка 5,60 м.

Четворострана, споља равна, апсида засведена је полуобличастим сводом, а прелаз из вертикалног источног зида у свод изведен је полукуполом на тромпама. Бочне апсиде су полукружне нише у, споља, равном зиду.

Стубови и капители узети су са старијих римских и средњевековних грађевина.

Од цркава наше групе 2 D црква св. Варваре разликује се двема главним одликама. Она нема куполу[1], а њен средњи, засведени брод је осветљен прозорима. Ове одлике дају цркви св. Варваре нарочито, изузетно место у историји средњевековне архитектуре у Далмацији. С тога се не треба чудити што су Eitelberger и његови следбеници сматрали ову цркву као грађевину византиског стила, а Рачки[2], Ивековић и Gerber приписивали је романском стилу. Сваки је, донекле, имао право, али нико од њих није умео образложити своје тврђење нити дати тачну дефиницију овог типа цркава. Најјачи доказ за своје хипотезе тражили су поједини испитиваоци у времену постанка ове грађевине датирајући је, разуме се, опет више по субјективном осећању, него по стварним доказима.

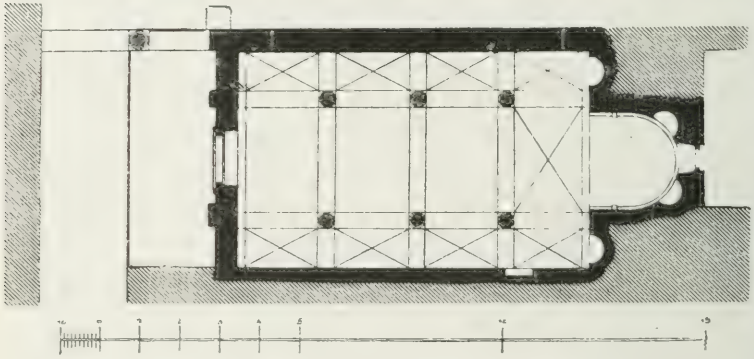

Сл. 77.

За датирање ове грађевине немамо никаквих непосредних и поузданих података. Од свих делова грађевине једино нам надвратник (сл. 80 са својим натписом пружа нешто недовољних и непоузданих података

[1] Vjesnik, N. S. god. V, стр. 204, Булић греши уврштујући цркву св. Варваре у нашу групу 2 D. — [2] Rad, CXVI, стр. 199.

у овом погледу. Тај натпис гласи: „In nomine Domini: Ego Maius prior una cum cognatu meo Petrus cogitavimus pro remedium anime nostre (h)unc templum construere“. Ф. Булић[1] истиче необични облик слова **O** у овом натпису, које има облик ромба чије су стране продужене и преко тачке пресека. Али се на основу таквог облика слова **O** не може тачније датирати овај натпис. Такав се облик овог слова налази на почетку IX века, најпре у натписима LEO на фрагменту циборија[2], а затим и на саркофагу Андреје Сараценис-а у Котору (830—840 год.)[3] и, најпосле, на предикаоници у цркви на острву Grado, такође из почетка IX века. С друге опет стране слово **O** има овај необичан облик и у натпису на саркофагу спљетског архијепископа Јована, саркофагу који је најпре U. M. de Villard[4], а затим и Ф. Булић[5], датирао у X век.

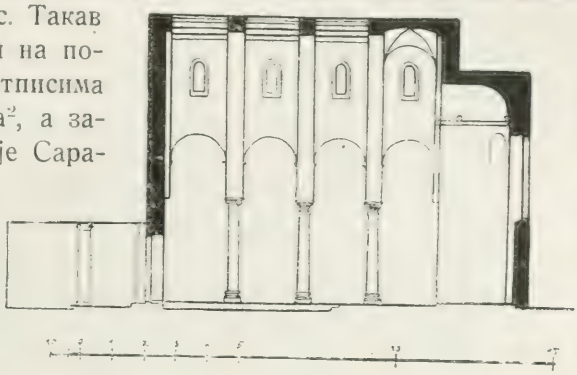

Сл. 78.

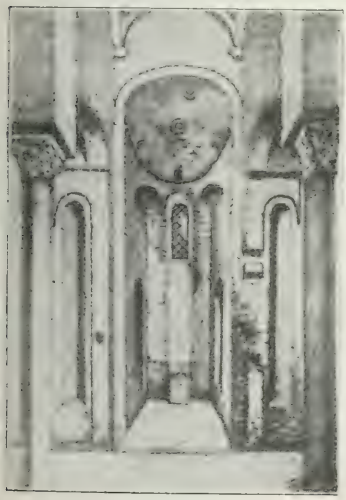

Сл. 79.

Сем тога за датирање овог надвратника има извесну вредност и реч „prior“ као титула трогирског поглавара Мајуса или Мадијуса. Ф. Булић је утврдио[6] да се, у Далмацији, титула приор појављује, у колико за сада знамо, најраније у Задру, на једном документу из 918 године. У Спљету, тврди Ф. Булић, заповедник града зове се и у 1000-ој години „princeps“ а не приор, ма да се, доцније, стално употребљава ова друга титула. По Булићеву мишљењу та је титула употребљавана у Далмацији до XII века[7], а у Котору чак и у 1195 години, у натпису на цркви св. Луке (напред, стр. 36). У самом Трогиру помиње се

[1] Kronotaksa, стр. 118. — [2] DQI, vol. III, стр. 43, fig. 74. — [3] DQI, vol. III, стр. 44. — [4] ARD, стр. 45 и даље. — [5] Kronotaksa, стр. 117, стр. 122. — [6] Kronotaksa, стр. 120. — [7] Vjesnik, N. S. god. X, стр. 100, прим. 193. — Шишић вели да је у Далмацији титула „prior“ замењена титулом „comes“ тек од Коломанова времена, т. ј. после 1107 године.

титула „prior“ најраније, у колико су нам очувани споменици, у 1059 години[1], затим у документу из 1164 године[2], у коме се дотадашњи „castrum“ Трогир први пут назива „градом“ („urbs“). Сем тога спомиње се трогирски приор још у 1076 год.[3], у 1078 год.[4] и у 1080 години[5].

Сл. 80.

Употребљена титула градског заповедника говори, дакле, одлучно против сувише раног датирања ове цркве коју је Радић хтео датирати чак у VIII век[6]. Л. Јелић, ослањајући се на палеографске одлике натписа и на стил орнамента на надвратнику, датира цркву у почетак IX века[7]. Ђ. Ивековић, сматрајући ову цркву као најстарију грађевину романског стила у Далмацији, датира је око половине X века[8]. Булић датира архитрав с натписом у доба X—XI века[9]. Најпосле, U. M. de Villard датира цркву тек после 1123 године, после упада Сарацена у Трогир[10]. Међутим важан је, за датирање ове цркве, факат да се она, у писаним изворима, спомиње први пут у 1184 години[11].

Не само због овог позног помена у документима, него поглавито због употребе хеленистичког средњег брода и употребе титуле „prior“ у натпису, склони смо датирати цркву св. Варваре у другу половину XI века, или на почетку XII века. Ми наслућујемо већма, него што можемо доказати, извесну везу између цркве св. Варваре и цркава следећег периода, цркава чији је средњи брод, по правилу, осветљен прозорима на зидовима средњег брода.

---

[1] Documenta, стр. 54, у даровници Петра Крешимира манастиру св. Јована у Биограду. — [2] Contributo, стр. 11; Documenta, стр. 64. — [3] Documenta, стр. 102. — [4] Documenta, стр. 121. — [5] Documenta, стр. 131. — [6] Prosvjeta, god. II, стр. 257. — [7] Contributo, стр. 31. — [8] DAS, стр. 26. — [9] Kronotaksa, стр. 118. — [10] ARD, стр. 66. — [11] MKD, стр. 239; Vjesnik god. XIII (1891), стр. 78; Vjesnik, N. S. god V, стр. 204.

3. — Архитектонски облици и конструкције.

А. — Зидарска техника.

Већ је покушано да се утврде разни начини технике зидања како би се, помоћу тога, могли датирати недатирани споменици овога периода у Далмацији. И ако су такви покушаји дали непоуздане резултате[1], ми ћемо, у кратко, изложити све што се може рећи о зидарској техници овога периода.

Зидарска техника, примењивана при зидању римских и хришћанских грађевина до почетка VII века, бачена је у заборав по доласку Срба и Хрвата у Далмацију. У VII и VIII веку ова техника више не постоји. Зидарска техника првих векова хришћанства само је стално дегенерирање римске технике зидања, и ако се, на хришћанским грађевинама, употребљавају тесаници. Везе између тесаника постају неправилније, а слојеви малтера све дебљи. Та се техника налази примењена на црквеним грађевинама у Салони. За време сеобе народа и ова се техника изгуби. На грађевинама преромaнског периода, а под византиским и лангобардским утицајима, у времену од IX века па до средине XI века налазимо грађевине с грубим зидовима од ломљена камена. Чак и сами луци и слепе аркаде зидане су од таквог камена. Средином XI века, врши се, под утицајем бенедиктинаца, преокрет у толико, што се, по Frey-у, с променом типа црквених грађевина мења и зидарска техника, која зида тесаницима.

Поред грађевина зиданих од камена налазимо, у Далмацији, још и грађевине зидане од камена и опека. Ђ. Ивековић[2] је нашао, међу рушевинама цркве у Билицама, остатке зида од танких опека с малтером. Он мисли да је таквим материјалом била сазидана полукупола над апсидом ове цркве[3]. C. Gurlitt-у је ово јасан доказ о утицајима из Византије, утицаји који су доспевали у Далмацију преко унутрашњости Балканског Полуострва[4].

Л. Јелић[5] мисли да је на цркви св. Крста у Нину примењена тзв. „сараценска“ техника зидања из VII и VIII века. У тој техници изведени зидови имају лица од неправилно притесана камена с мешавином римског материјала и с неправилним везама. Језгро зидова састоји се од набацана камена без малтера.

Најпосле, потребно је напоменути да је римски материјал, нарочито стабла стубова и капители, употребљен врло често на грађевинама

---

[1] MZA, IV, No. 9, стр. 7; JZK, V (1911), Beiblatt, стр. 68; Contributo, стр. 82. — [2] EBD, стр. 17. — [3] Contributo, стр. 72. — [4] DKD, увод, стр. 12. — [5] HSNP., стр. 17.

не само овога, него и доцнијих периода. Стубови и капители, нарочито рађени за грађевине овога периода, велика су реткост.

Куриозум своје врсте пружају нам темељи унутрашњих стубаца — пиластара у цркви св. Доната, у Задру. Насупрот свим законима статике и логике мајстор св. Доната употребио је, у темељу тих стубаца, делове стабала римских стубова и, положивши их непосредно на стари римски плочник, зидао стубац на њима. С правом је већ, у овом погледу, речено да би само избезумљени могли тако зидати. Па ипак грађевина није, ни до данас, претрпела никакве штете од тога. То се има приписати дебљини зидова којом су зидари овог доба тежили поправити рђаву зидарску технику, те тако обезбедити солидност својих грађевина. Због рђаве зидарске технике зидари су, у Далмацији, сразмерно рано почели употребљавати и друге помоћне конструкције, као што ћемо то видети.

B. — Архитектонски облици.

Поред зидарске технике и типова црквених грађевина о којима ћемо доцније говорити, важни су, за познавање архитектуре извесног доба и места, још и облици и начини конструкције појединих делова тих грађевина.

a. — Апсида.

Апсида цркве може имати разне облике.

Споља и изнутра полукружна апсида је, скоро, општа одлика, нарочито базиликалних, али и централних црквених рађевина. Апсида оваквог облика покрива се полукуполом (cul de four).

Споља и изнутра правоугаону апсиду[1] имају само четири цркве: св. Еуфимија у Сплету, св. Миховил код Комниже, на Вису, св. Лука на Ластову и св. Јурај у Пријеђби.

Апсиде овог облика покривене су кровом на две стрехе.

Споља правоугаону, изнутра полукружну апсиду[2] имају св. Крст у Нину (средња апсида), св. Вид у Задру (средња апсида), блажена Госпа од Планице, на Вису, и св. Јован у Болу, на Брачу.

И ове су апсиде покривене или заједничким кровом оног дела цркве уз који се налазе, или имају засебан кров на две стрехе.

Споља и изнутра правоугаону апсиду, али покривену полукуполом на тромпама има црква св. Варваре у Трогиру и св. Петар Vecchio у Задру.

Три полукружне, полукуполама засведене апсиде има црква св. Доната у Задру.

Споља равне, изнутра полукружне апсиде имају: Св. Ловро (?) у Задру, св. Јурај у Жестињу, св. Марија од Отока, св. Михајло код белих

[1] Упореди BAE, стр. 467. — [2] Amida, стр. 186, 265.

дувана у Стону, св. Тома у Кутима, св. Јурај у Пониквама, св. Недеља у Задру.

Највећи број проучених цркава има споља и изнутра полукружну апсиду за који облик G. Millet[1] вели да се налази и на најранијим базиликама, и на већини цркава у Месопотамији и на Криту. И остали облици апсида налазе се на Истоку[2]. Јасно је да су облици апсида пренети с облицима црквених грађевина.

b. — Купола и полукупола.

Конструкција куполе на цркви св. Доната, у Задру, није задавала никакве нарочите техничке тешкоће, јер се, на овој цркви, изнад кружно поређаних стубаца имао назидати округао тамбур с калотом. Исти је, скоро, случај и на цркви блажене Госпе од Планице, на острву Вису, где је калота конструисана непосредно на кружном, периметралном, зиду цркве.

Проблем конструкције куполе појављује се када се калотом или куполом има да покрије правоугаони — обично квадратни — простор.

На цркви св. Николе код Нина конструкција куполе изведена је помоћу дијагоналних лукова изнад квадратна простора. Дијагонални луци носе куполу. Таква је конструкција пренета, у Далмацију, са Запада, позније а не у периоду о коме говоримо.

На цркви св. Крста у Нину налазимо првобитну конструкцију куполе. Л. Јелић[3] је поклонио нарочиту пажњу овој конструкцији тежећи да у њој открије не само важност ове грађевине, него и самосталност „архитектонске школе“ у Далмацији. Међутим, његово излагање и његови закључци јасно доказују да се он повео већма за спољашњим изгледом конструкције и да није умео ни запазити, нити објаснити принцип ове конструкције.

„Над крижалиштем“, вели Јелић, „двеју лађа диже се чуњасто труло, које се састоји од овисоке лубине“ — т. ј. тамбура — „и од кубета. Прилелаз од четворокута на вијенац, на којем се лубина развија, проведен је са четири стела“ — т. ј. тромпе —, „једнака онима побочних кракова. Спољашњост лубине има облик ваљкаста торња што изгледа више као четворокут заобљених углова него ли као правилан ваљак.“

Али Јелић није разликовао две битне одлике на конструкцијама куполе с тамбуром. Ове две одлике потичу из функције тамбура који је или 1) фиктиван[4] и скрива куполу, или је 2) прави тамбур, т. ј. посредник између архиволта и калоте коју носи.

У овом другом случају имамо праву конструкцију куполе на тамбуру[5].

[1] EG., стр. 180. — [2] Amida, стр. 186, 265; BAE., стр, 467; ARF., стр. 182. — [3] HSNP., стр. 13 и даље. — [4] Koimesiskirche, стр. 138 и даље; BAE, стр. 749. — [5] JZK, Bd. VIII (1914) стр. 114.

На цркви св. Крста у Нину имамо први начин конструкције, где фиктивни тамбур скрива калоту. Изнад четири архиволте продужени су, у вертикали, зидови који сачињавају фиктивни тамбур, у чијим су угловима изведене четири тромпе. На тај начин је добивена, изнад тромпи, кружна основа за калоту коју, споља, скривају вертикални зидови. Углови ових зидова су заобљени, те је тако не место четвртастог, добивен изглед ваљкастог, али не округлог, фиктивног тамбура.

Конструкција овог дела погребне капелице на острву св. Катарине (види сл. 81 и 82) још боље тумачи овај начин конструкције, а за нас је тај пример у толико значајнији што је ова капелица, видећемо, послужила као узор и за облик основе св. Крста у Нину. G. Millet[1] вели за овај начин конструкције: „У црквама крстате основе тромпа може заузимати два разна места у погледу на њен однос према архиволтама четири крака крста: час изнад, у четвртастом тамбуру: то је кападокиски начин . . .“

Овај четвртасти тамбур сведен је, као и на цркви св. Сергија и Вакха у Подима, на ниску квадратну базу коју G. Millet[2] сматра као одлику средњевековних српских цркава „рашке школе“.

Према томе су Јелићеви закључци, основани на овој конструкцији на цркви св. Крста у Нину, скроз погрешни, а на њима основане хипотезе припадају царству фантазије. Ми се нећемо ни упуштати у дискусију Јелићевих хипотеза и ако им је J. Strzygowski поклонио, донекле, извесну пажњу[3].

Као на св. Крсту у Нину изведена је конструкција куполе у фиктивну тамбуру и на цркви св. Петра у Приком, код Омиша, где су, на место тромпи, употребљени пандантифи. — W. Gerber, видели смо, предлаже исту врсту конструкције и за куполу на цркви св. Ловре у Задру. На исти начин била је, вероватно, конструисана и купола на цркви св. Еуфимије и на цркви св. Николе de Collegaci у Спљету.

Куполу на округлом, правом тамбуру налазимо сразмерно позно у Далмацији. Најранији је, за сада познати, пример на цркви св. Луке у Котору, из 1195 године. Овде је, као и на цркви св. Сергија и Бакха у Подима, купола с пандантифима које налазимо и на цркви св. Марија Infunara у Котору, чији тамбур има осмоугаон облик.

Данас је излишно доказивати да су оба начина конструкције куполе пореклом с Истока[4].

Полукуполама не покривају се, у далматинској архитектури, само полукружне апсиде и контрфори у облику полукружних апсида. Напротив, сем таквих, полукружно завршених простора покривају се полукуполама

---

[1] EG., стр. 108. — [2] L'ancien art serbe, стр. 73. — [3] BAE, стр. 737, 755. — [4] BAE, стр. 749.

на тромпама још и правоугаони простори, у којима полукупола (cul de four) служи као прелаз из вертикалног зида у полуобличасти свод. Овако покривени простори карактеристични су за далматинске цркве. Њихова је појава изненадила T. G. Jackson-a[1], а U. M. de Villard[2] је означио ову појаву као главну карактеристику специјалне архитектонске школе.

Полукуполе на тромпама појављују се у цркви св. Крста у Нину, св. Вида (?) у Задру, св. Петра у Задру, св. Ловре у Задру, св. Николе de Collegaci (?) у Сплету, и св. Луке на Ластову. У тим су грађевинама тако засведене или четвртасте апсиде, или бродови, или, најпосле, делови травеја у бочним бродовима.

c. — Пандантифи и тромпе.

На очуваним грађевинама овога периода, на Приморју, *пандантифи* су, најраније, употребљени при конструкцији куполе на цркви св. Петра у Приком, код Омиша, на грађевини која датира из IX—X века, а можда и из XI века. Сем тога налазимо пандантифе и у конструкцијама купола на цркви св. Луке и св. Марије Infunara, у Котору, и на цркви св. Сергија и Вакха у Подима, у Боци Которској. Можда су пандантифи били употребљени, нарочито у јужном делу области, и у конструкцијама других купола које се нису очувале.

Тромпе су, како нам споменици доказују, употребљене далеко чешће у далматинској архитектури овога доба.

Тромпе се појављују у двема, временски и географски, подвојеним групама споменика. Прву групу сачињавају грађевине северне Далмације: св. Крст у Нину, св. Вид, св. Донат, св. Петар и св. Ловро у Задру. Све те грађевине датирају из IX века. Међу њима је, изгледа, најмлађа црква св. Ловре, али и њени старији делови припадају крају IX или, у најгорем случају, првој десетини X века. И ако њен облик — тробродна оријентална бизилика с куполом — није пореклом из области из које су узети узори за св. Крст у Нину и за св. Донат у Задру, ипак се на св. Ловри тромпе појављују као временско обележје једне обласне зидарске технике или, још боље, зидарске школе која, у IX веку, оперише с тромпама и ради у северној Далмацији.

Другу групу цркава с тромпама сачињавају обе сплетске цркве св. Еуфимија, и св. Никола и, најпосле, св. Варвара у Трогиру. Ниједна од ових цркава није старија од друге половине XI века, а св. Варвара припада, можда, чак XII веку. То је друга географска област са тромпама из XI—XII века, област око Сплета.

---

[1] DQI, vol. I, стр. 211. — [2] ARD, стр. 72.

U. Mon. de Villard није уочио ове две групе далматинских споменика с тромпама, те је с тога, погрешно и на супрот писаним изворима, датирао и споменике старије групе у доба споменика млађе групе. Л. Јелић[2] одобравајући, као што ћемо видети, U M. de Villard-у датирање скулптираног надвратника на споредним вратима сплетског дома, замера му што није запазио да та појава зависи од обновљених оријенталних утицаја у Сплету. Ти утицаји с Оријента били су узрок појаве тромпи на млађој групи далматинских цркава с тромпама. Јер, на блиском Истоку, у Грчкој, на Криту и на осталим острвима, појављују се, при крају X века, и у првој половини XI века, цркве с куполом на тромпама[3]. Из тих крајева, до којих су далматинске трговачке лађе, на путу за Левант, често долазиле, доспео је овај облик конструкције не само до Далмације, него и до Италије, где, на једнобродној базилици с куполом у St. Angelo, на брду Raparo, у Базиликати, такође налазимо тромпе у X веку[4].

d. — Лук и свод.

Полукружни луци су најобичнија појава на далматинским грађевинама овога периода.

Оштар (шиљат?) лук је ређа појава. Он је примењен, као архиволта, при конструкцији куполе на црквама св. Луке и св. Марије Infunara у Котору, затим изнад довратника западних врата на цркви св. Сергија и Вакха у Подима. У овом облику израђене су и архиволте у поменутој цркви Sant' Angelo, на брду Raparo, у Базиликати[5]. О раној појави лука овог облика на Истоку расправљао је J. Strzygowski[6], те је вероватно да је он отуда доспео и у нашу област.

Полуобличасти сводови су, скоро, редовна појава на далматинским црквама овог периода.

Крстати сводови се, у Далмацији, појављују још у IX веку, као нпр. на цркви св. Петра и св. Ловре у Задру.

Оштри (шиљати?) сводови појављују се тек на цркви св. Дујма у Шкаљарима, св. Луке и св. Марије Infunara у Котору. — У унутрашњости Балканског Полуострва налазимо овакав свод на цркви св. Софије, у Охриду, из XI века. G. Millet[7] тражи порекло овој врсти свода на Оријенту. С тога греши Ђ. Стратимировић мислећи да је свод овог облика на св. Луки доцније — у XIV веку — израђен[8]. Такав свод употребљава, у Далмацији, у XV веку, Андреја Алекси, Драчанин, али се такав свод не може назвати „најпримитивнијим у Далмацији“[9].

---

[1] ARD, стр. 66. — [2] Contributo, стр. 107 и даље. — [3] EG., стр. 104 и даље. — [4] AIM., стр. 122, fig. 39. — [5] AIM, стр. 123. Bertaux их назива „en tiers-point“. — [6] BAE, стр. 816. — [7] EG., стр. 251. — [8] Споменик XXVIII, стр. 21. — [9] JZK, Bd. VIII (1914), стр. 130.

e. — Слепе аркаде на унутрашњим површинама дужних зидова.

Порекло и функцију ових аркада познаћемо доцније, при говору о облицима базиликалних цркава у Далмацији. Овакве су аркаде честа појава на далматинским црквама овог периода. На основу тих аркада ми смо класификовали у варијетете нашу групу цркава 2 A, b c и т. д. Такве се аркаде налазе и у броду цркве у Билицама, на цркви св. Мартина у Придрази и т. д.

Ове аркаде могу полазити са заједничког сокла, а не допирати до пода цркве. Такав је случај у цркви св. Луке на Ластову и св. Николе код Селаца, на острву Брачу.

На равним зидовима и у аркадама у унутрашњости неколиких цркава, у Далмацији, појављују се још и полукружно засведене *нише*. Оне се налазе у цркви св. Доната и св. Петра у Задру, затим у цркви св. Јурја у Жестињу, св. Михајла код белих дувана у Стону и св. Томе у Кутима.

f. — Контрфори.

На далматинским црквама овог периода имамо две врсте контрфора.

У прву врсту спадају *контрфори у облику ниша или конха* („Strebenische"). Они се налазе на цркви у Билицама, на цркви св. Мартина у Придрази, св. Николе код Нина, св. Урсуле у Задру, и св. Тројства у Пољуду, код Сплета.

У другу врсту спадају *контрфори у облику потпорних зидова.* Они се, најраније, појављују на цркви св. Луке на Уздољу (892—910 г.), а затим на цркви св Јована у Стону и св. Јована у Болу, на Брачу. — Међутим они се, у Далмацији, појављују и знатно раније. Датирање прве њихове појаве — у колико су нам очувани споменици — зависи од датирања баптистеријума у Задру, чији је тамбур подупрт контрфорима. U. M. de Villard[1] датира овај баптистеријум у VI век. Контрфори ове врсте појављују се и раније у византиско-оријенталној архитектури[2].

g. — Лезене и слепе аркаде на спољашњим површинама зидова грађевине.

Лезене са слепим аркадама или без њих, на спољашњој површини зидова, налазимо на црквама св. Крста у Нину, св. Вита у Задру, на остацима цркве у Билицама, св. Мартина у Придрази, св. Доната и св. Ловре у Задру, св. Тројства у Пољуду, св. Петра у Приком, код Омиша, св. Јурја у Жестињу, св. Луке на Ластову, св. Јурја у Пониквама, св. Михајла код белих дувана у Стону.

---

[1] ARD, стр. 12, 14; Contributo, стр. 86—87. — [2] ARF, стр. 222; 240 и даље.

R. de Lasteyrie не разликује, у основи, слабије наглашене контрфоре од лезена (plates-bandes, bandes lombardes) са слепим аркадама између њих[1]. — E. Mâle сматра да се лезене појављују, у Равени, већ у V веку, а још од почетка IX века у Ломбардији, одакле су пренете, за време XI и XII века, као специфична ознака ломбардске школе на све стране. Он греши тврдећи да су лезене, у правцу према Истоку, доспеле, тада, до Далмације, па чак и до Србије[2]. Оријентално порекло ових лезена и слепих аркада већ је утврђено[3].

Али је за наше проучавање далеко важнији факат да се ове лезене налазе и на грађевинама VI века у Истри, као нпр. на цркви св. Марије Formosa и на погребним капелама поред ње[4].

h. — Конзоле.

У облику животињских протома налазимо *конзоле* на унутрашњим површинама зидова средњег брода у цркви св. Ловре. Ове су конзоле, међутим, из познијег, романског периода.

У цркви блажене Госпе у Лужинама надвратник западних врата носе конзоле романског стила.

i. — Фриз слепих аркадица на конзолама или без њих.

Овакав фриз појављује се, на далматинским црквама, приписаним овом периоду, најраније на цркви св. Јакова у Пелинама, из XII века. На овом примеру су аркадице на конзолама.

Фриз аркадица без конзола налазимо на цркви св. Марије Infunara у Котору (из XII в.) и на цркви св. Сергија и Вакха у Подима. Позно доба грађења ових цркава нај јачи је доказ за романско порекло таквог фриза[5].

j. — Врата.

Врата су обично правоугаони отвори у зиду цркава. Њихови довратници и њихов надвратник су обично од нарочито рађеног комађа камена.

Скулптирана архиволта изнад надвратника налази се на зазиданим вратима спољашњег степеника на св. Донату у Задру. Профилован и скулптираним орнаментима украшен надвратник има црква св. Крста у Нину. Л. Јелић истиче сириско порекло орнаменталног мотива на томе надвратнику[6].

Скулптираним орнаментима украшени оквири (довратници и надвратник) врата налазе се на цркви св. Ловре у Задру, св. Стевана у Дубров-

[1] ARF., стр. 222, 243. — [2] L'art allemand, стр. 62. — [3] EG., стр. 152; BAE, стр. 450. — [4] MZK., 1902, стр. 58, fig. 1; AK, стр. 57, fig. 61; на снимку у BKK, стр. 17, fig. 19, нема ових детаља. — [5] Contributo, стр. 91; Јелић мисли да су овакве аркаде пренете у Равену с Диоклецијанове палате у Спљету. — [6] Contributo, стр. 100.

нику[1], на споредним вратима дома у Сплету и један оквир непознате провенијенције, узидан, данас, у зид цркве св. Госпе у Дрнишком Грацу[2].

Најстарији од ових оквира је, изгледа, оквир св. Ловре у Задру, на коме смо нашли јасних ознака романског стила, чијем се утицају, у Далмацији, има приписати и појава оваквих оквира. Утицаји романског стила још јаче се истичу на западним вратима св. Ловре, испред чијих довратника налазимо стубове, саставне делове портала који овде, можда, није био изведен.

k. — Прозори.

Говорећи о слабо осветљеним оријенталним базиликама G. Millet[3] вели да се замишља да молитва постаје јединствено топла у тако слабо осветљеном простору. Слабо осветљење у црквама и храмовима одлика је, у осталом, и старијих грађевина ове врсте на Југоистоку. Та је појава последица с једне стране тамошњих климатских прилика, а с друге стране религиозног схватања по коме црква или храм није зборница људи за молитву, него кућа бога. С тога су слабо осветљене и далматинске цркве овог периода које, налазећи се у сличним климатским приликама, следују, и у овом погледу, својим оријенталним узорима.

За осветљавање далматинских цркава служе прозори разна облика. Правоугаони прозори постоје на црквама св. Јована Крститеља на Ластову (XIII—XIV в.), св. Сергија и Вакха у Подима, и св. Јована у Болу, на Брачу. — Правоугаоне, али полукружно завршене прозоре имамо на црквама св. Крста у Нину, блажене Госпе у Лужинама, св. Петра у Приком, код Омиша, св. Михајла код белих дувана у Стону, и св. Марије Infunara. — Округле прозоре имају цркве св. Петра у Приком, св. Духа у Шкрипу, на Брачу, св. Јована у Стону и бл. Госпе од Планице, на Вису. — Отвори у облику правога крста, а не quatrefeuilles, ради осветљавања налазе се на апсидама цркве св. Доната у Задру.

Као што има скулптираним орнаментима украшених довратника, има, тако украшених, и допрозорника. Као поуздан пример оваквих допрозорника помињемо оне на цркви бл. Госпе у Лужинама, у Стону. Али међу прикупљеним фрагментима с пластичном, декорацијом налазе се, вероватно, и фрагменти допрозорника, ма да их је тешко разликовати од сличних фрагмената других објеката.

Прозори су били затворени трансенама, с пробијеним отворима разних облика.

---

[1] Prosvjeta, god. III, стр. 25. — [2] Prosvjeta, god. IV, стр. 110, сл. 8. — [3] EG., стр. 39: „On imagine que la prière doit être singulièrement recueillie avec si peu de jour."

4. — Типови цркава и њихово порекло.

Досадашњим проучавањем споменика овог периода у Далмацији утврдили смо типове и варијетете црквених грађевина у нашој области. Посматрајући нађени материјал ми смо га класификовали у типове и варијетете, с чисто архитектонског гледишта без обзира на све остале појаве које с тим споменицима стоје ма у каквој вези. Али се наше проучавање тога материјала не може и не сме завршити самим тим класификовањем. И после тога остаје нерешено питање, зашто су баш ти типови и варијетети црквених грађевина употребљени, у нашој области, за време овог периода, а не и други типови који су, тада, постојали у разним областима хришћанског света. Одмах затим постављају се, сама собом, питања о пореклу тих типова, о изроцима и о начину њихова преношења у нашу област за време овог периода.

Да бисмо могли одговорити на ова питања потребно је, пре свега, констатовати географску распрострањеност појединих типова и њихових варијетета у обиму наше области; потребно је, даље, помоћу аналогија, утврдити порекло тих типова у ужем и ширем смислу и, најпосле, видети какве су биле опште околности и прилике онога доба, када су ти типови и варијетети пренети у нашу област.

А. — Географска распрострањеност појединих типова у обиму проучаване области.

Ако прегледамо проучене споменике с погледом на географски положај њихових локалитета, запазићемо три главна факта.

Све цркве наше групе централних гвађевина (1 A, a, b; 1 B, a, b, c), изузевши једино цркву бл. Госпе од Планице, на острву Вису (1, B, a, 1), ограничене су на област северне Далмације, а поглавито око Нина и Задра, као и у самим тим градовима. Нај јужнији пример овога типа је црква св. Тројице у Пољуду, код Сплета (1 B, c, 1). Сем тога, све те цркве припадају, сем поменуте цркве на острву Вису, времену IX века.

Другчије су, у нашој области, распрострањене цркве базиликалног типа. Сем цркава типова 2 C, D, E, о којима ћемо мало после говорити, све цркве базиликалног типа, изузев цркве на Лопушкој Главици (2, A, a, 2) и св. Луке на Уздољу (2, A, b, c, 11) које су у околини Книна, у огромној већини, припадају јужним пределима наше области. Ниједна од њих не прелази, у правцу Севера, даље од Трогира. Цркве ове групе припадају времену периода који проучавамо, али оне припадају и познијем времену. Ми смо их, видеће се, уврстили у овај период из других, оправданих разлога, а не по њиховој хронологији. Цркве централног распореда сачињавају, у

северној Далмацији, карактеристичну типску и хронолошку одлику, или, како би J. Strzygowski рекао, „слој“ („Schicht“)[1], као што базиликалне цркве сачињавају такву одлику у средњој и јужној Далмацији.

Истакнимо, најпосле, и трећи факат у погледу на распрострањеност типова у нашој области. Цркве типова 2 C, 2 D и 2 E налазе се само у приморским градовима (Задру, Трогиру и Сплету) и на острву Брачу. Једини је изузетак, у овом погледу, црква св. Марије од Отока у Солину (2, D, 3), која се налази у непосредном сусеству Сплета. Ове цркве припадају, у главном, времену од друге половине IX века па до краја нашег периода, до половине XI века.

Појаве на којима базирају констатована факта нису случајне. Оне зависе од политичких, црквених и економских прилика у нашој области за време овог периода.

B. — Централне грађевине; њихови типови и варијетети.

Нови научни резултати на пољу проучавања историје хришћанске архитектуре пружају нам могућности да боље проучимо и архитектонске споменике — цркве — овог периода у Далмацији. Старији резултати на овом пољу наше науке имају се, дакле, кориговати. Ну ми се нећемо исцрпно бавити тим корекцијама. Дајући нову класификацију споменика овог периода у Далмацији потребно је образложити је. То је задатак овога одељка нашег рада. Ми почињемо наше излагање с проучавањем цркава централног облика које се деле у три типа.

a. — Тип грађевина с куполом и полигоналном основом.

Овај тип има, у Далмацији, само један варијетет.

α. — Три здружене једнобродне, засведене базилике с централном куполом у фиктивном тамбуру.

Овоме варијетету припадају цркве св. Крст у Нину и св. Вид у Задру.

Хронолошки однос св. Крста у Нину према св. Виду у Задру није поуздан, пошто нам недостају подаци за датирање св. Вида. Међутим по самом типу, распореду и правилности основе сме се закључити да је св. Вид претходио, временски, св. Крсту, последњем члану, изгледа, у низу цркава овог варијетета. На св. Крсту је највећма измењен облик овог варијетета и ако он чува још доста његових карактеристичних одлика. Својом спољашњошћу ова црква је, одиста, слична крсту, над

[1] BAE, стр. 138, 828.

чијим се средњим делом диже купола. И унутрашњост ове цркве даје, на први поглед, утисак крстатог облика, а нарочито због положаја полуобличастих сводова над бочним базиликама. Међутим, против таквог тумачења облика ове цркве говоре, већма него наведене околности, обе споредне апсиде које, споља, на источној страни грађевине, знатно умањују, изглед крака крста; а, изнутра, и против воље посетиоца, оријентишу га привлачећи на сē његову пажњу. Апстрахујући куполу, посетилац цркве осетио би се, испред сваке апсиде, као да се налази у појединим, напоредо постављеним базиликама које међу собом комуницирају отворима у заједничким зидовима.

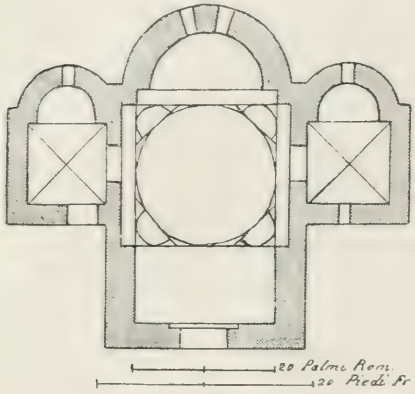

Сл 81.

Још већма би се, по свој прилици, појачао овај утисак у гледаоца који би се налазио у унутрашњости св. Вида, на коме је спољашњи облик бочних апсида далеко правилнији. Немамо, на жалост, поузданих података о начину засвођавања простора испред бочних апсида ове порушене цркве.

Међутим и најлетимичнији поглед на надгробну капелу на острвцету св. Катарине, код Пуља (сл. 81—82), одлучно и дефинитивно решава питање о узорном облику цркава св. Вида и св. Крста. У распореду основе ове грађевине јасно су одвојене три засебне, једна уз другу постављене базилике које међу собом комуницирају отворима у заједничким зидовима. Средња је базилика највећа. Она има полукружну апсиду, а изнад полуобличастог свода диже се купола на тромпама у фиктивном четвртастом тамбуру. Бочне базилике имају засебне, полукружне апсиде, а покривене су крстатим сводовима. Ова меморијална или надгробна грађевина датира се у VI век[1].

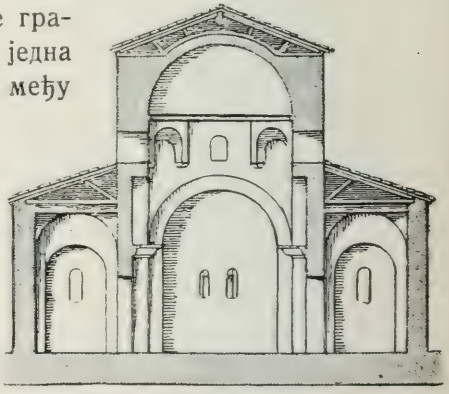
Сл. 82.

Сличног су облика и обе меморијалне грађевине које су, некада, постојале поред цркве St. Maria Formosa или del Canneto, од којих се

[1] AK, стр. 61; MZK, 1902, стр. 57, 60.

само једна очувала и позната је, данас, под именом црквица St. Maria Carmelo у Пуљу[1]. На овој се грађевини не налазе бочне апсиде, али су бочне базилике покривене, као и у св. Крсту у Нину, полуобличастим сводовима. И ове капеле датирају из VI века.

Али грађевине овога типа нису зидане само у VI веку. То нам доказује источни део северне цркве у комплексу грађевина познатом под именом St. Michele in Monte, близу Пуља[2]. Грађевина је, вели W. Gerber, на основу датирања A. Gnirs-a, зидана између 539 и 789 године. Све три њене апсиде су полигоналне као и на црквици St. Maria Carmelo.

Завршујући навођење аналогих грађевина из Истре, а нарочито из околине Пуља потребно је, ради утврђивања првобитног порекла овог типа, споменути да се и у Јерменској, из VII века, налази један представник овог варијетета. То је Богородичина црква у Артику, из времена око 630 године (сл. 83)[3]. J. Strzygowski, који је ретко у неприлици да објасни било статичким разлозима било аналогијама поједине типове и њихове варијетете, признаје, у погледу на ову јерменску цркву, да се она не даје уврстити ни у једну од познатих врста цркава у Јерменској[4]. Најзад, после детаљнијег проучавања ове цркве у Артику, Strzygowski вели да су у њој, у самој ствари, здружене једном куполом три једнобродне базилике. Он је, на жалост, превидео аналогије из околине Пуља и Далмације, те није дао своје мишљење о томе. Али је још важнија друга околност. Црква у Артику има се датирати тек око средине VII века, а капелица на острву св. Катарине датира се у VI век, те је, према томе, старија од јерменске цркве за око 50 година.

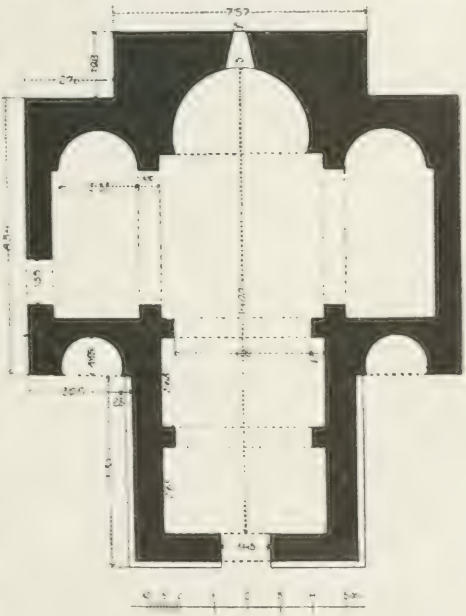

Сл. 83.

Аналишући облик основе у црквице на острвцету св. Катарине налазимо два главна узрока за објашњење овога варијетета основе. — Први је узрок статичке природе. Јасније него на свима наведеним аналогијама опажа се, на овом споменику, доминантан положај средње базилике и куполе над њом. Докле је, како би резоновао J. Strzygowski,

[1] MZK, 1902, стр. 60; AK, стр. 57, fig. 61—62 с погрешним обликом апсида. Cfr. BKK, стр. 17, fig. 19. — [2] AK, стр. 61, сл. 66; MZK, 1902, стр. 57. — [3] BAE, стр. 499, fig. 532. — [4] BAE, стр. 500.

потисак куполе у правцу Истока и Запада био парализован апсидом на источној страни и полуобличастим сводом над бродом, дотле би, на Северу и Југу, те потиске имали издржати једино периметрални зидови базилике, недовољно јаки у поређењу с јачином потиска куполе. Да би се и на тим странама ти потисци парализовали додате су обе бочне базилике које, као нека врста специјалних контрфора, подупиру баш онај део периметралних зидова који носе куполу. На тај начин је потпуно оправдано, статичким разлозима, дозиђивање бочних базилика. Ова је тенденција, у осталом, нај јасније изражена на цркви св. Крста у Нину, где су бочне базилике засведене полуобличастим сводовима, чија осовина лежи вертикално на главне осовине свих трију базилика.

Али, да ли су, једино и искључиво, ови разлози били од пресудног значаја при стварању овог варијетета основе? Зар архитекта није могао, у овој прилици, употребити и друге врсте конструкција, познате му у савременој архитектури, у циљу парализовања потисака на дужне зидове базилике? Баш с тога нама изгледа статичка улога бочних базилика као последица другог узрока примарног значаја, узрока који је проистицао из саме намене бочних базилика које су, овде, примењене као контрфори. Ево разлога за оправдање овог мишљења.

H. Folnesics и L. Planiscig[1], проучавајући засебну грађевине поред базилике св. Јуста у Трсту, одбацују досадашње тумачење те грађевине као баптистеријума. Они је тумаче као меморијалну грађевину (мартириј) и претпостављају, и с друге стране базилике, истоветну грађевину. Прва је служила као мартириј над гробом св. Јуста, а друга, вероватно, св. Сервула (St. Servulus). Аутори оснивају ово објашњење на обема грађевинама дозиданим поред апсидалног дела цркве St. Maria Formosa у Пуљу. Сличну појаву налазимо и поред базилике у Поречу (Parenzo), а тако исто и поред базилике у Аквилеји.

Ове дозидане грађевине, у близини апсида главне цркве, нису специјална одлика цркава на источној обали Јадрана. Такве се грађевине појављују и у М. Азији, а и у другим областима на Истоку[2]. Овај облик основе постао је здруживањем трију засебних базилика од којих су бочне базилике служиле као мартириј за сахрањивање светачких моштију. У цркви св. Крста северна, споредна, базилика послужила је за сахрану ктитора цркве или неког члана његове породице. У оном првом, а следствено, и у другом случају средња, највећа базилика служила је, у најмању руку, специјалном богослужењу, — missa ad corpus[3].

После досадашњег излагања јасно је да овај тип цркава не зависи, ни у колико, од типа цркава којем припада маузолеј Гале Плацидије у Равени, нити од самог тог маузолеја чије порекло J. Strzygowski налази

[1] ВКК, стр. 16 и даље. — [2] Kleinasien, стр. 26 и даље. — [3] Koimesiskirche стр. 92.

у специјалном типу гробница у Сирији[1]. На примерцима овог нашег варијетета може бити говора само о здруженим трима једнобродним базиликама, како J. Strzygowski објашњава и облик основе цркве Богородице у Артику.

Најпосле морамо се питати да ли је овај варијетет основа оригинална творевина Јадранске Обале, а специјално околине Пуља, или је он тамо доспео са стране? Ну, после публиковања јерменске цркве из Артика, могућ је само један, довољно оправдан, одговор. И ако не претпостављамо непосредну зависност јадранских примера од јерменске цркве, нити зависност ове последње од оних првих, то ипак верујемо да сви ти примерци имају једно и исто заједничко порекло које треба тражити у некој области на Истоку. Одатле је овај облик основе пренет у обе периферне области. Обе су области имале доказаних религиозних и културних веза са Сиријом и другим пределима на Истоку[2].

Међутим источна обала Јадрана, или још боље Истра, није само сачувала овај варијетет основа централних грађевина, него се из ње, изгледа, овај варијетет основе распростро и у ближе и даље области у доцнијем времену. Довољно је, у овом погледу, споменути само крипту св. Марка у Млецима[3], из XI века, која има скоро исти облик основе као и црква св. Крста у Нину. С друге, опет, стране у Француску је, изгледа, такође пренет овај облик уз веће продужење брода средње базилике, као нпр. на цркви у Cognat[4] и St. Jean de Verges[5] и т. д. Међутим ми не превиђамо ни могућност преношења овог типа основе у Француску и без посредовања Истре, било преко Марсеља, било преко других посредних етапа.

Доцније ћемо видети под којим је околностима овај тип основе пренет из Истре у Далмацију.

b. — Тип једнобродне, засведене базилике с куполом изнад три полукружне апсиде (конхе) на источном делу грађевине.

И овај тип нема варијетета у Далмацији.

Грађевине овога типа означаване су, до сада, разним називима: cellae trichorae[6], триконхос[7], а J. Strzygowski, разликујући их од уобичајеног

---

[1] Kleinasien, стр. 27; BAE, стр. 497 и даље. — [2] Л. Јелић, HSNP, стр. 17, упоређује облик основе св. Крста у Нину с основом *цркве св. Доната на острву Крку* (ВКК, текст, стр. 44), датирајући је у VI—VII век. Међутим то је сасвим другчији, нарочити облик основа који J. Strzygowski карактерише као облик квадрата с конхама и куполом (BAE, стр. 74) и који се налази и у јерменских цркава. Основа св. Доната на Крку нема, дакле, ничег заједничког с основом св. Крста у Нину, те се с тога ова два споменика не могу, у овом погледу, ни упоређивати. — [3] AK, стр. 115, сл. 146; Manuel, стр. 502. — [4] ARF, стр. 289, fig. 289. — [5] ARF, стр. 290, fig. 292. — [6] Handbuch, стр. 17, 55, 86, 110. — [7] EG, стр. 92 и даље.

типа тробродног триконхоса, назива ове цркве једнобродним базиликама с три конхе[1]. J. Strzygowski је, на наведеним местима, објаснио ову конструкцију са статичког гледишта, те је с тога непотребно заустављати се на томе.

Цркве овога типа веома се рано појављују у М. Азији, у Африци и у Италији. Јерменска и Грчка као и архипелашка острва с Критом не изостају, у овом погледу, иза поменутих области. J. Strzygowski нарочито истиче да се, од V века, све одлучније иде ка замењивању четврте — западне — нише дугим бродом[2].

Од далматинских цркава овог типа ова је тенденција најслабије изражена на цркви св. Николе код Нина, чији је брод најкраћи. Напротив, оба остала примерка — црква у Билицама и црква св. Мартина у Придрази — имају нарочито наглашене бродове с по два пара лезена и с по два пара слепих аркада на унутрашњим површинама дужних зидова. Овакав облик брода оправдава сумњу у високо датирање првобитне цркве у Билицама (V—VI век) које предлаже Л. Јелић.

Од специјалног је значаја, по наше испитивање, факат да се поред Еуфразијевог дома у Поречу (Parenzo), у Истри, налази такође и овај облик основе[3]. С овом је грађевином, још раније, de Lagarde[4] упоређивао грађевину сличног облика из Херсона, у Ј. Русији.

Питање о пореклу овог облика основе у Далмацији има се решавати у вези с пореклом облика основе грађевине поред Еуфразијевог дома у Поречу. Нарочито нам изгледа мало оправдан покушај довођења тога облика у Далмацију, преко унутрашњости Балканског Полуострва, из области око Црног Мора. J. Strzygowski нагиње таквом решењу, али се ми не можемо сложити с њиме не само с тога што се такав облик црквених грађевина појављује врло рано у Италији и у другим приморским областима око Средоземног Мора на Истоку; него нарочито с тога што је Еуфразије био ктитор оне грађевине у Поречу. Еуфразије је, до душе, постао првим епископом Пореча под Теодорихом Великим, у 524 години, али је он, у 539 години, утврђен на том положају и од Византије[5].

Међутим при решавању питања о пореклу овог типа основе у Далмацији још је важнији, изгледа, факат да се цркве овог облика налазе и у Француској. — Још је Л. Јелић[6], неоправдано, навео, ради објашњења облика цркве св. Крста у Нину, цркву у Lerins-у коју R. de Lasteyrie датира у меровиншко доба[7], и цркву у гризонској Швајцарској, у Munster-у, коју R. de Lasteyrie датира пред крај VIII века или у почетак IX века, дакле, у доба Карла Великога[8]. Обе су цркве[9] претходнице наших примерака из Далмације. Нарочито је, у овом погледу, важна

[1] BAE, стр. 159, 459, 828. — [2] BAE, стр. 497. — [3] AK, стр. 46. — [4] BAE, стр. 831. — [5] AK, стр. 37. — [6] HSNP, стр. 16. — [7] ARF, стр. 37. — [8] ARF, стр. 155. — [9] BAE, стр. 829, fig. 778, № 11 и 12.

црква у Munster-у, јер нам она доказује да је овај облик основе био уобичајен, у франачкој држави, за владе Карла Великога. У вези с политичким догађајима овога доба у Далмацији овај факат је од нарочите важности.

c. — Тип централних грађевина с кружном основом и куполом.

Овај тип има три варијетета: α) с кружном основом и куполом на периметралном зиду; β) с кружном основом и куполом на унутрашњим ступцима и γ) с куполом на кружној основи и са шест контрфора у облику конха („Strebenischen").

α. — Варијетет с кружном основом и куполом на периметралном зиду.

Овом варијетету припада само црква бл. Госпе од Планице, на острву Вису. На овој цркви нема никаквих нарочитих одлика на основу којих бисмо могли закључивати о пореклу самог облика и о начину његова преношења у Далмацију. Сам облик датира чак из претхришћанског доба, а употребљен је нарочито за надгробне грађевине[1]. F. Radic[2] је упоређивао ову цркву с црквама истог облика у Чешкој, али се ни из тога поређења не дају извести никакви закључци о пореклу и начину преношења овог типа у Далмацију. J. Strzygowski мисли да се, у Чешкој, појављује, на почетку хришћанске архитектуре, пространа „слој" округлих грађевина, те да према томе није, одмах, уведен, у Чешкој, базиликални тип цркава као што је, иначе, случај на Западу и Југу. Он приписује ову појаву акцији Ћирила и Методија у покрштавању Чеха; Ћирил и Методије, будући пореклом с Балкана, понели су, из своје постојбине, овај тип уз извесну примесу из јужне Русије[3].

β. — Варијетет с кружном основом и куполом на унутрашњим ступцима.

J. Strzygowski је, у последње доба, скренуо пажњу на другчију, а не само религиозну употребу грађевина овог облика. Он наводи, поред осталих, још и San Vitale у Равени и дворску капелу Карла Великог у Aix-la-Chapelle (Aachen) и мисли да су ове грађевине служиле и као зборнице у свечаним приликама[4]. Али, у погледу на једини примерак овога варијетета у Далмацији, на цркву св. Доната у Задру, оваква је употреба потпуно искључена. Ова је црква права меморијална грађевина, намењена да прими у се мошти св. Анастасије.

---

[1] ARF, стр. 128; BAE, стр. 466. — [2] Prosvjeta, god. IV, стр. 155 и даље. — [3] BAE, стр. 742. — [4] BAE, стр. 776.

У погледу на облик основе св. Доната није пропуштено да се он доведе у зависност од San Vitale у Равени. Представници овог мишљења су G. T. Rivoira и U. M. de Villard. W. Gerber упоређује, у погледу на облик, св. Доната са San Vitale и са старим домом (duomo vecchio) у Брешчији[1]. По D. Frey-у[2] наш споменик припада групи византиских ротонда као и San Vitale и капела Карла Великога. Сви ови споменици зависни су, можда, од каквог византиског узора који нам се није очувао, нити о њему имамо података у писаним изворима.

C. Gurlitt[3] сматра наш споменик, у погледу на облик његове основе, као независну грађевину и мисли да има везе са сириским грађевинама. Он претпоставља да је тај облик основе доспео у Далмацију преко унутрашњости Балканског Полуострва. То је навело Л. Јелића да, у Петровој цркви код Новог Пазара, тражи, без икаква разлога, посредног члана сматрајући да је облик св. Доната прешао, у Далмацију, из азиских области око Црног Мора[4]. Из ових области смели бисмо, у првом реду, очекивати облике јерменске архитектуре. Међутим основа св. Доната битно се разликује од основа јерменских цркава. J. Strzygowski изрично вели да јерменска архитектура не познаје куполу на октогону или кругу, него само на квадрату[5]. Самим тим фактом поништена је и Јелићева хипотеза.

Ниједан од наведених покушаја не може нас задовољити у погледу на решење питања о аналогијама, те према томе ни на решење питања о пореклу овог облика у Далмацији.

Па ипак су, у основи, тачна поређења облика основе св. Доната с облицима основа San Vitale-а у Равени и дворске капеле у Aix-la-Chapelle. Али је мало вероватно да су се зидари св. Доната угледали непосредно на San Vitale, или на дворску капелу Карла Великог. Ну, у место нових хипотеза, ми ћемо се задовољити простим констатовањем да је овај облик меморијалних грађевина био, у доба Карла Великог, омиљен и у Далмацији. Сем дворске капеле у Aix-la-Chapelle и цркве св. Доната у Задру, назидана је, у Котору, на почетку IX века, првобитна црква св. Трифуна која је имала да прими у сê мошти овог свеца, пренете с Истока. Спомињући ову цркву Константин Порфирогенит употребљава, за њену карактеристику, исти израз „εἰλιγματικός“ као и при опису св. Доната у Задру[6]. Доцније ћемо показати, на сличном примеру, у колико се сме, при одређивању облика цркава, ослонити на поређења и изразе старих извора.

Ми не решавамо питање о томе да ли је San Vitale у Равени послужио свима овим грађевинама као узор, али ту равенску грађевину

[1] AK, стр. 99. — [2] Contributo, стр. 82; MZA, IV, № 9, стр. 8. — [3] DKD, текст, стр. 11. — [4] Contributo, стр. 104. — [5] BAE, стр. 754. — [6] DQI, vol. III, стр. 38.

узимамо као представника овога типа при тражењу његова првобитног порекла. — Сам облик San Vitale-а, вели J. Strzygowski, пореклом је из Сирије. Он чак тачније одређује његово порекло у области Антиохије[1] и сматра да је Равена, у VI веку, била предграђе арамејске уметности[2]. Dehio и C. Gurlitt[3] као и J. Strzygowski[4] то исто мисле и у погледу на дворску капелу Карла Великог. Ну, ми ћемо се на ово питање вратити мало доцније у вези с политичким и религиозним приликама, на почетку IX века, у Далмацији.

γ. — Варијетет с куполом на кружној основи и са шест контрфора у облику конха (*„Strebenischen“*).

Овом варијетету припадају црква св. Урсуле у Задру и црква св. Тројице у Пољуду, код Сплета.

J. Strzygowski[5] је, наглашујући нарочито функцију полукружних ниша као контрфора, најбоље објаснио ову врсту конструкција. Углови у кругу уписаног шестоугаоника су носиоци куполе, а стране тога шестоугаоника су подупрте полукружним нишама (конхама).

При испитивању порекла овог варијетета црква у Далмацији не сме се превидети баптистеријум у Задру[6]. Он има, у основи, исти облик, али његове конхе нису, споља, видне. Око њих се налази спољашњи шестоугаоник чија темена леже у врховима унутрашњих ниша. Баптистеријум пада, због доба свога постанка — можда још у VI веку — ван обима нашег испитивања. R. de Lasteyrie је истакао ретки — шестоугаони — облик овог задарског баптистеријума и упоређивао га с оним у Déir Seta, у Сирији[7]. J. Strzygowski[8] наводи такође баптистеријуме овога облика тврдећи да су они, још у V веку, били познати у областима око Средоземног Мора. Али положај задарског баптистеријума према дому мање је уобичајен за баптистеријуме који се, већином, налазе на северној страни цркава, те би се, с тога, смело помишљати на његову употребу као мартиријума, сличног ономе у Милету[9].

Према томе ми смо у Далмацији, у самом Задру, нашли једну аналогију овом варијетету основе у далматинских цркава утврђујући, у исто време, да је тај облик, у нашој области, био познат још у VI веку и да је у њу доспео с Истока. Наше поменуте цркве сведоче да је тај варијетет основе, у нашој области, употребљаван и при зидању цркава у IX веку.

---

[1] BAE, стр. 784. — [2] BAE, стр. 800, прим. 4. — [3] Contributo, стр. 82. — [4] Dom zu Aachen, стр. 23 и даље. — [5] BAE, стр. 126 и даље; стр. 489 и даље; стр. 781 и даље. — [6] AK, стр. 106. — [7] ARF, стр. 123, 125. — [8] BAE, стр. 489. — [9] BAE, стр. 489.

С. — Политичке и црквене прилике у Далмацији од 800—878 године.

При прегледу географске распрострањености споменика централног распореда у нашој области утврдили смо да се они, сем једне цркве, налазе у пределима између Нина и Сплета, управо у области Далмације у ужем смислу. С друге, опет, стране видели смо да се споменици ове групе датирају, сем цркве бл. Госпе од Планице, на острву Вису, у IX век. С тога је, ради бољег разумевања самих споменика, потребно прегледати политичке и црквене прилике у тој области за време IX века, почињући са 800, а завршујући с 878 годином.

По губитку равенског егзархата (око 751 године) поклони Византија више пажње Далмацији, сведеној тада на Задар, где је седео и царски намесник (dux), Трогир, Сплет и на острва Крк, Осор, Раб и Вергаду[1]. Унутрашњост Далмације и далматинска Хрватска беху, тада, насељене Хрватима.

Када је Карло Велики освојио Истру (у 788 години) постаде он суседом Византије против које, после свога крунисања за римског цара (800 г.), зарати. Миром у 803 години Карло Велики доби далматинску Хрватску, а Византија задржа само приморске градове и острва. Далматинска Хрватска би потчињена фурланском маркграфу. Али после непуне две године предаде се Карлу Великом и византиска Далмација, због чега он понова зарати на Византију. Миром у Aix-la-Chapelle, у 812 години, Византија поврати своју провинцију Далмацију, а Карло Велики задржа далматинску Хрватску.

Први хрватски кнез, хришћанин, у далматинској Хрватској био је Вишеслав (око 800 године), чија престоница беше у Нину. За Вишеславом спомиње се Борна, затим Владислав (821—835?), чији је последник био Мислав (око 835—845 год.). Он је имао своју престоницу у Клису, а за његова владања ослабила је франачка власт у Хрватској. По смрти кнеза Мислава дође на хрватски престо Трпимир (845—864 год.), вазал франачкога цара Лотара (840—855) као краља Италије. Трпимирова престоница је била у Клису. Трпимиров двор је био уређен по франачком узору. После Трпимира сео је на хрватски престо Домагој (864—876) чији се земљишни посед налазио негде око Книна, где је, вероватно, имао и своју престоницу. Као вазал франачког цара Луја II (855—875) пошао је Домагој у рат против Арабљана у Јужној Италији, где опседаше и, најзад, освоји град Bari (2 фебруара 871 године). По смрти цара Луја II требала је Хрватска потпасти под немачку врховну власт. Хрвати се против тога побуне и, помагани од византиског цара

[1] Pregled, стр. 69 и даље.

Василија I Македонца, дефинитивно се ослободе франачког вазалства. За време тих борби умре Домагој (876), а после двогодишње владе његова сина Иљка (876—878) седе, византиском помоћу, на хрватски престо Трпимиров син Здеслав (878—879).

О покрштавању Хрвата, пише F. Šišić чак и у 1914 години, знамо врло мало, знамо управо толико колико нам о томе прича Константин Порфирогенит[1].

Л. Јелић истиче очуване традиције о покрштењу далматинских Хрвата. По веродостојној традицији, вели он, покрстио је „далматинског краља", око 788 године, дука Урсо, један од војвода Карла Великога[2]. Историчари су, у овој традицији, утврдили историски факат, т. ј. да су далматинске Хрвате покрстили, на почетку IX века, франачки мисионари. Ускоро, затим, би основана, у Нину, засебна хрватска епископија, која би потчињена непосредно папиној власти[3]. Ф. Булић сматра да су Хрвати покрштени, у масама, тек за владе кнеза Порина (Борне) који је владао између 810 и 821 године[4].

Уз то ваља имати на уму још и друга факта.

Л. Јелић је, у Годеслављеву натпису на надвратнику цркве св. Крста у Нину, истакао карактеристичне франко-галске палеографске одлике из краја VIII века[5]. Ту азбуку пренели су, по Јелићу, франачки мисионари у Далмацију. — Поврх тога он наводи веома важне податке о култу франачких светаца у Далмацији. „Најстарије мошти", вели он, „нинских светитеља Асела, Амброза, ђакона Аронција и Марцеле . . . приспеле су у Нин из Франачке". Од ових светаца била је св. Марцела сахрањена у St. Maximin-у, код Марсеља, а остала три свеца су из франачке области[6]. Култ св. Марте, којој је била посвећена црква у Бихаћу (напред, стр. 63) пренет је, по Јелићу[7], у Далмацију за време владе Франака у северној Далмацији. Део лобање ове светитељке чува се, и данас, у задарској катедрали. Преносилац овога култа био је ђакон Sumpertus, пореклом Провансалац, а не Лангобарђанин. — Катедрала хрватске епископије у Нину била је посвећена галском свецу Аселу[8]. Култ француског свеца, св. Мартина из Тура (Tours), у Далмацији, пореклом је, вели Ф. Булић[9], такође из Франачке. Овоме је свецу била посвећена и црквица изнад porta aurea Диоклецијанове палате у Сплету.

Међутим није мање важна посвета цркве у Придрази св. Мартину, чији специјалан облик основе имају и наведене цркве из Прованса и Гризонске Швајцарске (напред, стр. 84). Најјужнији примерак цркава

[1] Vjesnik, N. S. god. XIII, стр. 43. — [2] HSNP, стр. 23, прим. 46. — [3] Pregled, стр. 72. — [4] Vjesnik N. S. god. XIV (1915—1919), стр. 9. — [5] HSNP., стр. 15. — [6] HSNP., стр. 23; Contributo, стр. 96. — [7] Contributo, стр. 96. — [8] Pregled, стр. 72. — [9] Vjesnik, N. S., god. XIV, стр. 12.

овога типа (1 A b) налази се у Билицама која, као и спљетска црква св. Мартина, бележи, у исто време, и границе франачких политичких утицаја у Далмацији, утицаја којима је и Спљет, на почетку IX века, био изложен[1].

Али франачки су владари, владајући Истром, могли, исто тако, упућивати, међу далматинске Хрвате, и мисионаре из саме Истре, а у првом реду бенедиктинце из манастира поред базилике Sta Maria Formosa у Пуљу. Тај манастир беше, у то доба, богат и чувен, а цветаше све до XIV века[2].

После ових констатовања могу се, у суштини, разумети аналогије из Истре и утицаји с те стране на архитектуру у Далмацији овога доба. Случај цркве св. Доната у Задру још боље илуструје прилике овога доба. Та је црква, видели смо, с правом, упоређивана, у погледу на њен облик, са San Vitale и с дворском капелом Карла Великога у Aix-la-Chapelle. При томе ваља имати на уму и политичку зависност Задра од франачких владара, све до 822 године, управо у времену када пада епископовање Доната, ктитора цркве св. Доната.

Акција Карла Великога на религиозном, црквеном и уметничком пољу доприноси такође бољем разумевању далматинске архитектуре на почетку IX века.

Познато је да је Карло Велики био посвећен у црквена питања свога времена. Он је, вели један историски извор, предузео, помоћу Грка и Сирјана, исправку и поправку текста јеванђеља[3].

Dehio сматра да је акцијом Карла Великога и његових следбеника извршен, на пољу архитектуре, а под утицајем Оријента, прави преврат којим је створена основица за систем романске архитектуре[4]. J. Strzygowski је, проучавајући оријенталне утицаје на архитектуру западне Европе, упоредио основу цркве у Germigny des Prés, код Orléans-a, с основом патријаршиске цркве у Ечмиазину, у Јерменској[5]. Цркву у St. Germigny des Prés датира Strzygowski у прве године IX века, још за живота Карла Великога. Црква је, по једном непоузданом запису, освећена 3 јануара 806 године[6]. Ктитор ове цркве беше орлеански епископ Théodulphe (Theodulfus) који, вели хроничар, назида ову цркву по угледу на палатинску капелу у Aix-la-Chapelle[7]. Тип основе ове капеле био је, вели R. de Lasteyrie[8], омиљен под Карлом Великим и његовим следбеницима.

Интересантно је, међутим, како хроничар тврди да је црква у St. Germigny des Prés назидана по угледу на Карлову дворску капелу

---

[1] Vodja, стр. 49. — [2] MZA, 1902, стр. 57, 62. — [3] L. Bréhier, les colonies d'Orientaux en Occident, Byzantinische Zeitschrift Bd. XII (1903), стр. 18. — [4] Kleinasien, стр. 115 и даље. — [5] Dom zu Aachen, стр. 37 и даље; BAE, стр. 766 и даље. — [6] ARF, стр. 143. — [7] ARF, стр. 145. — [8] ARF, стр. 146.

ма да ми, данас, не бисмо, ни у ком случају, могли стављати ове две цркве, у погледу на облик њихових основа, чак ни у исти тип. Далеко је већа сродност, и погледу на облик њихових основа, између дворске капеле Карла Великога с једне, и цркве св. Доната у Задру с друге стране. Модерни испитиваоци се, ипак, устежу признати зависност св. Доната од Карлове дворске капеле. Очевидно је да се дефиниције и груписање типова црквених грађевина у модерној науци разликују од дефиниција тих типова у савременика Карла Великога. Констатовање овога факта лепа је илустрација тешкоћа на које се наилази при научном испитивању и утврђивању појмова и схватања ранијих генерација.

Карло Велики није, међутим, ограничио своју акцију, на пољу архитектуре, само на Француску и на рајнске провинције. Његова акција допире и до самог Рима. — Када је, пише R. de Lasteyrie[1], папа Хадријан I (772—795 г.) хтео оправити рушевине, нагомилане у времену тужног периода који је претходио, у Риму не беше више способних људи да управљају великим архитектонским радовима. Папа се, тога ради, обрати Карлу Великом који му посла потребне мајсторе. Талијански археолози, наставља наш аутор, тврде да је Карло Велики послао Ломбарђане у Рим. Али то је проста хипотеза у толико произвољнија у колико је, писаним споменицима, утврђена велика активност франачких конструктора овога доба. Међутим, и ако су они радили много не значи да су били и веома вешти у свом послу. Они мајстори који су зидали Хадријану I и Лаву III беху веома невични, а оно мало што је остало од њихова рада даје веома жалосну представу о њихову знању.

Стил пластичне декорације, о којој ћемо говорити у одељку о скулптури овога и следећег периода, простире се и на Јужну Италију као и на источну обалу Јадранског Мора, где је карловиншка влада била кратког века. У областима које су дуго остале под влашћу наследника Карла Великога — нпр. у Ломбардији — овај стил је свуда продро. Дуго би било, вели R. de Lasteyrie[2], набрајати све грађевине, у Италији и на Северу, на којима се налазе остаци овог стила који Талијани називају ломбардским, а који ћу ја назвати карловиншким, јер се он налази, с истим битним одликама, у целом царству Карла Великога. . . Напротив, вели R. de Lasteyrie мало доцније[3], у пределима Јужне Италије. где је византиска владавина дуже трајала, реткост споменика овог стила стоји у обрнутој сразмери с дужином трајања византиске владавине. Наш аутор приписује чак и појаву овог стила у Котору карловиншком утицају, али је то мишљење мало оправдано, као што би мало оправдано било доводити у зависност од карловиншких утицаја облик првобитне цркве св. Трифуна у Котору (напред, стр. 86), пошто

---

[1] ARF, стр. 173. — [2] ARF, стр. 177. — [3] ARF, стр. 215.

је и облик цркве као и стил ове декорације пореклом с Оријента[1]. За њихову појаву у Котору и у Јужној Италији није било потребно посредовање карловиншких утицаја. С друге опет стране ми усвајамо мишљење R. de Lasteyrie-а у погледу на споменике из области коју проучавамо у овом моменту и у времену о коме сада говоримо.

И на острву Градо радили су франачки мајстори. Фортунат, патријарх на Градо, покрио је своју катедралу о трошку Карла Великог, а за рестаурирање скоро порушеног баптистеријума доведе франачке мајсторе[2]. Позната је акција патријарха Фортуната који је, тада, био византиски присталица и као такав помагао Људевиту, кнезу посавских Хрвата, да утврди своје градове против Франака пославши му „градитеље и зидаре“ („artefices et murarios“)[3]. Фортунат, позван од Франака на одговор због оваквог рада, побеже, преко Истре, у Задар, а одатле у Цариград, где је остао све до краја рата[4].

Све што смо у овом одељку казали јасно сведочи да су далматински Хрвати, признајући политичку власт Франака, примили од њих не само хришћанство и специјалне култове франачких и галских светаца, него још и облике цркава и пластичну декорацију. Владавина Франака над далматинском Хрватском трајала је до почетка владе Здеслава (878—879) када се, помоћу Византије, Хрвати ослободише франачке власти.

Из ових разлога склони смо датирати скоро све проучене цркве централног типа у Далмацији у доба IX века, до 878 године, када су оне, под утицајем и влашћу Франака, одиста сачињавале „пространи слој“ црквених гдађевина у овој области. Није, међутим, потпуно искључена могућност да су неке од ових цркава рађене, по уобичајеној навици, и у последњој четврти IX века, преко чијег краја, ни у том случају, не прелазе.

D. — Цркве базиликалног облика.

Ми смо већ раније ограничили област простирања цркава овога облика у Далмацији (напред, стр. 78) утврђујући да су овакве цркве распрострањене, у главном, у јужним пределима Далмације.

Имајући да проучимо базиликалне цркве овог периода у Далмацији налазимо се у изузетно срећном положају како у погледу на дефиницију појединих варијетета овог облика, тако и у погледу на њихову провенијенцију. Поједине споменике, па и целе групе споменика, имамо

[1] Contributo, стр. 41, 64; Plastik, стр. 77, 88 и даље. — [2] ARF, стр. 215, n. 3: „fecі venire magistros de Francia“ — како сам Фортунат вели у свом тестаменту; AI, стр. 239; Geschichte, стр. 63. — [3] Rad CXVI, стр. 221. — [4] Vjesnik, N. S. god. XIII, стр. 26, 31; Geschichte, стр. 63.

само да додамо већ проученим типовима придружујући, на тај начин, и Далмацију областима у којима се ти типови појављују. Тако радећи ми, и нехотице, следујемо жељи J. Strzygowski-ога[1] који жели да се, у свакој области у Европи, испитају цркве на начин, како је то Gabriel Millet учинио у Грчкој.

G. Millet[2] овако карактерише једнобродну, оријенталну базилику: један дуг брод, без прозора; засведен полуобличастим сводом. Овоме облику припадају наши облици 2 A a (напред, стр. 22). То је, вели Millet, примитиван облик једнобродне базилике у Месопотамији који датира чак из V или VI века. Доцније пак, наставља Millet[3], да би се проширио овај брод, а да се не ослаби његов свод, положише свод на низ аркада, поређаних на унутрашњим странама дужних зидова цркве. Овом типу припадају сви споменици наше групе 2 A b (напред, стр. 23) без обзира на број аркада и на облик апсиде појединих примерака.

Таквом облику једнобродне базилике могу се додавати и друге конструкције, као што су купола и попречни брод[4]. Саму куполу имају наше једнобродне, оријенталне базилике из групе 2 B a (напред, стр. 36). Једнобродну базилику с куполом и с елементима попречна брода имају цркве наше групе 2 B b (напред, стр. 40).

Ми не сумњамо да су ови типови пренети у Далмацију с Истока, или тачније, из Грчке или њеним посредовањем.

Најстарији, поуздано датирани примерци ових типова јесу: црква у Рижиницама, типа 2 A a, задужбина кнеза Трпимира (845—864 г.), и црква св. Луке на Уздољу код Книна, типа 2 A b, из доба кнеза Мутимира (892—910 год.). Остали примерци ових типова припадају познијем времену достижући, својим постанком, чак до XVI века.

Е. Политичке и црквене прилике у Далмацији од 878 (односно 800) до 1059 године.

„Овђе описане“, вели Ф. Радић[5], „бачвастим сводом посвођене четири старохрватске брачке богомоље урешене и утврђене с нутрње стране сваког уздужног платна су три прилично дубоке слепе аркаде, а кадгод су две, четири или више њих, не сачињавају осамљен појав у старохрватском градитељству, него су дапаче знаменитим чланом непрекидна низа сличних средовечних цркава у Далмацији, *које наш народ обично зове старим грчким црквама*, наговештајући тиме на византинско порекло старохрватског градитељског слога.“

---

[1] BAE, стр. 749. — [2] EG., стр. 45; BAE., стр. 676. — [3] EG., стр. 46. — [4] EG., стр. 47. — [5] Prosvjeta, god. VI, стр. 39.

Ми наводимо ову народну традицију као доказ о томе да се, у народу, на супрот свим доцнијим догађајима и преокретима, ипак очувала успомена на прилике у којима су ове цркве постале.

У претходном одељку изложили смо, у кратко, историске догађаје у северној Далмацији до 878 године. Пре него што изложимо политичке прилике у јужним пределима Далмације од око 800—1059 године, потребно је да завршимо с излагањем о политичким и црквеним приликама у северној Далмацији после 878 године, па све до 1059 године.

Доласком Здеслава (878—879) на хрватски престо Хрватска се ослободи франачког господарства, али постаде вазал Византије[1]. Кнез Бранимир (879—892) је Здеслављев наследник на хрватском престолу и представник супротне политичке струје која је тежила тешњој вези с папом[2]. Око 880 год. Византија се одрече свога суверенитета над Хрватском. Бранимиру су плаћали известан данак и далматински градови и Млеци (tributum pacis.) Мутимир (892—910), последњи хрватски кнез, наследи Бранимира. Мутимира наследи Томислав (910—930) који, проширивши државне границе помоћу византиског пријатељства, прогласи се за краља, али је неизвесно да ли се он и крунисао као краљ. Томислава наследи син му Крешимир I (930—945) кога наследи његов син Мирослав (945—949), а по убиству овога седе на хрватски престо Мирослављев брат Михајло Крешимир II (949—969), за чије владе као и за владе његова сина Држислава (969—995) Хрватска беше у добрим односима, чак и у савезу с Византијом. То је први хрватски, поуздано крунисани — после 986 г. — краљ Хрватске и Далмације. За владе Држислављева наследника, Светослава (995—1000) настадоше унутрашње грађанске борбе и рат с Млецима. Василије II уступи Млецима Далмацију и острва Крк, Осор и Раб, а затим градови Задар, Трогир, Сплет и Дубровник дочекаше свечано дужда Петра Орсеола. Овај прими, као таоца, Стефана, сина Крешимира Суроње, брата Светослављева. После тих догађаја завладаше Хрватском Крешимир III (1000—1030) и брат му Гојслав (1000—1019), а дужд Петар Орсеоло прогласи се за dux Dalmatiae, акт чије су последице биле вековне борбе о владу над Далмацијом најпре између Млетака и Хрватске, а затим Млетака и Угарске. За владе оба брата Хрватска је, најпре, била у савезу с Млецима и Византијом, а после дефинитивне победе Василија II над македонским Словенима, у 1014 години, признадоше, у 1019 години, Крешимир и Гојслав врховну власт Византије, када Василије II одликова Крешимира и титулом „патрицијa.“ Покушај да поврати далматинске градове (у 1042 г.) не успе. Ради далматинских градова слао је Крешимир III, у 1030 години,

---

[1] Pregled, стр. 92. — [2] Pregled, стр. 100 и даље.

у Цариград свога рођака Доброњу Мадијевића, а у истом циљу слао је тамо Доброњу и Крешимиров наследник Стефан I (1030—1058); али Грци баце у тамницу Доброњу, а пошљу флоту ради обнове своје власти у Далмацији. Доцније је краљ Стефан добио далматинске градове сем Задра који је, 1050 године, дошао под заштиту Млетака.

За ово време овакве су биле црквене прилике у северној Далмацији и Хрватској.

Доласком Здеслава на хрватски престо потпаде и нинска епископија под јурисдикцију цариградског патријарха[1]. Против тога се побуни изабрани, али још непосвећени, нински епископ Теодосије који, будући одан папи, диже, у друштву с Бранимиром, побуну у којој погибе Здеслав. Бранимир, поставши кнезом, одмах посла с Теодосијем посланство папи Јовану VIII изјављујући му своју оданост и повратак светој столици. Тиме се хрватски народ за увек придружи католичкој цркви и римском папи. Папа Јован VIII помисли, одмах, да овом приликом наговори на прилазак Риму и далматинске градове који беху, још од обновљења епископија, крајем VIII века, под јурисдикцијом цариградског патријарха. Али у томе не успе. Папа је, тада, задржао само кнежевину Хрватску (око 880 год.), а Теодосије би, после тога, свечано посвећен за нинског „хрватског“ епископа.

У овом се времену појављује међу Хрватима, нарочито у нинској и крчкој епископији, словенска служба у цркви. Та је служба била, више или мање, допуштена уз службу на латинском језику, али она никад није могла потпуно потиснути ову последњу. Ту је почетак будуће борбе за словенско богослужење у Далмацији, борбе која је трајала вековима.

У борби са Симеуном цар Роман Лекапен и патријарх Никола Мистик обрате се за помоћ папи и Томиславу. Том приликом одрече се цариградски патријарх јурисдикције над далматинским градовима и острвима уступивши их папи. Овим се догађајем поново покрену питање јурисдикције сплетске архијепископије, чији су представници хтели повратити стање, постојало пре пада Салоне, а на штету нинске епископије. Томислав је био на страни латинског епископата, али се томе успротиви нински епископ Гргур. Да би се решило ово питање састане се, у 925 години, у Сплету, сабор на коме су били присутни и Томислав, нински епископ Гргур и Михајло Вишевић, захумски кнез, у чијој се држави налазила епископија у Стону. На томе сабору би решено да се власт сплетске архијепископије, наследнице салонитанске цркве, простире од Раше (Arsa) до Котора. Тада би покушано да се укине словенска служба у цркви, коју је одлучно бранио нински епископ Гргур. На другом сплетском сабору, у 928 години, установљена је врховна власт

[1] Pregled, стр. 92 и даље.

спљетског архијепископа у целој хрватској држави, а нинска епископија би укинута. Такво је стање, без икаквих знатнијих промена и догађаја остало, у цркви, све до владе Петра Крешимира IV, с чијим ступањем на хрватски престо, у 1059 години, почиње други период средњевековне архитектуре и скулптуре у Далмацији.

Другчија је била политичка судбина предела на југу од Цетине, где су се ређале, једна за другом, област Неретљана, Хум или Захумље, Травунија и Дукља, од XI века Зета[1]. Становници свих ових области, а нарочито приморског залеђа беху, по Константину Порфирогениту, Срби.

„Све до 1204 године", пише К. Јиречек[2], „била је прва моћ на Балканског Полуострву Византиско Царство или „imperium Romanie" . . . Оно је сваком приликом истицало своју врховну власт над хрватским и српским владаоцима, који су тобоже од времена Ираклијева били цару у свако доба подчињени и покорни; али се облик тога врховнога госпоства чешће мењао, а за неко време нестало га је било сасвим. Утицај Византинаца долазио је од византиске искључиве превласти на Јадранском Мору, које се тада звало Далматско Море. Тај се утицај одржао и после губитка Равене и Истре, докле је Византија имала у рукама Арбанију и доњу Италију. У остацима Далмације било је главно место или тврди Задар или Дубровник, коме се с југа могло лако приступити . . ."

Као што су градови северне Далмације (Dalmatia inferior) плаћали данак (tributum pacis) хрватским владаоцима, тако је и „Дубровник плаћао по 36 златника Захумском и Требињском кнезу, јер је имао винограде на земљишту ова два суседа[3]."

На почетку владе Василија I Македонца опустошили су Арабљани, из Барија, Будву, Росу (Porto Rose), подграђе Котора и опседали Дубровник. Цар Василије I посла, тада, помоћ Дубровнику. При нападу Арабљана с Крита, у 872 години, би порушен град на острву Брачу који се, после тога, више не помиње[4].

За време византиских ратова против македонских Словена Петар Гојниковић, српски кнез, би поштеђен од Симеунових напада. Захумски кнез Михајло био је Симеунов савезник. Михајловим интригама би кнез Петар заробљен и одведен у државу македонских Словена, где је умро у тамници. После тога настадоше унутрашње борбе између византиских и македонско-словенских штићеника на српском престолу. Михајло, кнез Захумски, постаде, тада, сусед свога савезника Симеуна. Преко Хума пређе Симеуново изасланство Фатимидима у Африци ради склапања савеза против Грка (924 године). — Око 931 године врати се из ропства

[1] Историја, стр. 111 и даље. — [2] Историја, стр. 175. — [3] Историја, стр. 179. — [4] Историја, стр. 187; Vjesnik, N. S. god. XIII, стр. 33.

Часлав и, као византиски савезник, владаше до око 950 године. Сам Михајло, захумски кнез, измири се с Византијом и доби титулу проконзула живећи још и око 949 године. Неретљани су, међутим, и даље гусарили[1].

Српски кнез Владимир, у Дукљи, би заробљен од Самуила који, затим, спали Котор и Дубровник и опустоши Далмацију до Задра. Владимир је, и ако Самуилов зет, био убијен од узурпатора македонско-словенског престола, после Самуилове смрти, у Преспи.

Освојења Василија II веома су отежала политички положај Срба. Византиска је област, после 1018 године, опасивала Србију са свих осталих страна сем према Угарској, Босни и Хрватској. У српским земљама постојала су, тада, два политичка центра с двема династијама. Прва династија, кућа Стефана Војислава, владала је у Приморју, у покрајинама Дукљи, Травунији и Захумљу. У XI веку ова је династија постала прва народна сила. У унутрашњости полуострва, у првобитној земљи Срба, владала је друга династија која је, од краја XI века, потпуно бацила у засенак владаоце у Приморју, те их, пред крај XII века, потиснула и у самој Дукљи[2].

Од половине XI века владаоци из приморске династије називају се, у преписци с папама, краљевима (rex), а њихови сродници кнежевима (comes). Као њихове престонице спомињу се град Скадар, затим двор (curia) у Прапратни код Бара и замак (castellum) с двором (curia) у Боци Которској под именом Trajectus — Превлака. И Котор је бивао престоница. Породична гробница ових краљева била је у великој опатији св. Сергија и Вакха, на левој обали Бојане, недалеко од Скадра. Сем тога владари ове династије сахрањивали су се и у цркви св. Ђурђа у Бару, св. Андрије у Прапратни и у манастиру св. Петра код Требиња.

Али нису биле само другчије политичке прилике у области Dalmatia Superior, него се, у тој области, и црквени живот развијао под другим околностима.

Између VII века, када је извршена подела римске провинције Далмације на две теме, и IX века када су, у маси, покрштени Словени, десио се, у црквеној историји, важан догађај. После првог свог едикта против обожавања икона (726 год.)[3] византиски цар Лав III, Исавриски, издаде, 732 године, други едикт којим одузе од папске курије Сицилију, Калабрију и све земље солунског викаријата и архијепископије Јустинијане Приме, па их стави под власт цариградског патријарха. Тада су потпали под Цариград и Нови Епир с престоницом Драчом и Превалис са Скадром, а под папском влашћу остала је, на Балканском Полуострву, само Далмација Салонитана (Dalmatia Inferior) с метрополом у

[1] Историја, стр. 190 и даље. — [2] Историја, стр. 201 и даље. — [3] Histoire, стр. 72.

Спљету[1] Ако се, у времену после овог едикта, област спљетске архијепископије простирала до Дубровника или Котора, она је, јужно од реке Цетине, била, у самој ствари, ограничена на та два града, пошто су приморски предели између Цетине и Дубровника били насељени још непокрштеним Србима. И Дубровник и Котор имали су, по тадашњем обичају, своје епископе, али су ти градови, будући на граници области спљетске архијепископије, били изложени утицајима из суседне црквене области, ако јој нису, у опште, и припадали.

„. . . Време у коме су латински свештеници обратили Србе има се стављати у период 642—731, после папе Јована IV, а пре него што је Лав Исавриски раскинуо са Римом. По други пут дао је цар Василије I (око 879) све некрштене у земљи Хрвата, Срба, Захумљана и т. д. крстити; затим су онда и Неретљани, чији се један изасланик, како прича Јован Ђакон, око 830 дао крстити у Млецима, зажелели да пређу у хришћанство, те им је Василије упутио свештенике[2].“

Посредни докази сведоче нам о тешњој вези између Дубровника и Котора с једне, и црквеног центра у Цариграду с друге стране. Оба ова града, као и Јужна Италија, потпадали су, тада, политички под Византију. Тој се околности приписује посвета цркава, у Скадру и Дубровнику, св. Стефану, заштитнику Византије. Култ мученика св. Сергија и Вакха, поштованих у самом Цариграду, био је, такође, одомаћен у пределима о којима говоримо. О томе сведоче цркве посвећене св. Сергију и Вакху у Скадру на Бојани, у Бару, у Боци Которској и на брду (сада Срђ) изнад Дубровника[3]. То је еквивалентна појава у овим пределима оној у северној Далмацији, где налазимо култове галских и франачких светаца (напред, стр. 89). Ови подаци, и ако другог реда, допуштају нам ипак да претпоставимо слабију везу између Дубровника и Котора с једне и Спљета с друге стране, који је био њихов номинални црквени центар. 1067 године Котор потпаде под барску архијепископију, а Дубровник, после 1077 године, доби своју архијепископију[4].

Тек по увођењу словенског богослужења у цркву почело је хришћанство хватати дубљи корен међу јужним Словенима. Словенско богослужење постојало је и пре Ћирила и Методија[5]. На јадранском приморју Латини се нису свуда подједнако понашали према словенском богослужењу. Рим, у сопственом интересу, није смео ништа предузети против словенског богослужења у јужној Далмацији, на граници према грчкој пркви, и на Истоку, где је охридска црква била најближи сусед. Нема трага, јужно од Неретве, гоњења словенских књига. У подручју

---

[1] Борба, стр. 16—17. — [2] Историја, стр. 166, упореди и стр. 100. — [3] Историја, стр. 165; Contributo, стр. 111. — [4] Борба, стр. 26, 28 и даље. — [5] Историја стр. 166.

доцније барске католичке архијепископије спомињу се, од XI века, у повељама изрично „monasteria tam Latinorum quam Graecorum sive Slavorum“ и с њима се подједнако поступа[1].

У Dalmatia Superior имамо, дакле, у надмоћности, у IX и X веку, утицаје из Византије. Али је, у XI и XII веку, отпор Срба према Грцима био веома погодан за снажење латинске цркве. За владе Стефана Војислава заснована је католичка епископија у Бару. Она је постала, вероватно, на исти начин као и латинске епископије у градовима византиске Апулије. Од XII века барској архијепископији постала је такмац дубровачка архијепископија[2]. За време од XI—XIV в. которски епископ, притешњен између барске и дубровачке архијепископије, појављује се, у повељама, као суфраган архијепископа у Bari и Canusium-у, у Апулији.

Област Далмације Superior још је и сувише мало испитана да бисмо могли, као у Далмацији Inferior, постанак појединих цркава довести у везу било с појединим историским личностима, било с важнијим политичким или црквеним догађајима сем онога, што смо, у опису о појединим црквама, већ навели. Па ипак би се, нпр., за цркву св. Петра у Приком, код Омиша — нашег типа 2 B b, — смело претпостављати да њен постанак, при крају IX века, или не почетку X века, стоји у вези с покрштењем Неретљана под Василијем I Македонцем.

Међутим, за разумевање прилика у Далмацији Superior, а нарочито за објашњење дугог живота оријенталних типова цркава у овој области ваља имати на уму и акцију источно-православне цркве у овим крајевима и после периода о којем говоримо. Познато је да је св. Сава основао две епископије у овим пределима. Једна од њих је зетска епископија, чије седиште беше у манастиру св. Аранђела на Превлаци, у Боци Которској; а друга је епископија у Стону која се помиње од 1219 године. Прва је епископија постојала за све време самосталности средњевековне српске државе; а друга се не помиње после 1254 године[3].

Најпосле, дугом животу оријенталних типова у овој области допринеле су и емиграције становништва, источно-православне цркве, из јужних предела у ову област. То становништво, чувајући своју цркву, чувало је и облике храмова које је имало у ранијој постојбини, те их је пренело, затим, у ново насељене пределе ове области. Најбољи је пример за то црква св. Срђа на Брдима, у Боци Которској, типа 2 A b β, из XVI века, ма да има и млађих примера ове врсте.

---

[1] Историја, 171. — [2] Историја, стр. 207 и даље. — [3] Православно Монаштво стр. 75.

F. — Тип тробродне оријенталне базилике с куполом.

При прегледу географске распрострањености појединих типова цркава и њихових варијетета, у нашој области, утврдили смо да се тип двобродне базилике, 2 C, и типови тробродне оријенталне базилике, 2 D и 2 E, налазе, скоро искључиво, у приморским градовима и на острвима. Прелазећи преко примерка типа 2 C, цркве св. Петра Vecchio у Задру, као јединствене појаве у далматинској архитектури којој је тешко наћи аналогије, ми ћемо се, на овом месту, зауставити, поглавито на црквама типа 2 D, не заборављајући ни једини примерак типа 2 E.

Цркве типа 2 D припадају такође оријенталном типу истог облика[1]. Из унутрашњости Балканског Полуострва G. Millet наводи цркву овога типа, св. Софију у Охриду, сазидану у другој четврти XI века[2]. Према томе овај би примерак био млађи од најстаријих примерака овог типа у Далмацији, те се не би смело тврдити да је овај тип цркава доспео у Далмацију сухоземним путем, преко Балканског Полуострва. Против таквог тврђења говори нарочито географска распрострањеност цркава овога типа у Далмацији. Све оне, изузевши цркву св. Марије од Отока, у непосредном суседству Сплета, налазе се у приморским градовима Задру и Сплету, и на острву Брачу. Очевидно је, дакле, тип ових цркава доспео у далматинске градове морем на којем је, знамо, Византија одржавала, својом флотом, своју политичку власт над овим градовима, чији су становници, са своје стране, одржавали скоро сталне, трговинске, везе с пределима на Истоку, где је био одомаћен овај тип цркава. Најзад, поуздани примерак једнобродне оријенталне базилике из Sant' Angelo, на брегу Rapago, у Базиликати[3] доказује, такође, да је и у Јужну Италију као и у Далмацију овај тип доспео морем, с Истока, додирујући или обилазећи посредне етапе у Грчкој, на Криту и на Кипру[4]. Истакнимо, међутим, да G. Millet не наводи ниједну цркву нашег типа 2 D из Италије, да бисмо, још на овом месту, доказали да постоје и такве уметничке тековине које нису доспевале у Далмацију преко Италије, нити њеним посредовањем, како то воле да тврде, за целокупну уметност у Далмацији, талијански научници.

Црква Св. Варваре у Трогиру је представник нарочитог типа, 2 E. G. Millet сматра да су, у том типу, очуване хеленистичке традиције које је Цариград очувао и, преко св. Горе и Солуна, предао суседним пределима на Балканском Полуострву[5]. Међутим, појава овога типа у Трогиру има се објаснити на исти начин као и појава цркава типа 2 D у далматинским градовима. — Средњи брод овога типа цркава је засведен и осветљен прозорима. Овај тип је, далеко од Цариграда,

---

[1] EG., стр. 40. — [2] EG., стр. 41. — [3] EG., стр. 47. — [4] EG., стр. 40 и даље. — [5] EG. стр. 17 и даље; стр. 36; BAE., стр. 137.

могао бити измењен у толико што је свод средњег брода могао бити замењен хоризонталном таваницом од дрвета. Али то се, нпр. у Грчкој, дешава само под утицајем латинске цркве и њене архитектуре[1].

Није мање важан ни хронолошки однос цркава овог типа 2 D према црквама централног распореда, однос који се најјасније огледа у Задру. У овом смо граду нашли цркве разних типова централног распореда као што су св. Вид (1 A a), св. Донато (1 B b) и св. Урсула (1 B c). Цркве ових типова датирали смо (напред, стр. 92) у доба франачке власти над далматинском Хрватском и објаснили их франачким утицајима на сам Задар. Ниједна од тих цркава, видели смо, није млађа од 878 године, тј. од времена када су се далматинска Хрватска и приморски градови, помоћу Византије, дефинитивно ослободили од франачких утицаја. С друге опет стране најстарија црква нашег типа 2 D у Задру јесте црква св. Ловре, поменута у тестаменту из 918 године. Она је дакле, могла бити сазидана само у времену обновљених и ојачаних византиских утицаја на Задар, т. ј. у времену од 878 до 918 године. Према томе цркве нашег типа 2 D следују, у Задру, непосредно, за црквама типова централног распореда. У Спљету су цркве типа 2 D из доцнијег доба бар у колико нам о томе сведоче очувани споменици. Али црква св. Марије од Отока са њеним оријенталним одљикама и свим оним што се, под стицајем политичких прилика у далматинској Хрватској, даје доводити у везу с Цариградом, такође говори јасно о томе да је и ова црква постала под утицајем из Византије, утицајем који је морем доспевао до Далмације. Црква св. Марије од Отока је посредни хронолошки члан између цркава нашег типа 2 D с једне стране у Задру, а с друге стране у Спљету. С тога бисмо овај тип 2 D могли, донекле, сматрати као дворско-градским типом цркава у Далмацији.

Међутим, при проучавању цркава овог типа у Далмацији, потребно је истаћи још једну појаву од не мање важности. Црква св. Еуфимије у Спљету имала је, поуздано, куполу у фиктивном тамбуру, какву је имао и св. Крст у Нину и св. Вид у Задру. С тога ми и усвајамо, без устезања, Gerber-ову реконструкцију првобитне куполе на св. Ловри (напред, стр. 55) предлажући је, у исто време, и за цркве св. Марије од Отока и св. Николе de Collegaci у Спљету. Овакав начин конструкције куполе датира, видели смо, још из VI века (нпр. погребна капелица на острву св. Катарине, напред, сл. 81, 82). Тај начин конструкције куполе остао је као карактеристичан за далматинску архитектуру од почетка IX века, па до друге половине XI века. Али нам тај факат доказује да ове далматинске цркве оријенталних типова нису зидали оријентални,

[1] EG., стр. 21.

него локални, далматински зидари, навикнути на овај облик куполе и на конструкције с тромпама, а не с пандантифима.

G. — Политички догађаји, црквене и економске прилике у далматинским градовима и на острвима од 800 до 1059 године.

По уговору о миру, закљученом између Карла Великог и Византије у Aix-la-Chapelle, 812 године, остадоше под византиском влашћу градови Задар, Трогир и Сплет, а сем тога и острва Крк, Крес с Лошињем (Осор) и Раб[1]. Ово се стање није изменило ни када је, између 882 и 886 године, византиски цар Василије наредио далматинским градовима и острвима да плаћају данак мира (tributum pacis) хрватском кнезу Бранимиру[2]. За време ратова с македонским царем Симеуном „патријарх се одриче своје досадашње јурисдикције над далматинским градовима и отоцима, препустивши их папи римскому, а цар их подједно предаде у управу кнезу Томиславу, одликовавши га још и насловом „проконзула". Тако су коначно и далматински градови и отоци трајно дошли у крило западне цркве . . ."[3]

За време грађанских ратова у Хрватској, од 945—949 године, далматински градови и острва врате се под византиску власт[4]. Тек око 988 године предаде Византија хрватском кнезу Држиславу управу над далматинским градовима и острвима[5]. Млетачки дужд Петар II, Орсеоло заузе, у 1000 години, по одобрењу Византије[6] не само далматинске градове и острва; него и сам Дубровник и прогласи се за dux Dalmatiae. Задар[7] је, још у 996 години, примио драговољно млетачко покровитељство, нагнан на то економским разлозима. Од 1024 године Византија је поново узела под своју непосредну управу градове и острва и управљала је њима преко приора у Задру[8]. После 1030 године хрватски краљ Стефан I покуша да, за време смутња у византиском царству, заузме градове и острва; али Византија посла флоту и обнови царску власт у Далмацији. Стефан I измири се, доцније, с Византијом и доби под своју управу острва и градове сем Задра који, око 1050 године, дође под заштиту Млетака[9].

Из овог кратког прегледа политичких догађаја у далматинским градовима и на острвима који, поред области северне или праве Далмације и далматинске Хрватске до реке Цетине, и јужне Далмације до Котора, чине, за време овог периода, трећу, засебну политичку област, јасно је да је Византија, за све време од 812 до 1059 године, управљала

---

[1] Pregled. стр. 72. — [2] Pregled, стр. 102. — [3] Pregled, стр. 108. — [4] Pregled, стр. 111. — [5] Pregled, стр. 113. — [6] Vjesnik, N. S. god. X, стр. 75. — [7] Pregled, стр. 113. — [8] Pregled, стр. 115. — [9] Pregled, стр. 115.

непосредно или посредно, овом својом облашћу, Далмацијом. Византија је управу над том облашћу уступала само оним хрватским владарима који су или признавали њену врховну власт, или су с њом били у савезу и пријатељству. Таквом политичком стању у далматинским градовима, за време овог периода, има се приписати и посвећивање њихових цркава и манастира свецима, поштованим у Византији. К. Јиречек наводи, као примере за то, некадашњу цркву св. Софије и два женска манастира св. Димитрија и св. Платона у Задру[1].

Економске прилике нису биле од мањег утицаја на политичко држање далматинских градова. Задар нам, својом драговољном предајом Млецима, у 996 години, најбоље илуструје те прилике.

Василије II даде, 992 године, „златном булом" знатне трговинске привилегије Млецима[2]. По одредбама ове буле свака је страна лађа, при уласку или изласку из цариградског пристаништа, плаћала по 30 дуката; али је за млетачке лађе та такса могла бити сведена на 15, па и на 2 дуката. Тако су млетачки трговци, увозећи и извозећи робу, могли више зарадити, него ма који други страни трговци. То је наносило штете и становницима далматинских градова који су, тада, били под управом хрватског краља Држислава. Млетачке присталице нашле су, у далматинским градовима, припремљен терен за покорење Далмације Млецима, како би се и трговци далматинских градова могли користити одредбама „златне буле". С тога се, у далматинским градовима, појави јака млетачка странка, на чијој страни беше и претендент на хрватски престо, Светослављев брат, Крешимир Суроња. Далматински градови отказаше, тада, послушност краљу Светославу, а Задар се, у 996 години, први предаде Млецима[3].

Политичко дужање далматинских градова, за време ових догађаја, најбоље нам сведочи о томе, да су они економски и трговински, ако не искључиво, а оно претежно били упућени на Византију било посредно, преко Млетака, било непосредно. У тим истим узроцима лежи и објашњење политичког држања далматинских градова који су, само под стицајем прилика које нису могли изменити, пристајали на одвајање од Византије кроз цело време овога периода, на чак и доцније све док Цариград не паде у руке Латина.

[1] Историја, стр. 166. — [2] Histoire, стр. 110; Pregled, стр. 113; Venise, стр. 20. — [3] Contributo, стр. 9; Pregled, стр. 113.

Други Период.

— Од средине XI века до почетка XIII века. —

I. — Архитектура.

1. — Засведене базилике с нартексом и звоником.

А. — Једнобродна засведена базилика с нартексом, звоником и портиком.

1. — Црква св. Спаса на врелу Цетине.

Црква је полупорушена. Она се налази у селу Цетини (врличка општина), недалеко од врела Цетине[1]. Око цркве је велико средњевековно гробље (сл. 84, 85).

Црква мери, споља, у дужину 25 м., а у ширину 7 м. Очувана висина зидова цркве износи 8 м., а висина звоника 20 м.

Грађевина је зидана ситним каменом и малтером. Рђав материјал изазвао је потребу зидања по пет полуоблих контрфора на спољашњим странама дужних зидова.

Марунов опис овог споменика не пружа довољно јасну слику ове грађевине. Он признаје да је, за време његове посете, под цркве био засут рушевинама, па ипак, у недовољном опису, претпоставља да је црква била тробродна. С тога смо принуђени покушати да из Марунових података издвојимо оно што се као поуздано може рећи о облику и распореду простора ове цркве, пошто не располажемо бољим публикацијама овог споменика.

Црква је била једнобродна с три (?) апсиде од којих је средња била, вероватно, полукружна споља и изнутра. Обе бочне апсиде имају на Марунову снимку основе, неодређен и чудноват облик и положај.

[1] Prosvjeta, god. I, стр. 183; god. II, стр. 254.

Црква је имала три пара унутрашњих лезена на дужним зидовима. Не знамо да ли су се између њих налазиле слепе аркаде.

Испред цркве налази се двоспратни, спољашњи нартекс. Приземље нартекса засведено је са три полуобличаста свода. Средина овог простора, у ширини црквених врата, засведена је полуобличастим сводом, оријентованим у правцу осовине цркве. Бочни делови овог простора покривени су полуобличастим сводовима, оријентованим вертикално на осовину цркве. Марун спомиње како „четири угла овог простора" (т. ј. нартекса) сачињавају четири полуобле удубине — nicchie"[1]. Нису ли то, међутим, тромпе помоћу којих је извршен прелаз из вертикалних зидова у полуобличасте сводове над бочним деловима нартекса? Такав облик прелаза (cul de four) помоћу тромпи није необичан, напротив баш је у употреби у далматинској архитектури из времена којем припада ова црква (напред, стр. 73).

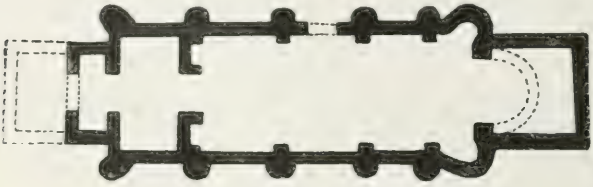

Сл. 84.

Први спрат нартекса, по претпоставци Ф. Радића, служио је као капела из које се, кроз три полукружна отвора у источном зиду нартекса, могло посматрати богослужење у цркви. Значајна је одлика овог нартекса његова висина. Он је висок као и сама црква те је имао заједнички кров с црквом[2].

Испред нартекса, на западној страни, дизао се звоник, чије је приземље комуницирало вратима с приземљем нартекса. Приземље звоника засведено је полуобличастим сводом. У првом спрату звоника, на његову западном зиду, има полукружно завршен прозор (висок 2 м., а широк 1 м.), а на источном зиду овога спрата, према нартексову првом спрату, налази се полукружно засведен отвор. Овај отвор заузима целу ширину звоника, а висок је, у темену, 5 м. Он је служио комуникацији с капелом (?) (chorus) (?) у првом спрату нартекса.

Други и трећи спрат звоника засведени су као и приземље. На западном зиду другог спрата налази се мањи прозор (1×0,60 м). На сваком зиду трећег и четвртог спрата има прозора. У последњем спрату налазила су се звона.

Најпосле, испред звоника постојао је зидани портик, чији су темељи очувани. Портик је заузимао целу ширину звоника, а био је дуг 3 м.

Јачина контрфора допушта закључак да је цркве била засведена полуобличастим сводом[3].

---

[1] Prosvjeta, god. I, стр. 186. — [2] Види напред, стр. 54. — [3] Prosvjeta, god. I, стр. 186; Contributo, стр. 100.

На јужном зиду цркве налазе се полукружно завршени прозори[1], а има их и на бочним апсидама[2].

Л. Марун датира, на основу фрагмената пластичне декорације, ову цркву у доба самосталне хрватске државе[3], а, другом приликом, претпоставља да се ова црква помиње и у првој половини XI века[4]. Судећи, међутим, по свима карактеристичним ознакама црква се не може датирати пре почетка друге половине XI века.

В. Тробродна засведена базилика с нартексом, звоником и једном апсидом.

1. — Рушевине цркве у селу Жажвићу.

У селу Жажвићу општине Острвице, два километра на запад од Брибира, налазе се рушевине старе цркве[5]. Она је, споља, дуга 28 м., а широка 9,20 м. Сама црква је дуга 18 м.,

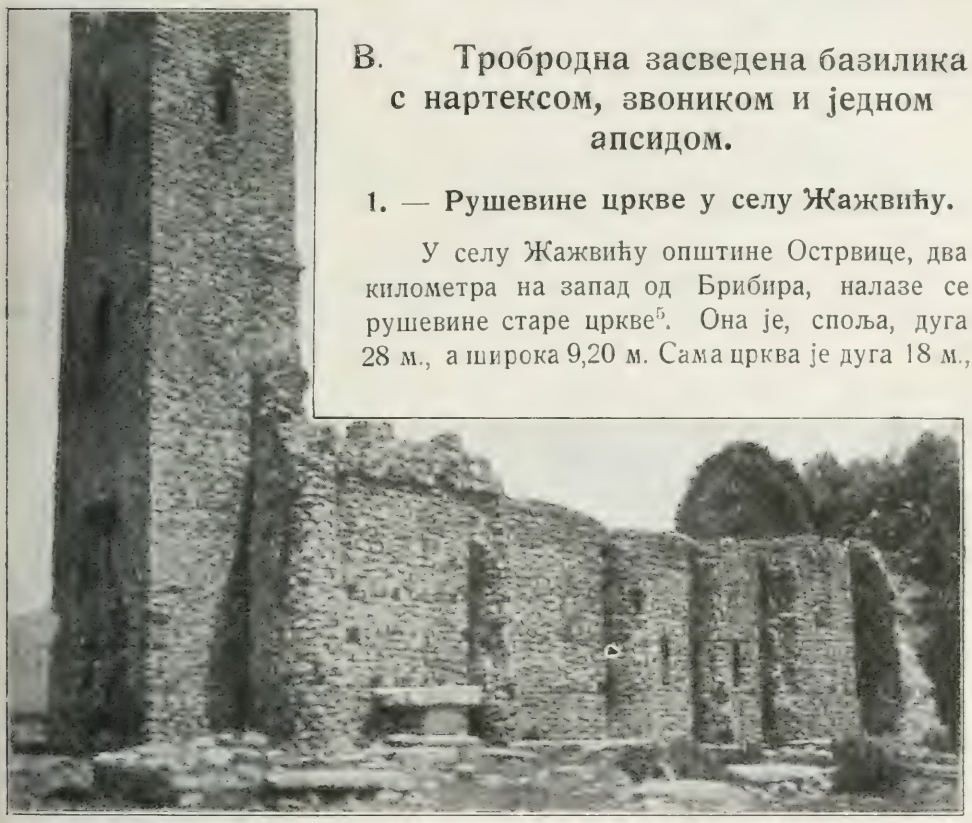

Сл. 85.

нартекс 6,20 м., а звоник 3, 80 м[6]. Грађевина је оријентована СИ—ЈЗ. Унутрашњост цркве (сл. 86) подељена је, с два пара зиданих стубаца, у три брода. На унутрашњој страни северозападног зида постоји једна лезена. На југозападној страни цркве дозидан је нартекс, а испред њега звоник, чија је основа скоро квадратна. Он заузима средину нартексове фасаде.

[1] Prosvjeta, god. I, стр. 185. — [2] Prosvjeta, god. I, стр. 187. — [3] Prosvjeta, god. I, стр. 187. — [4] Prosvjeta, god. I, стр. 224. — [5] Prosvjeta, god. II, стр. 116. — [6] Prosvjeta, god. II, стр. 119.

Северозападно од цркве нађени су темељи некакве зграде чији се однос према цркви није могао утврдити.

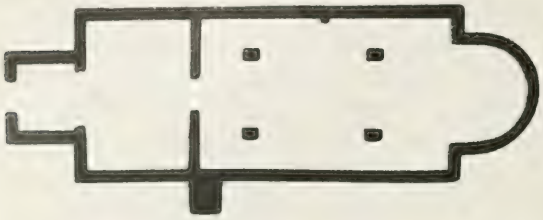

Сл. 86.

У рушевинама су нађени фрагменти унутрашње пластичне декорације, капители стубова и њихови фрагменти. Поред средњевековних фрагмената нађени су и комади с римском пластичном декорацијом. Они су, вероватно, били употребљени као материјал за зидање.

Л. Марун датира ову цркву у време VIII до XI века[1]. Али због призиданог звоника верујемо да цркву не можемо датирати пре друге половине XI века.

2. — Рушевине цркве св. Марије у Бискупији.

На гробљу села Бискупије, код Книна, откривени су остаци тробродне базилике с једном апсидом. Унутрашњост цркве била је подељена у три брода зиданим ступцима четвртаста пресека. Црква је била дуга 32,65 м., а широка 13,25 м. Ф. Булић мисли да је ова црква подигнута на темељима неке старије цркве. Он датира познију грађевину у време од IX—XI века и сматра је као цркву св. Марије[2].

Међутим Ф. Радић[3], тврдећи да ове рушевине припадају негдашњој бискупској цркви св. Марије, истиче да је црква, како је он видео на снимку основе, имала, на оба угла западне фасаде, по један четвртаст звоник[4]. Он мисли да је то она иста црква која се помиње у Звонимирову регесту, изданом у Книну, 1076—1078 године[5].

Ако је тачно Радићево тврђење да је западна фасада цркве била фланкирана с два звоника, то она не може бити старија од друге половине XI века, а представља најранији пример овакве фасаде на црквама у Далмацији.

С. — Тробродна засведена базилика с нартексом, звоником и три апсиде.

1. — Рушевине цркве на главици „Ступови“ у Бискупији, код Книна.

Сл. 87 представља основу порушене цркве на главици „Ступови“, у Бискупији, код Книна[6]. Црква је, споља и с апсидом, дуга 35 м., а широка 13 м.

---

[1] Prosvjeta, god. II, стр. 123. — [2] Prosvjeta, god. IV, стр. 161. — [3] Prosvjeta, god. IV, стр. 161. — [4] Prosvjeta, god. IV, стр. 21. — [5] Prosvjeta, god. IV, стр. 161. — [6] Prosvjeta, god. IV, стр. 64.

Унутрашњост цркве подељена је, с три пара зиданих стубаца, у три брода и четири травеја. И нартекс има три брода. Приземље звоника је комуницирало вратима с нартексом, а овај с црквом на исти начин.

Уз јужни зид цркве дозидана је капела у облику једнобродне базилике с полукружном апсидом. Она има заједнички зид с црквом.

Дуж северног зида цркве налазе се, споља, полукружно заобљени контрфори, а њих има и дуж јужног зида код бочне апсиде, код четвртог травеја и код нартекса. Призидана капелица вршила је, очевидно, у конструктивном погледу, функцију контрфора, те с тога на овој страни цркве, сем на показаним местима, нема контрфора.

Ф. Радић претпоставља да су бочни бродови били покривени полуобличастим сводовима, а средњи брод крстатим сводовима. Тако покрива он и нартекс. Он упоређује контрфоре на овој цркви, по њихову облику, с онима на цркви св. Спаса на врелу Цетине истичући сродност ових двеју цркава и у другом погледу.

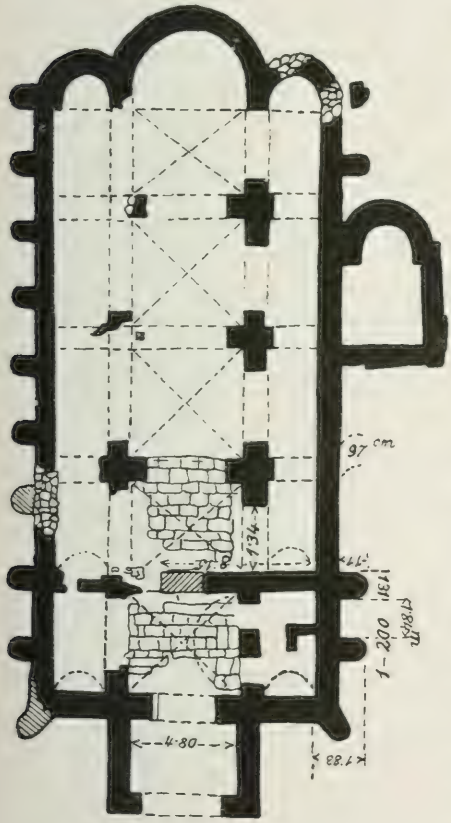

Сл. 87.

Ф. Радић датира ову цркву пред крај X или у почетак XI века, али је далеко вероватније да је црква сазидана тек у другој половини XI века, а можда и нешто доцније[1].

У рушевинама ове цркве нађени су фрагменти унутрашње пластичне декорације.

2. — Рушевине цркве св. Бартула (?) на Капитулу, код Книна.

Говорећи о претходној цркви Ф. Радић вели о цркви св. Бартула[2]:

„Тробродна базилика св. Бартула на Капитулу код Книна, која је на положају старије из темеља припограђена 1203 год., била је свакако посвећена унакрсним сводовљем, а, осјем нартекса и звоника, има тлорис сличан оному базилике

[1] Раније је ова црква датирана у VIII век, Prosvjeta, god. IV, стр. 21; стр. 162. — [2] Prosvjeta god. VI, стр. 66.

на Ступовима, само без подпорњака, који су у њој надомештени већом дебљином зидова. Да је била посвођена унакрсним бачвастим сводовљем зајамчују нам преостали уломци дијагоналних ребара сводова и округли ружом урешени кључ са крижалишта ребара. Базилика св. Бартула . . . била је грађена правилно тесаним правокутним камењем.“

Из наведеног описа види се јасно да Радић није умео разликовати старије од млађих фрагмената. Сумњива је и година зидања цркве. Свакако је и сувише смело претпостављати да се, у унутрашњости Далмације, појављују елементи готског стила већ у 1203 години, кад њени приморски градови зидају и кроз цео XIII век у романском стилу. Ну, ако су тачна Радићева констатовања и његово датирање ове грађевине, то би се црква св. Бартула имала убројити у групу грађевина зависних од утицаја цистерцита из Угарске, из почетка XIII века.

Црква је имала три полукружне апсиде[1]. Дуга је 30 м, а широка 16 м. Уза северни зид цркве дозидана је погребна капела. Унутрашњост цркве била је подељена, зиданим ступцима четвртастог пресека, у три брода. На западној фасади налазио се четвороугаони портик.

3. — Рушевине катедрале у Биограду.

О овој грађевини имамо врло мало података. Л. Јелић[2] вели о њој: „Спомињемо да је катедрала из IX века, откривена у Биограду близу Задра, имала сва три брода покривена полуобличастим сводовима на зиданим ступцима, који мере у пречнику 1,30 м. . . . Базилика у Биограду имала је, место нартекса, у средини фасаде, спољашњи портал поред кога се, на јужној страни, налазио звоник квадратне основе.

В. Шкарпа[3] је објавио седам камених фрагмената с пластичном декорацијом из Биограда. Најкарактеристичнији је фрагменат под бр. 11, јер одаје, несумњиво, позније доба. Ако су ови фрагменти с некадашње катедрале, то се она не сме датирати у IX век.

Звоник на фасади ове цркве и њена сличност с црквама у околини Книна довољно јасно доказују њен познији постанак. Међутим ако се буде имало на уму да је епископија у Биограду основана тек пред 1058 годину, а епископија у Книну око 1040 године[4], биће одмах јасно због чега је биоградска катедрала сродна с црквама из околине Книна. Из истог разлога не може се катедрала у Биограду датирати пре средине XI века.

---

[1] Prosvjeta, god. IV, стр. 160. — [2] Contributo, стр. 100 и 109. — [3] Vjesnik, N. S. god. III, стр. 232. — [4] Pregled, стр. 139.

2. — Базилике с хоризонталном таваницом.

А. — Тробродна базилика без призидана звоника, с једном или три апсиде.

1. — Црква св. Петра у Дрази (San Pietro in Valle), на острву Рабу.

На северозападној страни острва Раба налази се Супетарска Драга (Valle S. Pietro) у којој се, за један и пô час од града Раба удаљени, налазе остаци старог манастира св. Петра у Дрази (San Pietro in Valle). То је најстарији бенедиктински манастир на Рабу. Он је подигнут на месту, где су се и раније налазиле две цркве: црква св. Ципријана и црква св. Петра. Прва је одавно пропала, а поред друге је, 1059 године, подигнут бенедиктински манастир[1]. Из саме дипломе о оснивању овог бенедиктинског манастира види се да је он основан у циљу насељавања бенедиктинаца, који су се имали борити против разних штетних појава у тадашњем религиозном животу.

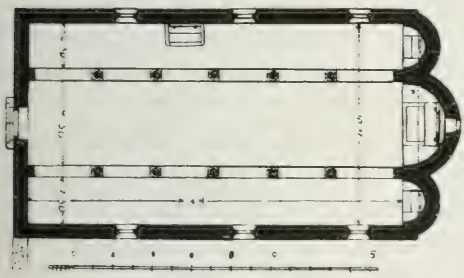

Сл. 88.

Од негдашњег манастирског комплекса очували се само још поједини делови, а међу њима и црква св. Петра. Ова црква, и ако је често поменута у литератури[2], није била довољно проучена, нити публикована на начин који би омогућио даље проучавање. Тек је W. Schleyel дао потребне цртеже, снимке и податке, на основу којих се може правилније судити и тачније ценити карактер ове грађевине.

Основа цркве (сл. 88) има облик основе тробродне базилике са стубовима и с три полукружне апсиде. Унутрашња дужина цркве, без апсиде, износи 18,98 м., ширина среднег брода 4,30, а ширина бочних бродова по 2,30 м. Бродови су одељени међу собом са по пет стубова.

Спољашњост цркве није очувана у свом првобитном облику. Доцније је издигнут кров бочних бродова, те су тако затворени прозори на дужним зидовима средњег брода, а тада је, мисли W. Schleyel, израђен и округао прозор на западној фасади. Овај прозор је заменио два ранија прозора, полукружно засведена на горњој страни. Доба ових препрaвака није познато.

---

[1] Contributo, стр. 83; Documenta, стр. 56; MZA, IV, № 9 стр. 10; Arbe стр. 130. — [2] Упореди још MKD, стр. 77; DQI, vol. III, стр. 234; EBD, стр. 21.

Спољашњост цркве је, изузевши западну фасаду, глатка и без икаквих украса. Западна фасада средњег брода завршује се, на горњем делу, једним простим венцем који испада. Овај венац носе конзоле у облику лишћа. Можда се такав венац налазио и на првобитној фасади бочних бродова, али га сада нема.

Западна фасада одликује се још својим порталом (сл. 89). Оквир западних врата сложен је из правоугаоно стесаних комада камена. Изнад надвратника налазе се две архиволте. Унутрашњу архиволту носе конзоле у облику лавовских протома, а спољашњу архиволту и забат носе конзоле у облику лишћа. Архиволте су израђене од тесаника белог и црвеног мермера који су, изгледа, првобитно били углачани. Портал је, по свему изгледу, рад из времена првобитне цркве, т. ј. из XI века. Schleyel греши кад мисли да лавовске протоме имају ма какве везе с „млетачким лавом“, симболом св. Марка. Ти лавови су уобичајене конзоле романског стила без симболичног значења које им приписује Schleyel.

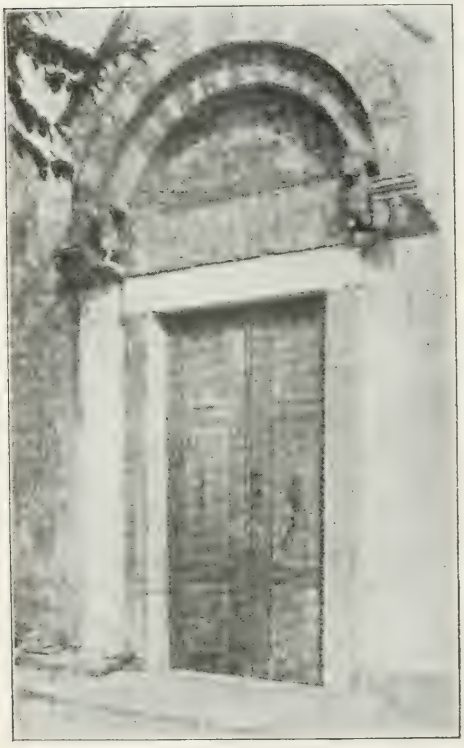

Сл. 89.

У унутрашњости цркве нарочито се истичу капители стубова. Капители су разноврсни и по величини и по облику. Они нису рађени за ову грађевину, а имају, у главном, два облика. Капители првог облика имају венац од осам палмових листова (сл. 90), а на капителима другог облика налазимо акантово лишће, израђено бургијом и длетом.

Бродови цркве били су покривени хоризонталном — дрвеном — таваницом.

Облик ове цркве и поуздане вести о томе да је она била црква бенедиктинског реда дају нарочити значај овој грађевини у историји средњевековне архитектуре у Далмацији. Црква је, изгледа, типски представник многих манастирских цркава, сазиданих, у овом периоду, од бенедиктинских калуђера. Л. Јелић[1] смарта ову цркву као „најстарији споменик чистог новороманског стила у Далмацији“. Облик основе цркава

[1] Contributo, стр. 106.

овог стила је исти као и у раних хришћанских базилика с три брода и са стубовима. Хоризонтална таваница у бродовима ове цркве најстарији је, поуздано датирани, пример своје врсте у Далмацији.

Мало доцније[1] Л. Јелић успешно полемише против уобичајена мишљења да је овај облик цркава — он му додаје још и галилеју између звоника — пренет у Далмацију из северне Италије посредништвом бенедиктинаца. Јелићу изгледа вероватно да су бенедиктинци били посредници, али они нису, по његову мишљењу, пренели тадашње архитектонске облике из северне Италије, нити ломбардску уметност у опште, него су пренели, у Далмацију, уметност са Monte Cassino која се разликује од уметности у Ломбардији онога доба. Али ни ово мишљење није тачно у свима појединостима у погледу на ондашњу архитектуру у Далмацији.

„Новороманска“ уметност порављује се, у Далмацији, тек у другој половини XI века; а бенедиктинци су дошли у Далмацију, нпр. у Задар, на пола века раније. У повељи о оснивању манастира св. Гризогона у Задру, из 986 године, вели се да је први опат био Мадије „који је био из манастира св. Бенедикта на Monte Cassino“[2]. Старијег је датума и бенедиктински манастир на острву Жирје (Zuri) код Шибеника, манастир који је Петар Крешимир IV, у 1059 години, преселио уз цркву св. Јована евађелисте у Биограду. Међутим поуздано је, да је већи део нових бенедиктинских манастира постао за време владе Петра Крешимира IV, као: св. Петар у Дрази на Рабу (1059 године), св. Дујмо у Трогиру (1068 године), св. Стефан под боровима (de Pinis) код Сплета (нешто раније од 1069 године), св. Бенедикт у Сплету (1069 године), св. Петар у Немби (пре 1071 године) и св. Никола у Сушаку (у 1071 години). Други бенедиктински манастири, у Далмацији, основани су нешто доцније.

Сл. 90.

Политичке прилике у тадашњој Хрватској и црквене прилике тога доба у Хрватској и Далмацији проузроковале су ову јаку навалу бенедиктинаца на источну обалу Јадрана. Они су собом донели нове уметничке облике примењујући их на своје многобројне црквене грађевине које су имале служити учвршћивању религије међу тадашњим становницима Далмације и Хрватске. Јелић сматра ову појаву као „нов полет на пољу архитектуре у Далмацији и Хрватској“, ма да се она, по узроцима који су је изазвали, не може тако сматрати.

[1] Contributo, стр. 109 и даље. — [2] Documenta, стр. 21: „qui fuit ex monasterio sancti Benedicti, quod situm est in monte Cassino“; cfr. Contributo, стр. 109.

Хрватски краљ Стефан I (1030—1058 године) покушао је да завлада и далматинским градовима који су тада признавали византиску власт. Он није успео у томе[1]. За време овог хрватског краља био је папа Лав IX (1049—1054 године) који је, свим силама, почео одлучну борбу не само против симоније и женидбе свештеника, него још и за превласт цркве над државом, борба која је позната у историји као „борбе за инвеституру“ („querelles des investitures“) које су се водиле и на почетку XII века. Пред крај Лавова понтификата поново се разбукта спор између Цариграда и Рима. И ако је византиски цар Константин IX, Мономах, искрено желио да се измири с Римом, то је измирење онемогућио папски легат, кардинал Хумберт, чија је заслуга дефинитиван расцеп између Цариграда и Рима.

Дошавши на хрватски престо, краљ Петар Крешимир IV (1058—1074 године) тежио је да завлада далматинским градовима. Расцеп између цркава дао му је прилике за то у толико пре, што је и Рим желио да придобије за сē Хрватску и њенога краља. Спљетски сабор, у 1060 години, имао је да спроведе, у Далмацији и Хрватској, одлуке Латеранског сабора из 1059 године. Међу одлукама спљетског сабора налазила се и одлука о забрани словенског богослужења у цркви. Ту су забрану нарочито тражили приморски Латини, на чијој је страни био и краљ Петар Крешимир IV. Папа потврди све одлуке спљетског сабора, али тиме би изазван сукоб између хрватске и латинске странке. Народној хрватској странци, далеко многобројнијој, припадали су ниже племство и нижи клир, а латинској или реформаторској странци припадао је двор, више племство и виши клир. Краљ Петар Крешимир IV могао је, оваквим својим држањем, постати, у 1069 години, господар над целом далматинском облашћу и градовима[2]. Другим речима краљ Петар Крешимир IV потчинио се, под стицајем прилика, римској цркви која је, тада, била господар и у хрватској држави као и у осталим државама у Европи, тежећи једино остварењу својих циљева. „Петар Крешимир IV најмоћнији је владар хрватски. Њега иде слава, да је сјединио Далмацију с Хрватском и тако подигао своју државу на висину, какове није досегла никад прије њега. Али колико је с тиме стекао заслуга, толико је пристајањем својим уз Латине положио клицу њезине скоре несреће“ — пише Ф. Шишић[3].

И та архитектура коју су многобројни бенедиктинци пренели у Далмацију и Хрватску није била, вели Л. Јелић[4], романско-ломбардска архитектура из друге половине XI века, него је то била архитектура која се почела развијати на Monte Cassino под енергичним руковођењем опата Дезидерија (1058—1086 године).

---

[1] Pregled, стр. 115 и даље. — [2] Pregled, стр. 123. — [3] Pregled, стр. 126. — [4] Contributo, стр. 110.

После ових напомена нама су јасне прилике у којима је постала црква св. Петра у Дрази на Рабу, као што лако можемо навести и узроке од којих је зависило не само њено зидање, његов и њен распоред и њен стил. И ако доцније црквене грађевине на Приморју немају, све, овакав облик основе, ипак је он преовлађивао све до XV века.

2. — Остаци старе цркве св. Марије у Задру.

Од првобитне цркве није ништа очувано. Црква је припадала комплексу женског бенедиктинског манастира. Од негдашњих грађевина овога комплекса очували су се капитулска сала и звоник[1].

Сл. 91.

Звоник је, како се читало у једном натпису, подигнут ради успомене на први улазак краља Коломана у Задар. Тај се догађај, до сада, стављао у 1105 годину, али је Ф. Шишић доказао да се он десио у 1107 години[2]. Звоник и капитулска сала сазидани су за време опатице Векенеге, из познате задарске породице Madii[3], умрле 1111 године, а сахрањене у капитулској сали овог манастира.

Најстарији очувани део овог грађевинског комплекса јесте звоник (сл. 91), сазидан између 1107 и 1111 године. Капела у доњем спрату звоника[4] пружа, у конструктивном и формалном погледу, извесне новине у далматинској архитектури овога доба.

У сваком углу капеле налази се по један слободан,

[1] DQI, vol. I., стр. 296 и даље; Ch. Errard — Al. Gayet, l'art byzantin d'après les monuments de l'Italie, de l'Istrie et de la Dalmatie, IV Torcello et la Dalmatie. Paris, E. Gaillard, стр. 89 и даље; ARD, стр. 79 и даље; MZA, IV. Nr. 10, стр. 4. — [2] Vjesnik N. S. god. X, стр. 56 и даље. — [3] Vjesnik, N. S. god. X, стр. 58.; Vjesnik N. S. god. XIII, стр. 85. — [4] DQI, vol. I, стр. 302, fig. 9 основа и пресек капеле и капитулске сале.

осмоугаони стуб с кубичним капителом изнад којега је плинта (imposte) у облику обрнуте, зарубљене пирамиде. Плинте су профилиране и украшене пластичним палметама с низом зубаца изнад палмета (сл. 92). На странама капитела, окренутим центру капеле, исписано је краљево име: R. CO—LLO—MAN—NVS. С плинта се дижу дијагонални луци (nervure) од просто тесаног камена. Ови луци носе свод капеле. На пресеку дијагоналних ребара је кључ, украшен розетом. U. M. de Villard[1], упоређује ову конструкцију свода с оном на цркви св. Николе код Нина (види, напред, стр. 14, сл. 12, 13). R. de Lasteyrie[2] не сумња да је овакав начин конструкције свода оригиналан проналазак — у погледу на његову примену у француској архитектури романског стила — француских архитекта из краја XI века у области Ile-de-France, Bourgogne, Anjou и Normandie. Сви италијански споменици с оваквом сводовном конструкцијом, па и онај из Aversa, познији су од најстаријих примера у Француској.

На другом делу овога комплекса, на капитулској сали, интересантан је, по U. M. de Villard-у, само фриз палмета на унутрашњим површинама зидова у висини, где почиње свод. Gabelentz упоређује ове палмете с онима у San Marco у Млецима из времена после 1063 године. Он погрешно датира наш споменик у 1072 годину[3]. Остали испитиваоци, следујући T. G. Jackson-у[4], нарочито су истицали полуобличасти свод ове сале који је, по њихову мишљењу, служио, у исто време, као таваница сале и као њен кров. Они су га упоређивали са сводом Асклепијева или Јупитерова храма у Диоклецијановој палати, у Сплету, који је, тобоже, послужио као узор за конструкцију свода на капитулској сали у Задру[5]. Међутим Ђ. Стратимировић је доказивао, да је Асклепијев храм био, првобитно, покривен кровном конструкцијом од дрвета и ћерамиде[6]. С друге, пак, стране H. Folnesics[7] имао је могућности да нарочито испита и проучи конструкцију свода капитулске сале у Задру. Он тврди да је свод израђен од обична, скоро нетесана камена. Према томе тај свод није никада могао служити, у исто време, као свод и као кров без икакве друге кровне конструкције на њему.

На профилираном венцу којим се завршавају вертикални зидови сале и простора капеле, отвореног према сали, налазе се палмете са зупцима изнад њих. И ако су исти елементи употребљени и за украс плинти над капителима у капели (сл. 92), ипак постоји велика разлика у стилизовању палмета.

---

[1] ARD, стр. 80. — [2] ARF, стр. 255 и даље. — [3] Plastik, стр. 114. — [4] DQI, vol. I, стр. 301 и даље. — [5] Contributo, стр. 84; 90; MZA, IV, № 10, стр. 5. — [6] Bulletino, An. XXXVI (1913), стр. 55. — [7] JZK, Bd. VIII (1914), стр. 156, прим. 229.

Векенегин надгробни споменик у капитулској сали[1] не пружа никакве нарочите уметничке радове. Најважнији део овог споменика је његов натпис.

Ма колико незнатни били ови остаци негдашњег манастирског комплекса око цркве св. Марије, они нам ипак пружају неколико података за изналажење утицаја који су, у Далмацију, преносили поједине елементе романског стила на Западу.

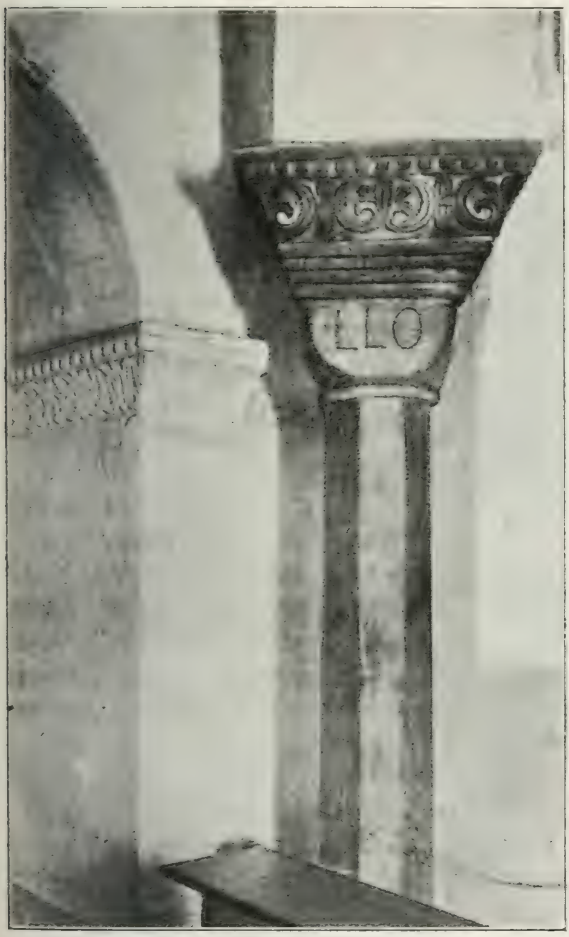

Сл. 92.

Сем поменуте конструкције свода помоћу дијагоналних ребара карактеристична су појава, у самом звонику, кубични капители на стубовима капеле. E. Mâle[2] не сумња да се кубични капител појављује, најраније, у Италији, а одатле је он пренет и у јужну Француску преко ломбардске школе, око 1000 године, где се појављује на цркви у Aime-у, у Савоји[3]. Такви су капители употребљавани, у XII веку, у Нормандији, Енглеској и Ile-de-France[4], у пределима, дакле, где смо нашли и конструкцију свода на дијагоналним ребрима. — Најпосле општи карактер палмета на профилираном венцу у капитулској сали приближује се карактеру француских декоративних радова у камену.

У сада покривену натпису, на звонику поред цркве, вели се да је звоник подигнут по заповести и о трошку краља Коломана[5]. У епитафу

[1] DAS., таб. 148. — [2] L'art allemand, стр. 64 и даље. — [3] ARF, стр. 155; Упореди BAE, стр. 737, 808. Стжиговски сматра да је кубични капител доспео у Италију из Јерменске. Он приписује саркофаг из Lambrate Данијелу, Јерменцу, архитекти Теодориха Великог. — [4] ARF., стр. 612. — [5] „Proprio sumptu hanc turrim . . construi et erigi iussit rex Colomanus"; DQI, vol. I, стр. 298; Vjesnik, N. S. god. X, стр. 56.

Векенегину пише да је она сазидала звоник и капитулску салу у року од 4 године (1107—1111 године). Политички односи краља Коломана према папској столици у Риму, за време зидања звоника и сале, могу нам, донекле, објаснити појаву поменутих одлика на овим грађевинама.

Чим је Коломан ступио на угарски престо папа Урбан II пошље му, ради успостављања добрих односа, Одила, опата шомођварског бенедиктинског манастира, основаног 1091 године. Одило је дошао у Угарску из бенедиктинског манастира у St. Gilles, у Француској. Он је био лични пријатељ и друг папе Урбана II, који је, родом Француз, припадао такође бенедиктинском реду. У 1096 години Урбан II бавио се у St. Gilles-у, где га је Одило и посетио. Из овог манастира, носећи писмо за краља Коломана, би упућен Одило у Угарску. После тога се обновише добри односи између Угарске и Рима. Приближење Риму и пријатељство с папом били су узрок Коломанове женидбе с Бузилом, ћерком сицилиског великог кнеза („grand comte de Sicile") Roger-a I, верног папског вазала и личног пријатеља папе Урбана II. Краљ Коломан је, преко свога изасланика, 1097 године, сачекао своју невесту Бузилу у Биограду (Zara Vecchia), а те се године, у месецу мају, венчао с њом. Пријатељски односи између Угарске и Рима трајали су и после смрти Урбана II[1]. Ове везе краља Коломана с Римом, Сицилијом, а посредно и с Француском, и ако нам изрично не потврђују утицаје француске архитектуре на уметничку обраду грађевина, изведених новчаном помоћу краља Коломана, оне нам ипак пружају, бар донекле, могућност за претпостављање таквих утицаја. Наведене аналогије говоре, нарочито, за такву хипотезу.

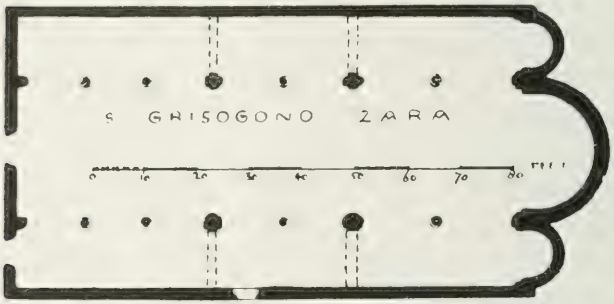

Сл. 93.

3. — Црква св. Гризогона у Задру.

Основа садашње цркве (сл. 93) има облик основе тробродне базилике с три апсиде. T. G. Jackson нарочито хвали однос пропорција између појединих бродова цркве[2]. Она се спомиње још у IV веку као црква египћанских калуђера, када је била посвећена св. Антонију. У

[1] Vjesnik, N. S. god. X, стр. 83 и даље. — [2] DQI, vol. I, стр. 289, fig. 8.

649 години црква је посвећена св. Гризогону, јер су тада пренете мошти овог свеца из Аквилеје у Задар и смештене у ову цркву[1].

Првобитна грађевина је, у колико се зна из писаних извора, рестаурирана у 986 години, за време задарског приора Мајо или Madius који је, ради реорганизације манастира св. Гризогона, позвао, из Monte Cassino, бенедиктинца Madius-а (напред, стр. 115). Црква је још једном, и то темељно, рестаурирана, јер се говори о њену поновном освећењу у 1175 години, али се, после тога, спомиње још једно освећење цркве у 1407 години[2]. T. G. Jackson, верујући у немогућност поуздана датирања појединих делова цркве, покушао је, ипак, да одреди време постанка појединих делова грађевине[3]. Научници се, у решењу ових питања, разилазе у мишљењима.

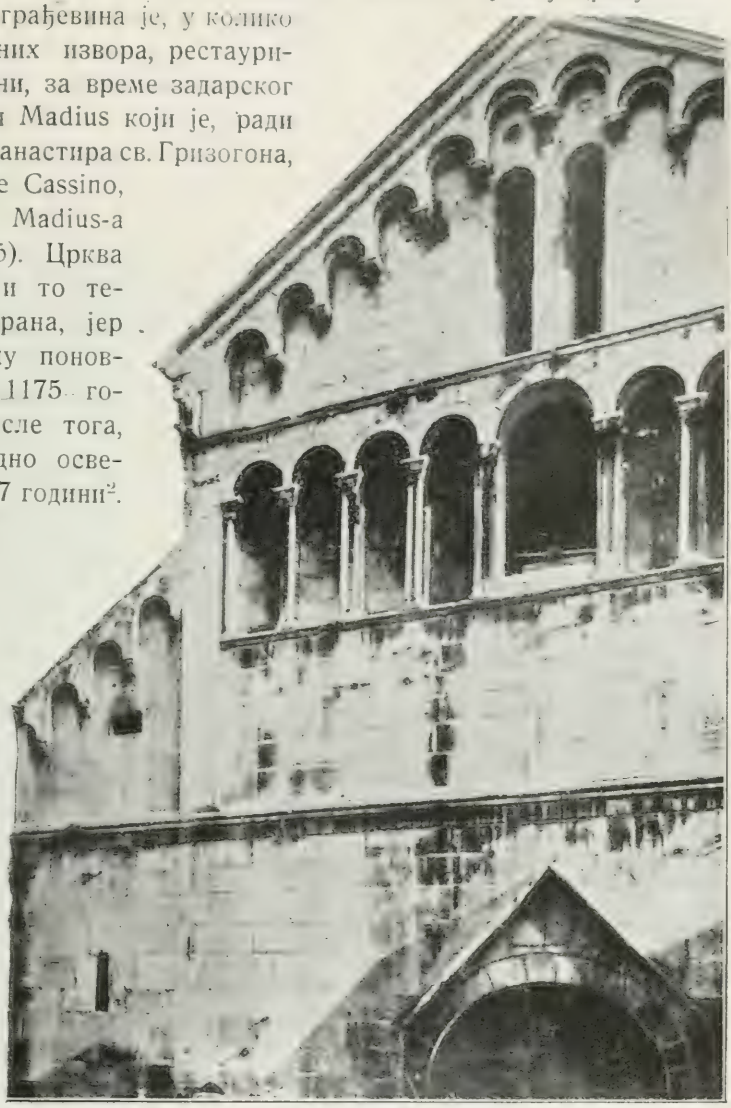

Сл. 94.

U. M. de Villard разликује три периоде зидања ове цркве. Први период досеже, по њему, до освећења цркве у 1175 години. Томе периоду припадају и све три апсиде. Другом периоду зидања припадају слепе аркаде на јужном зиду цркве; а трећем периоду припада, као најмлађи

[1] DQI, vol. I, стр. 288 и даље; ARD, стр. 81; EBD, стр. 21; Vjesnik, N. S. god. XIII, стр. 65 и даље. — [2] MKD, стр. 155. — [3] DQI, vol. I, стр. 289.

део грађевине, западна фасада цркве (сл. 94)[1]. Ђ. Ивековић ставља у први период зидања, до 1175 године, све делове грађевине испод другог кордона (cordon). Он мисли да су многи делови ове старије грађевине израђени по угледу на Диоклецијанову палату у Сплету. Међу њих убраја доње делове западне фасаде, тордиране полустубове и конзоле које носе луке на апсидама[2].

Под необично повољним околностима, за време рестаурирања које је трајало и у 1912 години, Јелић је проучавао цркву св. Гризогона. Ово је резултат његова проучавања[3].

Првобитна црква имала је само једну апсиду, а неизвесно је да ли је она, тада, била тробродна базилика. Од првобитне грађевине видни су, данас, малобројни остаци. То су: спољашњи горњи део главне апсиде испод галерије, спољашњи зид изнад северне апсиде и тордирани полустубови на јужном боку, споља, који носе капителе с грубим лишћем и са слепим аркадицама. Зидарска техника овог дела грађевине одговара, мисли Јелић, техници X века, те би, према томе, то били делови оне манастирске цркве из доба приора Мадија. Јелић, заједно с Eitelberger-ом, сумња у освећење цркве у 1175 години. По Јелићу су св. Гризогоно и дом у Задру морали много претрпети, у 1202 години, када су Млечани и крсташи рушили Задар. После тога је следовала општа реконструкција цркве. Тада се назидаше три брода с пиластрима и монолитним стубовима, од којих шест стубова имају типичан романски капител „сплетске школе“ из друге половине XIII века (сл. 95). Тада су дозидане и обе бочне апсиде, а главна апсида је, споља, обложена дебелим зидом који је имао да носи отворену галерију. Овај зид је украшен слепим аркадицама и лезенама с тордираним полустубовима, што је имитација далеко старијег мотива, из X века, на јужној фасади цркве[4]. Ови полустубови су имали „новороманске“ капителе „сплетске школе“. Средњи брод је имао хоризонталну таваницу. У почетку XV века задржани делови првобитне цркве имали су бити рестаурирани. Овој епоси припада оплата од великих белих тесаника, обрађених длетом. Томе истом времену треба приписати и најбоље саставе између тесаника на јужном зиду и на западној фасади која је, тада, украшена слепим аркадама под утицајем, како D. Frey[5] мисли, фасаде на задарском дому.

Црква св. Гризогона у Задру одликује се од свих осталих средњевековних цркава, у Далмацији, спољашњом галеријом изнад првог кордона на средњој апсиди (сл. 96). Стубови галерије имају кубичне капителе. T. G. Jackson није био одлучан при тачнијем датирању ове галерије на цркви св. Гризогона[6]. Ни U. M. de Villard не прецизира датирање ове

---

[1] ARD, стр. 84; Contributo, стр. 91. — [2] EBD, стр. 21. — [3] Contributo, стр. 106. — [4] Упореди Contributo, стр. 91. — [5] MZA, IV, Nr. 10, стр. 4. — [6] DQI, vol. I, стр. 291.

галерије, док је Л. Јелић датира, одлучно, у XIII век. Јелићево је датирање и по нашем мишљењу, најближе истини. Датирањем ове галерије решава се и питање о пореклу овог архитектонског облика у Далмацији. Rivoira[1] је мишљења да је ова галерија на апсиди цркве св. Гризогона копија исте такве галерије на катедрали у Бергаму (Bergamo). То је мишљење усвојио, без великог устезања, и U. M. de Villard[2]. Међутим сличност између ових делова на поменутим споменицима није толика да се о галерији на св. Гризогону сме говорити као о копији галерије

Сл. 95.

на катедрали у Бергаму. Порекло ове галерије треба тражити, у погледу на Далмацију, а нарочито у погледу на Задар, у средњој Италији. E. Mâle сматра овакве спољне галерије на апсидама као проналазак ломбардске архитектуре, проналазак који је, затим, пренет у Луку, Пизу и Рим[3]. Из разлога које ћемо навести при проучавању дома у Задру, сматрамо да су и галерија на апсиди цркве св. Гризогона и аркаде на западној фасади задарског дома пореклом из Пизе. U. M. de Villard је тражио порекло слепих аркада с тордираним полустубовима на јужном зиду

[1] Le origini, vol. I, стр. 190. — [2] ARD, стр. 85; слично и у MZA, IV, Nr. 10, стр. 3. — [3] L'art allemand, стр. 60.

цркве св. Гризогона. Он мисли да су ове слепе аркаде пренете, у Далмацију, трговинским везама с Пизом и свакодневним саобраћајем с градовима Апулије[1]. У овом погледу он је, верујемо, ближе истини него кад, следујући за Rivoira-ом, тражи порекло спољашње галерије у Бергаму. После свега овога јасно је да се не може усвојити Rivoira-ин закључак по коме је стил далматинске архитектуре „варијетет који ја називам стилом ломбардско-далматинским“[2].

4. — Дом на острву Крку (Veglia).

Ова је црква тробродна базиликална грађевина[3] с једном полигоналном апсидом и девет травеја. Бродови су одељени стубовима с разноликим капителима на којима се дижу луци неједнаке висине. Интересантан је један капител како по распореду и стилизовању акантова лишћа, тако и по аналогијама[4]. T. G. Jackson је навео као најближу аналогију овоме капителу један капител с острва Градо, а U. M. de Villard[5] је навео још један капител (сл. 97) из Солина, код Сплета. По T. G. Jackson-у капител с Крка био би „византиски“, а по Kowalczyk-у[6] солински капител би датирао из позног римског времена. Л. Јелић, међутим, датира солински примерак у X или XI век[7]. И ако би Јелићево датирање солинског капитела, примењено на примерак с Крка, било најближе уобичајену датирању дома на Крку, ипак нам изгледа, због географског положаја појединих аналогија, вероватније Ковалчиково датирање капитела овог облика. Други капители крчкога дома имају другчије облике. На једноме[8] од њих налазимо тице и четвороножне животиње у аркадама од лозица. На удовима животиња наглашени су, нарочитим урезима, поједини мускули као што такве урезе налазимо и на многим скулптурама византиске уметности.

Крчки дом је, по H. Jackson-у[9], сазидан у 1133 години из захвалности за победу над гусарима. Међутим, судећи по очуваном натпису, епископ Јован, поуздано крчки епископ из 1186—1188 године, рестаурирао је цркву, а нарочито стубове[10]. Разноликост капитела јасно сведочи да је епископ Јован, хитајући с потребним оправкама, употребио, поред нарочито за ову грађевину рађених капитела, још и друге капителе, узете с рушевина разних ранијих грађевина. Крчком дому није, на жалост, поклоњена, у последње време, довољна пажња, те се не може рећи ништа више о тој грађевини.

---

[1] ARD, стр. 87. — [2] Le origini, стр. 190 („varietà que io chiamo stile lombardo-dalmata“). — [3] DQI, vol. III, стр. 140 и даље; The Shores, стр. 172 и даље; MZK, Bd. III (1858), стр. 326. — [4] DQI, vol. III, стр. 141, fig. 86. — [5] ARD, стр. 41. — [6] DKD, у тексту ка таб. 53. — [7] Contributo, стр. 88. — [8] DQI, vol. I, pl. I, Nr. 9. — [9] The Shores, стр. 172. — [10] DQI, vol. III, стр. 142 и даље.

B. — Трободна базилика без призидана звоника, с једном апсидом и деамбулаторијумом.

1. — Рушевине цркве св. Јована Крститеља на острву Рабу.

Црква св. Јована Крститеља у граду Рабу, на острву Рабу, пропала је, тако рећи, пред очима негдашњих аустриских власти. Eitelberger је

Сл. 96.

видео ову грађевину у још доста добром стању. T. G. Jackson је, у свом делу, апеловао на публику да сачува овај јединствени примерак далматинске архитектуре. Смирић је, најзад, успео само да уграби, пре коначне пропасти, да фотографски сними апсидални део цркве (сл. 98).

Црква је, изнутра, без апсиде, дуга 24,50 м., а широка 13,30 м.

Основа цркве (сл. 99—101) има облик основе тробродне базилике са стубовима[1]. Однос између средњег и бочних бродова је нормалан.

Од свих далматинских цркава једино ова црква има деамбулаторијум (déambulatoire, или, још боље, carolle, како вели R. de Lasteyrie)[2]. Деамбулаторијум се налази између спољашњег зида цркве и седам стубова поређаних полукружно око санктуаријума. Такав распоред и толики број стубова постојао је и у градској епископалној базилици (basilica episcopalis urbana) у Салони, из прве десетине V века[3].

Сл. 97.

Конструкција деамбулаторијума је невероватно наивна. Пречник унутрашње апсиде је краћи од ширине средњег брода, те су стубови триумфалног лука померени ка осовини цркве. С тога деамбулаторијум није продужење бочних бродова, као што треба да буде по правилу. На спољашњој страни апсидалног зида има контрфора који су, по мишљењу D. Frey-а, доцније дозидани.

Први је травеј дужи од осталих. Бочни бродови овога травеја засведени су крстатим сводовима. У њима су се налазиле капеле св. Јеронима и св. Николе. Капеле је израдио, у XV веку, Андреја Алекси, из Драча.

Eitelberger-ов снимак и слика из манастира св. Антонија[4] приказују нам ову цркву без базиликалног облика средњег брода. Сва три брода су покривена једним кровом[5]. И T. G. Jackson[6] описује на исти начин овај део грађевине. W. Gerber[7] је против таквог облика крова на овој цркви, али он наводи само своја спекулативна опажања на супрот стварном стању које су констатовали меродавни очевици. — Таваница је била хоризонтална и од дрвета у свима бродовима, сем у поменутим

[1] AK, стр. 87 и даље; JZK, Bd. V, Beiblatt, стр. 49 и даље; Arbe, стр. 98 и даље. — [2] ARF, стр. 185. — [3] Forschungen in Salona, veröffentlicht vom österr. archäol. Institute, Bd. I, die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona, von W. Gerber, стр. 42, сл. 62; за датирање упореди стр. 89 и даље. — [4] JZK, Bd. V, Beiblatt, стр. 61—62, сл. 50 и 51. — [5] JZK, Bd. V, Beiblatt, стр. 56; Arbe, стр. 99. — [6] DQI, vol. III, стр. 224; Prosvjeta, god. I, стр. 189. — [7] AK, стр. 90; Arbe, стр. 101.

бочним бродовима првог травеја. На апсиди су се налазила четири прозора с трансенама.

Архиђакон Кузма (archidiaconus Cosmas) подигао је, како се вели у натпису[1], 1160 године, звоник на источном крају јужног зида цркве.

Решење двају питања мора највећма интересовати испитиваоца ове грађевине. Прво се питање тиче порекла деамбулаторијума, а друго се питање тиче датирања ове грађевине и њених појединих делова[2]. Међутим,

Сл. 98.

ова се питања не могу решавати независно једно од другог. Досадашњи испитиваоци заступају, у главном, два, скоро супротна, решења постављених питања.

За решавање ових питања D. Frey тражи податке у проучавању облика цркве, у зидарској техници и у стилској анализи орнаменталних фрагмената и типова капитела. Подаци, прикупљени на овај начин, не дају свагда поуздане резултате, што је случај и у овој прилици нарочито с тога, што D. Frey није био, у овом питању, потпуно незаинтересован.

[1] JZK, Bd. V, Beiblatt, стр. 80. — [2] Arbe, стр. 98.

У погледу на облик основе и деамбулаторијум D. Frey указује на аналогију на градској базилици у Салони, на којој деамбулаторијум није првобитно пројектован. Он је овде постао компромисом између старијег дела грађевине и њена доцнијег проширења. Деамбулаторијум није, дакле, органски, првобитно пројектовани део салонитанске грађевине. Ако би се усвојила зависност облика цркве св. Јована Крститеља у Рабу од салонитанске базилике, то би се и црква у Рабу морала датирати пре 615 године[1], пошто је, тада, Салона порушена, те ни њена базилика није могла, после те године, служити као узор.

D. Frey се мири с овако високим датирањем цркве св. Јована Крститеља у Рабу и, у прилог свога мишљења, наводи мозаике у обема црквама. Међутим, ови су разлози недовољни, а без велике су вредности и докази које је D. Frey тражио у зидарској техници. Напоменути је, да је у цркви у Рабу нађено више слојева мозаика из разних периода[2], те се не може рећи који је слој мозаика сувремен с деамбулаторијумом, ако је то у опште био случај. Али против Frey-евих закључака одсудно говори резултат његова проучавања капитела. Frey је све капителе из цркве у Рабу поделио у 4 групе[3]: у прву групу спадају капители рађени под оријенталним (византиским) утицајем; другу групу сачињавају капители слични онима у цркви св. Петра у Дрази, на Рабу, из године 1059; у трећу групу спадају капители чисто романског стила који су припадали стубовима триумфалног лука и, најпосле, у четвртој групи налазимо капител с неоспорним ознакама млетачке уметности XV века.

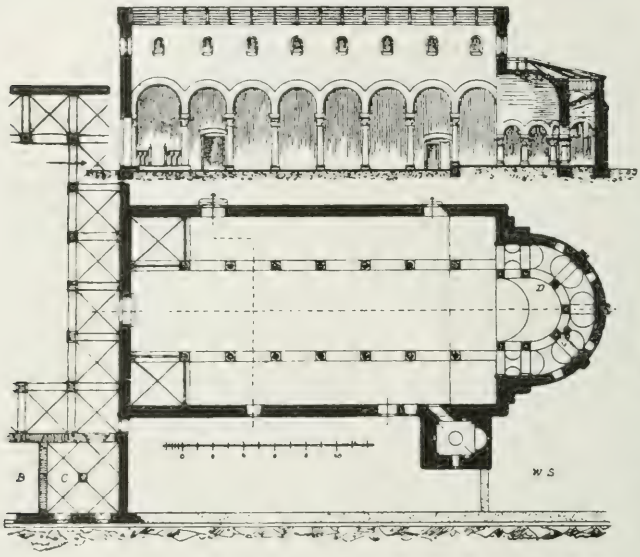

Сл. 99—100.

D. Frey прелази преко свих тешкоћа које проистичу из оваквог резултата проучавања капитела и, на супрот свему томе, он закључује[4] да цркву ваља датирати у рано хришћанско доба, пре VII века. С тога

[1] Kronotaksa, стр. 108. — [2] Arbe, стр. 99. — [3] JZK, Bd. V, Beiblatt, стр. 71. — [4] JZK, Bd. V, Beiblatt, стр. 76.

је, мисли он, конструкција деамбулаторијума наше цркве зависна од деамбулаторијума у салонитанској базилици. Првобитна грађевина цркве св. Јована Крститеља очувала се, у главном, до наших дана, али је прерађивана само у свом западном делу, при чему је и фасада, у детаљима, доцније рестаурирана.

Одушевљен овим својим закључком D. Frey је поверовао да је пронашао и натпис који казује да је, на овој цркви, „Artifex Mundo cu(m) Badavito opera feci“[1]. Међутим, сам D. Frey вели да овај натпис није нађен на свом првобитном месту, него над западним, споредним вратима; али му то ништа не смета да мајсторе Mundo и Badavito сматра као архитекте првобитне грађевине. Натпис припада, по D. Frey-у, прероманском периоду (VIII—IX век), а по именима Mundo и Badavito исти писац закључује да су то били лангобардски каменоресци, тзв. „magistri commacini“[2]. D. Frey је, међутим, унапред искључио могућност да се поменути натпис, и данас, налази на свом првобитном месту и да се, према томе тиче романских делова грађевине. Сам натпис не одређује на које се радове („opera“) на цркви односи, нити се, у опште, у њему каже која је грађевина. С друге опет стране, у Далмацији се, у колико за сада знамо, најраније у XI или XII веку спомиње, први пут, један мајстор (magister) Ото. Опште стање уметности овога доба, у Далмацији, потпуно се слаже с овим фактом. Сигнирање уметничких дела поникло је у западној Европи, одакле је прешло, с елементима романског стила, и у Далмацију, у којој су, дотле, преовлађивали, скоро искључиво, обичаји и навике византиских мајстора и уметника који нису никако, или су врло ретко, сигнирали своје радове. Најпосле, да би се могла усвојити Frey-ева хипотеза по којој су Mundo и Badavito зидали нашу цркву, потребно је, претходно, објаснити како су се они, живећи у времену од VIII—XI века, могли, у изради деамбулаторијума, угледати на салонитанску базилику, порушену још у 615 години.

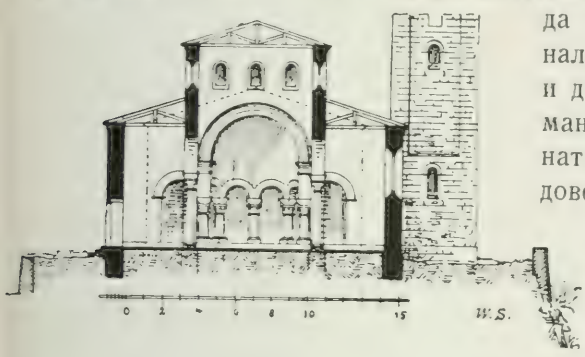

Сл. 101.

Хипотезе D. Frey-а, види се, нису допринеле савлађивању тешкоћа, нити су решиле она два главна питања. W. Gerber даје другчија решења[3].

---

[1] JZK, Bd. V, Beiblatt, стр. 77. — [2] Л. Јелић, Contributo, стр. 64, види, у именима Mundo и Badavito, доказ за оријенталне утицаје на далматинску архитектуру. — [3] AK, стр. 87.

Он мисли да је стари дом у Рабу, на почетку XIII века, био толико дотрајао да је морао бити, из основа, преправљен. При тој преправци употребљен је материјал са старије грађевине, а одатле је узет материјал и за зидање цркве св. Јована Крститеља. Он закључује, међутим, да је ова црква могла постати у XI или XII веку на рушевинама неке старије цркве, чији су фрагменти такође могли бити употребљени при зидању нове грађевине. То мишљење заступа и W. Schleyel[1]. Капители стубова око санктуаријума припадају, по свом стилу и облику, времену XI и XII века.

И ако ни ово датирање не отклања све тешкоће, ипак оно знатно олакшава објашњење деамбулаторијума око апсиде. Географски најближу аналогију за такву конструкцију налазимо на цркви св. Стевана, у Верони, коју Cattaneo[2] датира у X век, а W. Gerber[3] у XI век. Старији је пример на катедрали у Ивреји (Ivrea), у северној Италији, који датира из краја X или почетка XI века[4]. У северну Италију пренета је конструкција деамбулаторијума из Француске, где се, како R. de Lasteyrie тврди, најраније појавила на цркви св. Мартина у Tours-у, на почетку X века[5]. Деамбулаторијум је, дакле, посредно или непосредно, пренет на Раб из Француске, одакле су доспеле у Далмацију и друге уметничке тековине.

Непознат нам је начин преношења ове, за Далмацију Средњег Века, архитектонске новине. Неумешност извођења ове конструкције на Рабу и недовољно техничко знање доказују да је овај архитектонски облик — деамбулаторијум — пренет на Раб као идеја коју су, на Рабу, остварили било страни, било домаћи мајстори. Ми претпостављамо да су бенедиктинци пренели идеју о деамбулаторијуму из Француске, где се, као што је познато, најпре појавила реформа монашког живота и поново успоставили прописи св. Бенедикта у манастиру Cluny, у Бургоњу, реформираном још у X веку. Однос папе Лава IX и папе Гргура VII према Cluny-ју довољно је познат, те нам и та околност помаже да лакше разумемо појаву извесних новина у далматинској архитектури овог периода, новине чије је порекло у ондашњој француској архитектури. Политичке и црквене прилике у Далмацији и Хрватској, за време XI и XII века (напред, стр. 116 и 120), још већма говоре за нашу претпоставку којом се, у исто време, решава и питање о пореклу деамбулаторијума и питање о датирању његове конструкције на цркви св. Јована Крститеља у Рабу у време XI—XII века.

---

[1] Arbe, стр. 99. — [2] AI, стр. 91. — [3] Forschungen in Salona, стр. 42, сл. 63а. Овде су наведени и примери из знатно старијег времена који не доприносе ништа објашњењу овог облика на нашем споменику. — [4] ARF, стр. 179. — [5] ARF стр. 186, 188.

С. — Тробродна базилика с једном апсидом и галилејом између два звоника.

1. — Црква св. Трифуна у Котору.

Североисточну обалу которског залива, у ужем смислу, сачињавају многобројне, уже или шире морене, постале од осулина с високих, скоро вертикалних стена које се, овде, дижу изнад морског огледала. На једној таквој морени подигнуте су и зграде града Котора. Црква св. Трифуна лежи на врху морене, те с тога њен источни део, — апсида и хор — леже на живој стени, докле остали део цркве лежи на морени. Тај факат је, како нам рече Г. Иво Стјепчевић, каноник у Котору, утврђен приликом последње рестаурације ове цркве, у времену од 1897 до 1907 године. У трећем травеју, рачунајући од улаза у цркву са западне стране, управо испред хора, нађени су, приликом рестаурације, а на дубини од око 1 м., гробови пуни воде.

Сл. 102.

Сем овог факта морају се, при проучавању цркве св. Трифуна, имати на уму још и тамошње климатске прилике. Као у целој Далмацији,

тако и у Котору највећа количина атмосферског талога, у облику кише, долази с Југа. Отуда су скоро на свима приморским црквама јужне фасаде изложене највећем квару, као што је, опет, на Северу и у нашим пределима, северна фасада цркава изложена, већма него остале, штетном утицају атмосферилија.

Карактер терена, подземна вода која се, за време киша, слива с околних стена и преобилне зимске кише били су стални деструктивни фактори од чије је акције патила црква св. Трифуна кроз све време свога постојања до данас. И сада, после непуних 13 година по извр-

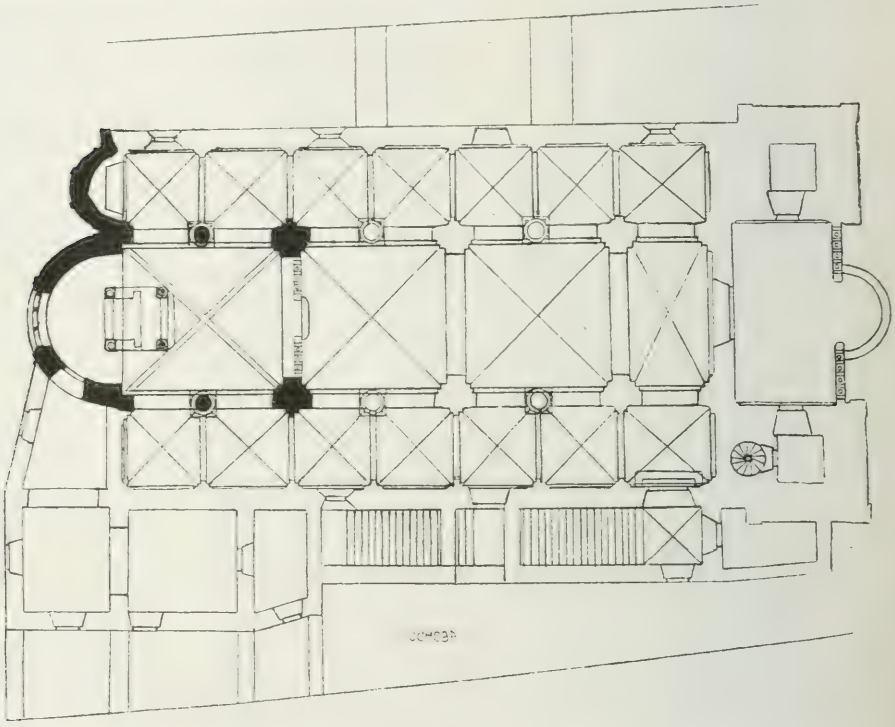

Сл. 103.

шеној последњој рестаурацији, показују се већ пукотине у сводовима и зидовима око апсида, трифора и на терасастом крову испред јужне трифоре.

Садашња грађевина цркве св. Трифуна (сл. 102) није првобитна грађевина коју спомиње, у свом опису, Константин Порфирогенит описујући је као округлу грађевину[1]. С друге опет стране садашња грађевина ове цркве није дело нити једног уметника, нити једног доба.

---

[1] DQI, vol. III, стр. 38 и даље; ARD, стр. 81; Споменик XXVIII, стр. 17 и даље.

Не зна се кад је пропала првобитна, округла грађевина, подигнута после 809 године, а намењена да прими у сê мошти св. Трифуна. Сме се, међутим, претпостављати да је садашња црква, у главноме, реконструисана и преправљена грађевина која је, најпре, била сазидана између 1123 и 1166 године, или, по Јелићеву мишљењу, која је постала између 1002 и 1125 године, а рестаурисана већ пре 1166 године, када је поново освећена[1].

Досадашњи испитиваоци се не слажу ни у погледу на првобитни облик садашње грађевине цркве св. Трифуна, нити у погледу на старост појединих њених делова.

Основа цркве (сл. 103, 104)[2] има облик основе тробродне базилике с две полукружне апсиде. Апсида северног брода није тада постојала. Она је израђена тек приликом последње рестаурације. Црква је дуга, без апсида, 26,40 м., а широка 16,20 м. с правилним односом између ширине средњег и ширина бочних бродова. Бродови су раздељени с три пара стубаца и три пара стубова, наизменично поређаних између стубаца. Сем првог, западног травеја, на сваки травеј у средњем броду долазе по два травеја у бочним бродовима. Стубови и капители су антични или су доцније копије коринтских капитела.

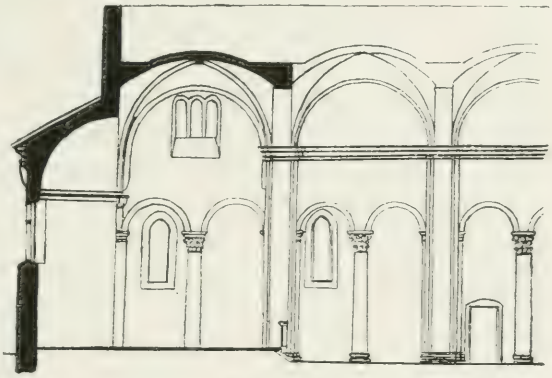

Сл. 104.

На западној страни цркве имамо засведен портик — галилеју или парадиз — фланкиран двама звоницима. Над засведеним портиком — галилејом — (сл. 102) је равна тераса изнад које се слободно диже фасада цркве с доцнијом розетом готског стила, вероватно, из XIV века. Овој розети сувремен је, изгледа, и пластични украс на архиволти портика или галилеје (сл. 105).

Данас, као и пре последње рестаурације ове цркве, сви травеји бочних бродова засведени су крстатим сводовима, а тако су засведена и прва три травеја средњег брода. Последњи травеј средњег брода засведен је готским сводом с јаким ребрима правоугаоног пресека (сл. 104), T. G. Jackson сматра ову конструкцију свода као првобитну и приписује је првом периоду грађења цркве. На то питање вратићемо се мало доцније.

---

[1] Contributo, стр. 105. — [2] Користимо се снимцима Alois-a Hauser-a, израђеним пред последњу рестаурацију цркве, у 1894 години.

Још је T. G. Jackson[1] нашао, на спољашњој страни јужног назитка презбитеријалног травеја, фриз слепих аркадица, испод којега се налазила, тада зазидана, трифора (сл. 104). A. Hauser је такође запазио ову трифору, а то је учинио и Ђ. Стратимировић[2]. Сасвим је логично, после ових факата, тврђење да је црква св. Трифуна имала трифорама осветљен средњи брод и да су сва три брода цркве имали засебне кровове.

Л. Јелић је, напротив, другчијег мишљења о првобитном облику ове цркве[3]. Црква св. Трифуна је, по њему, најкарактеристичнији споменик његова, тзв. „новороманског" стила у Далмацији. Јелић реконструише, речима, првобитни облик цркве на основу представе модела цркве који држи св. Трифун, представљен на пали (pala) готског стила која се и данас налази у цркви. У прилог својих закључака Јелић се позива на снимке „вишег инжињера" Карловца који је руководио радовима при последњој рестаурацији цркве. На основу ових података Јелић закључује да је првобитна црква имала облик тробродне базилике с једном, полукружном, апсидом; а на западној страни имала је парадиз или галилеју. „Базилика је", наставља он, „покривена сводом с куполом на високу тамбуру у центру средњег брода . . . коју су носила по два пиластра са сваке стране[4]."

Цркве Јелићева „новороманског стила" у Далмацији одликују се нарочито хоризонталном таваницом у средњем, осветљеном броду. Према томе или црква св. Трифуна не припада Јелићеву „новороманском стилу", или она није имала куполу. Али је још T. G. Jackson истакао да је, на представљеном моделу цркве на пали, „трећа купола проблематична"[5]. С друге опет стране, ако је купола постојала на првобитној грађевини цркве, то су биле непотребне трифоре, јер су оне служиле осветљавању цркве. Трифоре су одиста нађене, а купола је само хипотетична. Ми претпостављамо, и у овом случају, стварност хипотези.

Према томе се, на основу очуваних делова грађевине и логичног закључивања, даје утврдити да је которска катедрала првобитно имала, у средњем броду, хоризонталну таваницу која је доцније, у нама непознатом времену, била замењена или готским сводовима, као у презбитеријалном травеју, или крстатим сводовима као у осталим травејима средњег брода.

A. Hauser, у свом снимку (сл. 103, 104), обележава као „романске" само апсиде и презбитеријални травеј, а остале травеје обележава као радове из доба Ренесанса. За садашњи изглед конструкције свода над

---

[1] DQI, vol. III, стр. 43. — [2] Споменик XXVIII, стр. 19. — [3] Contributo, стр. 105. — [4] Contributo, стр. 105: „. . . coperta tutta da vôlte con una cupola ad alto tamburo nel centro della navata maggiore . . . da due pilastri per parte sorreggenti la cupola." — [5] DQI, vol. III, стр. 39.

презбитеријумом имамо, у Ј. Италији, аналогије још из XII века, те бисмо се, према томе, могли сложити с T. G. Jackson-ом у мишљењу да је конструкција овог свода оригинална, т. ј. из XII века. Тако у цркви San Benedetto, у Бриндизи, из XII века, налазимо исти облик ребара[1]. Исти је случај и у старој катедрали у Teramo (Abruzzi), из XII века[2]. У катедрали у Lanciano (Abruzzi), започетој у 1227 години, налазимо ребра истог облика, а триумфални лук носе, као и ребра до апсиде у цркви св. Трифуна, округли полустубови који не достижу до пода[3]. E. Bertaux сматра ову појаву као карактеристичан детаљ цистерцитске архитектуре. Додајмо, најзад, да ови стубићи, у цркви св. Трифуна, имају кубичне капителе и да се такви исти капители с истом таквом конструкцијом свода налазе и у капели Коломанова звоника у Задру (напред, стр. 118), да бисмо, још боље, упутили читаоца у ком правцу ваља поћи ради проналажења аналогија и узора конструкцији овог свода у цркви св. Трифуна.

Међутим, ми не можемо сматрати ни ову конструкцију свода као првобитну из разлога што против тога изрично говоре писани извори.

Г. Иво Стјепчевић нам је ставио на расположење извесне податке о радовима на цркви св. Трифуна. Подаци се налазе у рачунској књизи почев од 1584 године. Ну, још 1539 године, Аугустин Валеријус, епископ из Вероне, походи, као апостолски визитатор, цркву св. Трифуна. Тада јој је дао, на молбу грађана, неку земљу у Тивту „пошто црква тражи неопходни поправак, јер иначе прети порушењем". За оправку је било потребно 1200 дуката („mille ducenti aureos").

Радови на прикупљању материјала, потребног за тадашњу оправку цркве, почињу још у 1580 години. Међу расходима цркве налазе се издаци за грађевински материјал (туф, песак, креч) и за зидаре и њихове помоћнике. — Од 1584 до 1605 године ради се на пиластрима између средњег и бочних бродова. Издаци се тичу 800 комада туфа из Богдашића. Тај камен је употребљен за пиластре, али, у исто време, и за израду свода над презбитеријумом. У поменутој рачунској књизи вели се под 21 јуном: „per tanti spesi alli mureri per bater la cubba et bater li 4 pilastri alli maistri . . ." На страни 83 дотичне књиге записано је: „22 detto (јуна), per contadi a m° (maistro?) piero et m° ant° (Antonio?) et santhon (?) apontar il volto sopra il altar grande." — У оба случаја говори се, изгледа, о изради свода над презбитеријалним травејем. У другом случају то је извесно.

Ми не знамо да ли су, крајем XVI века, зидари задржали стару конструкцију свода над презбитеријалним травејем замењујући, у њој,

---

[1] AIM, стр. 385, сл. 168. — [2] AIM, стр. 543, сл. 245. — [3] AIM, стр. 681; стр. 688, сл. 330.

дотрајале и оштећене комаде; или су је потпуно изнова конструисали. У првом случају ми бисмо, можда, имали оригиналну конструкцију свода у главном броду из времена, када је његова хоризонтална таваница замењена сводовима. У другом случају ова конструкција не би била старија од краја XVI века. За решење овог питања потребна су била марљивија и стручнија посматрања, него што их је могао извршити виши инжињер Карловац.

Два звоника с галилејом између њих на западној фасади цркве св. Трифуна такође су одлика нарочитог типа цркава. Садашњи звоници су назидани тек при крају XVII века, после великог земљотреса, 6 априла, 1667 године, када је и Котор, као и Дубровник, јако страдао[1]. Звоници се спомињу још у 1326 години, у најстаријој очуваној судској књизи града Котора, где се вели да су се „настојници радионице цркве св. Трифуна договорили с мајстором Јованом (Joanne de la Vecchia) и сином му, да прекрију оба звоника и два побочна брода што су до звоника, и да ће им се за ту сврху дати олово, боје и живописац[2]“. Ова је забелешка за нас од вредности у толико, што се њом утврђује да су и у 1326 години постојали звоници на западној фасади цркве. Они су, дакле, морали бити сазидани пре тога времена. Али је питање, кад су били сазидани?

Ђ. Стратимировић мисли да су звоници дозидани тек за време владе Стевана Првовенчаног, краља Србије, од 1207—1227 године[3]. Исто је мишљење заступао и Г. Др. Влад. Р. Петковић[4] тврдећи да је „несумњиво да су српски краљеви пренели, из Србије у Далмацију, мотив фасаде фланкиране кулама. Тако је Стеван Првовенчани дао сазидати на фасади цркве св. Трифуна у Котору две куле . . . које дадоше овој фасади изглед који имађаше црква св. Николе у Куршумлији.“ Г. Др. Петковић, као и Вас. Марковић[5], следује, очевидно, за Ђ. Стратимировићем. Али је Стратимировић, у овој прилици био већма патриота, него научник. Он базира своје тврђење на једној исправи из „Списа Опћине Столивске“, исправи која је, како је то већ непобитно доказано[6], прост фалсификат. Далеко је вероватније да су галилеја и звоници на западној фасади цркве св. Трифуна пројектовани и изведени још на првобитној грађевини из XII века, ма да се, у овом погледу, не можемо потпуно сложити с Л. Јелићем који, као аналогију, наводи фасаду катедрале у Биограду из XI века. Катедрала у Биограду, вели сâм Јелић

---

[1] DQI, vol. III, стр. 40. — [2] Споменик XXVIII, стр. 18; Стратимировић је добио ову забелешку од К. Јиречека. У њој се вели: „quod debeant coperire amba campanaria et duas scolas (sic) iuxta campanaria.“ — [3] Споменик XXVIII, стр. 17 и даље. — [4] L'art dalmate du moyen âge, extrait de la Revue Yougoslave, Paris, 1919. стр. 6. — [5] Православно Монаштво, стр. 70. — [6] Prosvjeta, god. II, стр. 54 и даље.

(напред, стр. 112), имала је само један звоник квадратне основе, а не два звоника с галилејом.

На плану основе которске катедрале лако је опазити разлику у дебљини зидова звоника и осталих простора цркве. Дебљи зидови звоника дали би се правдати висином самих звоника. Међутим, поред разлике у времену којем припадају зидови цркве и зидови звоника постоји, изгледа, још један разлог за објашњење те појаве. — Први травеј, рачунајући од улаза у ову цркву, има, у сва три брода, само по један травеј, докле у осталим травејима долазе, на сваки травеј средњег брода, по два травеја у бочним бродовима. Нама изгледа веома вероватно да се ова појава даје најбоље, ако не искључиво, објаснити на тај начин, ако се тај први травеј буде сматрао као простор негдашње галилеје и звоника. Доцније, можда при крају XVII века, звоници и галилеја померени су даље на Запад, а црква је продужена за један травеј на тај начин што је простор негдашње галилеје и звоника претворен у први травеј цркве. Као разлог за то могла је бити и жеља да се нови звоници, после оних ужасних земљотреса, масивније сазидају, што се не би могло лако постићи ако би се они зидали на њихову првобитном месту без штете по правилност распореда у суседном травеју цркве.

Јужни зид которске катедрале је најчешће страдао, те је с тога најчешће рестаурисан. Због трошности овог зида црква је, пре последње рестаурације, била подупрта луцима, изнад улице, који су се опирали о суседне куће (сл. 103). На овој јужној фасади цркве налази се портал (сл. 106), чија је орнаментика, и ако доцније рестаурисана, веома сродна с орнаментиком око трифоре на средњој апсиди ове цркве.

Сл. 107 представља, по снимку T. G. Jackson-а, изглед апсидалне трифоре на цркви св. Трифуна у Котору. T. G. Jackson, ослањајући се на податак у Farlatti-ја и Gelcich-а[1] о прерађивању главног олтара у овој цркви, мисли да је, тада, израђена била и ова трифора на главној апсиди цркве[2]. То је све што нам писани извори пружају као посредне податке за датирање ове трифоре коју T. G. Jackson, на основи тих података, датира пре 1362 године. Напротив, Ђ. Стратимировић је мислио да ова трифора датира још из времена пре 1166 године, када је црква, по извршеној рестаурацији, била освећена[3]. Међутим, против овако високог Стратимировићевог датирања ове трифоре изјаснио се, већ одавно, Ф. Радић[4] наводећи следеће разлоге: а) трифора није, у архитектури на Приморју, позната пре друге половине XIII или пре почетка XIV века; b) четворолисни отвори (quatrefeuilles) у кругу, као и на котор-

---

[1] Memorie storiche, стр. 113. — [2] DQI, vol. III, стр. 38. — [3] Споменик XXVIII, стр. 19. — [4] Prosvjeta, год. II, стр. 58.

ској трифори, појављују се, на Приморју, тек у XIII или XIV веку и с) ниједна далматинска црква, млађа од цркве св. Трифуна из XII века, нема апсидалну трифору. Из тих разлога Ф. Радић одбацује Стратимировићево датирање ове которске трифоре, а усваја, у овом погледу, Jackson-ово мишљење.

Да бисмо могли поуздано решити не само питање о датирању ове трифоре, него и питање о њену пореклу, потребно је проучити, с погледом на стилске одлике, њен облик и њену пластичну орнаментику.

Употребљена у облику у којем је израђена, и на месту где се налази, которска апсидална трифора представља, у колико данас познајемо споменике, праву новину у средњевековној архитектури на Приморју.

Да бисмо могли тачно проценити важност которске апсидалне трифоре, потребно је проучити њен однос према апсидалним трифорама на другим локалитетима у колико оне, у опште, постоје.

У Далмацији, знамо, нема апсидалних трифора. Али ни у Јужној Италији, одакле бисмо, у првом реду, имали очекивати аналогије, ако не и узоре, нема апсидалних трифора. Као такве не могу се сматрати, нити упоређивати с которском трифором, трифоре на огради отворене спољашње галерије на катедрали у Altamura, израђене у првој четврти XIV века[1]. Од ових трифора старија је трифора на дворцу Фридриха II у Castel del Monte[2], рађена у првој половини XIII века. Далеко су, пак, старије трифоре на звонику катедрале у Bari[3] и на трибинама цркве св. Николе у Bari[4] које припадају још другој половини XII века.

Све ове трифоре из Јужне Италије имају, као заједничку одлику, сва три отвора исте висине, а тимпанон трифорне архиволте, сем на трифори на Castel del Monte, остаје и без пластичног украса и без икаквих отвора. Истог су облика, најпосле, и трифоре на назитку средњег брода на нашем споменику. Ни по месту где се налазе, ни по облику, нити по пластичној декорацији, поменуте талијанске трифоре не могу се сматрати као узори за которску трифору на апсиди цркве св. Трифуна.

Међутим, прегледом примерака овог архитектонског облика у Јужној Италији, ми нисмо обухватили све суседне области око Котора чији су узори могли утицати на израду которске трифоре. Јер, ако которску трифору треба одиста датирати око 1362 године, то је врло важна појава апсидалне трифоре на цркви у Дечанима[5], задужбини српског краља Стефана Дечанског. Ова црква је започета 1327 године, а довршена, после 8 година, у 1335 години. У натпису, на овој цркви, чита се: „Фрад Вита, мали брат из Котора града краљева, сазида ову цркву . . . у 1335 години.“

[1] AIM, стр. 633, fig. 287. — [2] AIM, стр. 741, fig. 368. — [3] AIM, стр. 369, fig. 155. — [4] AIM, стр. 338, fig. 140. — [5] G. Millet, la Serbie glorieuse, Paris, 1916, стр. 38.

Апсидална трифора на цркви у Дечанима компликује, на први поглед, још већма питање о пореклу узора за которску трифору. Трифора у Котору није поуздано датирана, те остаје увек места сумњи да ли она није старија од дечанске трифоре, и да ли се Которанин Вита, протомајстор Дечана, није угледао на трифору у Котору при изради дечанске трифоре? Ако би то био случај, то бисмо которској трифори морали признати већу старост, а тим самим датирати је пре 1335 године.

Сл. 105.

Међутим, дечанска трифора није усамљени пример своје врсте у области средњевековне Србије. Апсидалну трифору, као парадни прозор на апсиди, налазимо и на Студеници, задужбини великог жупана Немање, из краја XII века. Ако бисмо, годиста, смели Студеницу, у садашњем јој облику и изгледу, датирати пред крај XII века, то бисмо врло лако могли решити и питање о узору дечанске и которске трифоре. То је, на жалост, још неизвесно. Српски средњевековни монументални споменици проучавани су, скоро до јуче, само по писаним, у огромном броју случајева, потпуно недовољним, изворима. Археолошки метод још није примењен у проуча-

вању тих споменика. Међутим већ је покренуто питање о односу између Студенице и Дечана. На то питање дат је, по нашем мишљењу, нетачан одговор[1]. Остављајући за другу прилику проучавање питања о датирању студеничке трифоре, задовољавамо се, на овом месту, општом напоменом која ни у колико не решава, у напред, постављено питање.

Између доба постанка студеничке трифоре и оне на Дечанима не налази се, изгледа, дужи размак од једне уметничке генерације. Фрад Вита је, на Дечанима, можда по жељи самог архијепископа Данила, копирао студеничку трифору уносећи извесне измене. Он се, пре свега, инстинктивно враћа западном облику трифоре, али за то богато орнаментује све делове своје трифоре. Исти је случај и с трифором на западној фасади цркве у Дечанима

На основу овог резултата нашег испитивања смемо закључити да је которска трифора постала под утицајем из Србије, одакле је идеја о изради апсидалне трифоре могла бити пренета још на почетку XIV века, али нама изгледа вероватније да је тај пренос, у Котор, извршен тек после рада фрад Вите на Дечанима. Према томе не можемо которску трифору датирати пре 1335 године, него тек после те године. Вредно је, међутим, напоменути да се и у Дубровнику, око средине XIV века, дају констатовати, на клаустру фрањевачког манастира, утицаји из Србије, чији је представник каменар Миха из Бара (Antivari). Да би нам ове појаве биле разумљивије треба се сетити да је средњевековна Србија, у првој половини XIV века, славила најсјајније дане своје моћи представљајући, у исто време, и највећу политичку силу на Балканском Полуострву.

Утицаји на пољу уметности из унутрашњости Балканског Полуострва, у првом реду из Србије, појављују се, на Приморју, тек око средине XIV века. Тада је и Котор био у најтешњим политичким и економским односима са Србијом служећи јој као једно од њених малобројних пристаништа на Јадрану. Али ови утицаји нису потицали једино услед политичке моћи тадашње Србије, нити услед економских веза града Котора са Србијом. Обе те околности постојале су још од времена када је Немања заузео Котор, а уметнички утицаји, видели смо, нису за све то време доспевали из Србије у Котор. Последице политичке потчињености Котора према Србији огледају се на црквама св. Луке и св. Марије у Котору, зиданим, око почетка XIII века, у тзв. византиском стилу; али се на њима не налази ниједна специфична одлика српске архитектуре као што је случај с трифором на которској катедрали.

У првој половини XIV века настао је, на пољу уметности, у Србији, велики полет српске уметности под дарежљивим владаоцима,

[1] L'ancien art serbe, стр. 85.

Сл. 106.

Милутином и Дечанским. То је био најважнији од узрока појави уметничких утицаја из унутрашњости у правцу Приморја. Српски уметници тога доба као и њихови помагачи страног порекла, потпомогнути богаством српског двора и српске властеле, почели су, тада, стварати уметничка дела чија се уметничка вредност разгласи и преко државних граница Србије. На таквом се ступњу није налазила српска уметност у доба XII века, када је зидана првобитна, доцније често рестаурисана и преправљана, катедрала у Котору.

Котор је, у политичком погледу, делио, у XII веку, судбину осталих приморских градова с једне стране, а с друге стране, као приморски град на обали једног залива који дубоко улази у копно, делио је Котор још и судбину своје непосредне континенталне околине. У том погледу Котор се веома јако разликује од далматинских градова — Сплета, Трогира и Задра — који су, често, потпадали под другу политичку власт него њихова околина и њихово непосредно залеђе. Дубровник је, у овом погледу, права супротност Котору.

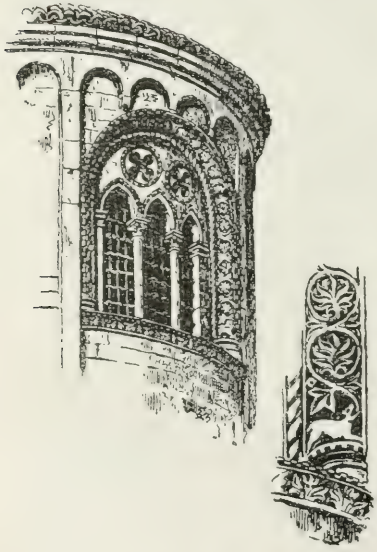

Сл. 107.

Али ако Котор није тако лако могао избећи, у погледу на политичке догађаје, судбину своје непосредне околине на копну, он је, у погледу на своје црквене односе, био знатно самосталнији одржавајући везе с црквеним властима у градовима на западној обали Јадрана. Јер, и пре него што је велики жупан Деса, око 1161 године, дао бенедиктинцима острво Мљет[1], било је бенедиктинаца у Боци Которској и у околини Бара (Antivari). То се види из списка опата, присутних освећењу цркве св. Трифуна у Котору[2]. Од XI до XIV века которска епископија потпада под архијепископију у Bari[3] или у Canusium-у[4]. У 1187 години „архијепископ Барија поклонио је епископу Которском две куће, да станује у њима, када дође у посету своме црквеном поглавици у Апулији. Сем тога посредовао је он код царице Констанце (1195 г.) у корист Которана, да ова ослободи њихове лађе, које буду допловиле у Бари, плаћања пристанишне таксе[5]“.

---

[1] Историја, стр. 240 и даље. — [2] Memoire Storiche, стр. 60. — [3] Pregled, стр. 139. — [4] Историја, стр. 209. — [5] Историја, ст. 255.

Ове везе између источне и западне обале Јадрана, а специјално између Котора и Барија, нису могле остати без утицаја на уметност у Котору. С тога је оправдано запитати се, да ли су Апулија и њени градови могли пружити узоре за поједине форме које налазимо на цркви св. Трифуна у Котору?

И ако су неизвесни детаљи првобитног облика которске катедрале из XII века, ипак смемо, у главноме, претпостављати да је она била тробродна базилика с хоризонталном таваницом у средњем броду, осветљеном трифорама. Катедрала је, на западној страни, имала галилеју или парадиз између две куле или звоника. За поједине од ових елемената которске катедрале налазимо узоре и на цркви св. Николе у Барију[1], сазиданој у времену од 1089 до 1105 године. E. Bertaux убраја ову цркву св. Николе у споменике норманске школе, али не мисли да ју је зидао нарочито позвани норманski архитекта. Он оснива своје мишљење пре свега на уском средњем броду цркве који је карактеристична одлика норманских цркава с хоризонталном таваницом, израђеном, у Нормандији, од храстовине. Положај звоника на фасади св. Николе је измењен, али су две куле — звоника — на фасади, и ако првобитно веома стара појава на црквеним грађевинама, остали карактеристична одлика норманских цркава XI и XII века. Карактеристично је што се на цркви св. Николе у Саеп-у (Француска), сазиданој у 1093 години, налази такође галилеја или, како је E. Bertaux назива, „спољашњи нартекс“, као и на которској катедрали. Најпосле, за могућност утицаја из Нормандије на архитектуру у Bari, па и у Котору, ваља имати на уму Нормане у Јужној Италији, а поврх тога још и ону велику популарност коју су мошти св. Николе имале у Нормандији, те отуда привлачиле, у Bari, многе поклонике[2].

Међутим, поједини облици цркве св. Трифуна могли су постати под утицајем архитектуре бенедиктинског реда. У такве облике могу спадати, поред хоризонталне таванице, још и галилеја с оба звоника који се налазе и на цркви у Monte Cassino, сазиданој у другој половини XI века[3].

Али, због чега би, најзад, било потребно детаљно прецизирати да ли су економске и политичке везе биле претежније, у овом погледу, од црквених веза? И једне и друге упућују нас, у овом случају, на исту средину у којој су се налазили извори инспирација при зидању которске катедрале у њену облику из XII века. Стицајем прилика и политичких догађаја которска катедрала подлегла је, у доцнијем времену, и утицајима с других страна следујући, у томе, политичкој судбини свога града.

---

[1] AIM, стр. 335 и даље. — [2] AIM, стр. 335 и даље. — [3] AIM, стр. 160 и даље; стр. 164.

3. — Архитектонски облици и њихово порекло.

А. — Географска распрострањеност споменика овог периода.

Проучавајући споменике овога периода нашли смо, у главноме, два типа цркава: 1. тип засведене једнобродне или тробродне базилике с нартексом и звоником, и 2. тип тробродних базилика с хоризонталном таваницом који се дели на три варијетета према разним конструкцијама које се додају главној црквеној грађевини.

Цркве оба типа, изузев само цркву св. Трифуна у Котору, налазе се у једној ужој географској области с пределима око Книна, у залеђу приморја, с острвима Крком и Рабом и с градовима Биоградом (Zara Vecchia) и Задром. То су предели најсевернијег дела Далмације, предели које су, сем Задра, сви и искључиво припадали далматинској Хрватској.

Цркве првог типа, једнобродне и тробродне засведене базилике, налазе се, сам катедрале у Биограду, у позађу приморја. Напротив, цркве другог типа, сем цркве св. Трифуна у Котору, налазе се у Задру и на острвима Крку и Рабу. О црквама овога другог типа говорили смо исцрпније при проучавању сваке од њих. С тога ћемо, на овом месту, поклонити нашу пажњу црквама првог типа који то заслужује у пуној мери.

Али пре него што пређемо на то проучавање потребно је истаћи да се, у овом периоду, како нам доказује сама географска распрострањеност наших споменика, област нашег проучавања знатно смањила. Ми бисмо, међутим, погрешно судили, ако бисмо мислили да је за време овог периода зидано само у побројаним местима далматинске области. Напротив, из прегледа побројаних споменика, уврштених у први период далматинске архитектуре, јасно се види да су цркве раније проучених типова зидане и за време овог другог периода, па и доцније, а не само до 1059 године. Али су, у тим другим пределима, настављене традиције из ранијег периода, докле се, у северној Далмацији, под утицајем политичких догађаја и црквених прилика, појављују новине на пољу далматинске архитектуре, претече романског стила који ће, скоро неограничено, владати у далматинској архитектури следећег периода. Испитивалац уметничких споменика мора водити најозбиљнији рачун о појавама уметничких новина у проучаваној области не губећи, при том, из вида не само оне тековине на пољу уметности претходних времена које и даље живе, него још и компромисе, ако они постоје, између

„старог“ и „новог“. Такав компромис извршен је, изгледа, у овде ограниченој области баш у овом другом периоду далматинске архитектуре, периоду који бисмо, с правом, смели назвати прелазним периодом.

B. — Тип засведене једнобродне и тробродне базилике с нартексом и звоником.

a. — Облик и порекло овог типа.

Овоме типу припада само једна једнобродна базилика, црква св. Спаса на врелу Цетине. То је, у погледу на саму цркву или наос, већ познати нам облик оријенталне једнобродне базилике с лезенама, а можда и с аркадама, на унутрашњим површинама дужних зидова и са полуобличастим сводом (напред, стр. 23, стр. 93; тип 2 A b). Цркви или наосу оваква облика додат је нартекс, звоник и портик на западној страни. Баш због ових, првобитно пројектованих и изведених, додатака морали смо издвојити ову цркву из групе цркава типа 2 A b.

Ни тробродна, оријентална, засведена базилика није потпуно нов облик у Далмацији овога периода. И њега смо, у другом варијетету, познали још у првом периоду наше групе 2 D (напред, стр. 46 и даље, стр. 100), чије се цркве разликују од цркава овога типа својом куполом. Међу сада познатим нам црквама у Далмацији оба периода не налазимо ниједну цркву која би имала само наос овога типа тробродних базилика без куполе. Уз наос овога типа налазимо не само нартекс који је такође оријентална одлика, него и звоник који је неоспорна одлика, бар у погледу на нашу област, приспела са Запада. — Ниједна од проучених цркава овог другог периода није, на жалост, очувана у довољној висини да бисмо, с поузданошћу, могли утврдити не само начин засвођења њених бродова, него и однос, у погледу на висину, средњег брода према бочним бродовима, као и у погледу на конструкцију њихових кровова.

На Криту се, вели G. Millet[1], налазе тробродне оријенталне базилике чији средњи брод час толико надмаша оба бочна, те има и свој засебни кров, а час се налази под заједничким кровом који покрива, у исто време, сва три брода. С ове раскрснице на Криту, наставља G. Millet, упутио се овај облик оријенталне базилике на Запад достижући, у доба романског стила, чак до центра Француске[2]. Ми га налазимо и у Далмацији, али свагда с призиданим нартексом и звоником. Због сталне појаве призидана звоника на западној страни цркве морали бисмо бити веома опрезни при решавању питања о пореклу овог облика у Далмацији. Појава цркава овога типа у нашој области дала

[1] EG, стр. 40. — [2] ARF, стр. 435 и даље.

би се, с једне стране, доводити, као и толики други типови далматинских цркава, с Оријента претпостављајући, у исто време, да је, у Далмацији, извршено додавање звоника, тековине и одлике латинских цркава, овом оријенталном наосу. Међутим, с друге стране, а нарочито због политичких догађаја и црквених прилика у тадашњој Хрватској, могло би се помишљати и на ту евентуалност да је ово додавање звоника оријенталном наосу извршено негде на Западу, па готов облик пренет, затим, у Далмацију. Ми остављамо за сада нерешено ово питање поглавито с тога, што немамо поузданих података за тачно датирање појединих споменика из наше области, јер решење овога питања налази се, очевидно, у хронолошком односу између наших и западних цркава овога типа. Ну, појава нартекса на већини наших цркава овога типа говорила би већма за постанак овога типа у нашој области.

b. — Нартекс и звоник.

Још при проучавању цркве Св. Марије од Отока код Солина (напред, стр. 51) говорили смо о појави нартекса испред наоса у цркава у Далмацији. Тада смо одредили не само порекло нартекса, него и начин његова преношења у средњевековну далматинску архитектуру. Доцније је нартекс призиђиван и уз остале цркве, као што је случај с црквом Св. Ловре у Задру. Ну, на црквама типа који овде проучавамо нартекс је саставни део црквене грађевине, свагда првобитно пројектован и изведен истовремено с наосом.

Исти је случај и са звоником у цркава овога типа.

Звоник поред цркава је, каже G. Millet, тековина латинске цркве. Њега су Оријенталци усвојили тек у XIII веку[1].

Звоници су познати у Риму и у Француској још у V веку[2]. Њихов однос и положај према црквеној грађевини може бити разнолик, како га налазимо и у Далмацији. R. de Lasteyrie наглашава да се звоник, нарочито у IX веку, поставља у средини западне фасаде, у којем случају приземље звоника служи као портик испред улазних врата цркве[3]. Не знамо у колико је тачно констатовање нарочита портика пред звоником оваквог облика испред цркве св. Спаса на врелу Цетине. Тај портик је излишан, пошто његову улогу врши приземље звоника. Основа звоника је најчешће правоугаона, јер такав његов облик допушта лако спајање звоника с црквом.

---

[1] EG, 135. — J. Strzygowski, BAE, стр. 627 и даље, мисли да су, у Јерменску, звона и звоници могли, раније, доспети с Истока, из Индије и Кине. Али наша област није у суседству ни Јерменске, ни Истока; с тога се ми, у погледу на порекло звона и звоника у нашој области која је, дотле, имала претежно оријенталне одлике, придружујемо Millet-ову мишљењу датирајући појаву звоника у Далмацији раније, него на блиском Оријенту. — [2] ARF, стр. 382 и даље. — [3] ARF, стр. 383.

Овако рана појава звоника у Далмацији не може нас изненадити ако будемо имали на уму географски положај Далмације с једне, а политичке догађаје и црквене прилике у Далмацији и Хрватској овога доба с друге стране. Ове су околности, напротив, само омогућиле, олакшале и ускориле његово преношење у Далмацију. С тога ми сматрамо да је звоник доспео у Далмацију са Запада, на почетку друге половине XI века. Наш закључак о пореклу и појави звоника у Далмацији базира на споменицима које данас познајемо.

С. — Политички догађаји, црквене и економске прилике у Далмацији од половине XI века до почетка XIII века.

Хрватског краља Стефана I наследи син му Петар Крешимир IV (1058—1073 год.) о чијој смо владавини већ говорили (напред, стр. 116). Пошто Петар Крешимир IV не имађаше директних потомака настаде, по његовој смрти, борба о хрватски престо. По Крешимировој смрти завлада, најпре, Петар Славац (1074—1075 год.)[1], вероватно вођа хрватске народне странке, али њега, по жељи папе Гргура VII, нападе и зароби нормански кнез Амико из Giovennazza (недалеко од Bari, у Апулији). Славац се не врати из ропства, а Млечани су морали силом изгонити норманске чете из далматинских градова (1076 године). Сабор у Сплету изабра, за хрватског краља, Дмитра Звонимира (1076—1089 године) који, пре свога крунисања, мораде изјавити да је веран поданик свете столице и у знак тога вазалства прими папинску заставу коју му је донело папино изасланство. Као папин вазал Звонимир постаде противник свих папиних непријатеља и пође, на папину наредбу, против Византије, у помоћ Роберту Гвискару. По византиско-млетачком поразу код Крфа (1084 год.) Алексије Комнен уступи (1085 год.) сва своја права на Хрватску и Далмацију млетачком дужду Виталу Фалијери. Унутрашње борбе између странака, појава феудалних кнезова на место дотадањих жупана и утицаји латинске цркве проузроковаше да, на сабору који је имао одлучити о помоћи Византији, буде убијен и сам краљ Звонимир. Њега наследи Стефан II (1089—1090 год.) за чије време унутрашње борбе и немири не престајаху.

У ове борбе, у Хрватској, умеша се, 1091 год., угарски краљ Ладислав претендујући на хрватски престо као рођак изумрле хрватске династије. Ладислав прогласи за хрватског краља Алмоша (1091—1095 год.), али и Алексије Комнен посла, у далматинске градове, свога севаста Гифреда који поврати царству далматински темат и поможе да на хрватски престо дође Петар (1093—1097 год.). По Ладислављевој смрти наследи га

[1] Pregled, стр. 126 и даље.

синовац му Коломан који зарати против хрватског краља Петра и потуче га на Гвозду (данас Петрова Гора). У овој битки погибе и сâм краљ Петар, а Коломан, савезник и зет дуке Роже-а, зарати и на Далмацију, где освоји, најпре, Биоград у коме је Меркурије, ердељски жупан, дочекао краљеву заручницу Бузилу, ћерку дуке Роже-а. 1102 године Коломан је крунисан, у Биограду, за краља Хрватске и Далмације. После овога догађаја политичка судбина хрватске краљевине везана је за судбину Угарске. Далматински градови, добивши од краља Коломана нарочите привилегије, још већма утврдише своју аутономију. Политички догађаји у Византији нагнаше Алексија Комнена да допусти Коломану заузимање далматинских градова и острва. 1107 године, после дуже опсаде, уђе Коломан, по пристанку грађана, у Задар, а затим у Трогир и Сплет. Острва су се такође предала Коломану.

За владе Коломанова наследника Стефана III [угарског II] (1116 до 1131 год.), настадоше борбе између Угарске с једне, а Византије и Млетака с друге стране због Хрватске и Далмације. Већ у 1116 години Млеци су држали византиску Далмацију, а поред ње још и Биоград и Шибеник. Далматински градови почеше прелазити из једних руку у друге, а 1125 године Биоград би порушен до темеља. Нов полет Византије у XII веку[1] утицао је и на политичке прилике у Далмацији. Бела I (угарски II) поврати, 1133 године, од Млечана, далматинске градове, сем Задра. Цар Манојло Комнен поче истицати своје право на све области које су, негда, припадале Византији, па и на Хрватску и на Далмацију. Угарски краљ Стефан III (1163 1172) уступи Византији далматинску Хрватску и Далмацију (после 1164 год.). Царски војвода Јован Дука брзо освоји, у 1165 години, Босну, Хрватску и Далмацију, али су, тек од 1167 године, Далмација и Хрватска дефинитивно потпале под Византију, у чијој су власти остале све до краја живота Манојла Комнена, 1180 године.

Раније смо познали црквене прилике у Хрватској за време владе Петра Крешимира IV (напред, стр. 116). 1076 године састаде се, под председништвом папиног легата, црквени сабор, у Сплету, који, прекорачујући свој делокруг рада, поче решавати и питање о упражњеном хрватском престолу[2]. Хрватска и латинска странка се, тада, измирише и „једногласно од народа и свећенства“ би изабран за краља Дмитар Звонимир. То је почетак дефинитивне пропасти хрватске самосталности. Приликом крунисања краља Звонимира папа Гргур VII посла нарочито посланство. Звонимир је, пре крунисања, морао, примајући краљевске инсигније, изјавити да је веран поданик свете столице и обвезати се да папи даје „годишњи дар“ од 200 дуката уступајући, у исто време, манастир

[1] Histoire, стр. 143 и даље. — [2] Pregled, стр. 128 и даље.

св. Гргура у Врани за становање папиних изасланика. У исто време, у хрватском државном и друштвеном уређењу, насташе велике промене. Дотадашње жупане заменише кнезови (comites) по западном феудалном угледу, а на место бана дође „краљевски намесник" (vicarius regis). Звонимир се окружи, на свом двору, Латинима; становаше најрадије у Солину и постаде изврстан син свога „духовног оца", сплетског архијепископа Ловре. Звонимирова жена, краљица Јелена, још већма је потпомагала стране утицаје у земљи.

На хрватски престо није се више могло доћи без папиног пристанка. То се види из акције угарског краља Ладислава[1] који би позван од краљичине странке на хрватски престо. Заузевши Хрватску Ладислав се, сем папи Урбану II, обраћа још и опату у Monte Cassino молећи га „за пријатељство". Коломанова акција има, у овом погледу, исти карактер[2].

Последице ове папине власти над Хрватском нису се појавиле само на пољу политичког живота и друштвеног уређења у Хрватској. Оне су очевидне и на пољу архитектуре, нарочито од почетка друге половине XI века. Далматинска уметност поче се све већма приближавати уметности западне Европе, а напуштати дотадашњи правац с наслоном на Византију и Исток. Тадашње црквене прилике у Хрватској, нераздвојно сплетене с политичким догађајима у овој држави, одредиле су карактер архитектуре овог периода у обележеним пределима наше области, периода који, с правом, смемо означити као прелазни период.

У трећој десетини X века беху суфрагани сплетске архијепископије епископи осорски, крчки, рабски, задарски, скрадински, стонски, дубровачки, которски, дувањски и сисачки[3]. У XI веку, када се основаше епископије у Трогиру (пре 1000 г.), у Книну (око 1040 г.), у Биограду (пре 1058 г.), и обнови епископија у Нину (1076 г.), би у Бару, 1089 године, основана нова архијепископија, којој припаде и Босна, а у исто време, од прилике, би основана и дубровачка архијепископија. Најважнија од ових епископија, у Хрватској, бејаше епископија у Книну, чији је епископ носио назив „епископ Хрвата" или „Хрватске", као негда нински епископ. То се огледа, у осталом, и на проученим црквама овог периода из околине Книна. - Папа је посвећивао архијепископа, а овај епископе, те је тако свеколико црквено уређење у хрватској држави зависило од папе у Риму. Поред многобројног мирског свештенства било је и много калуђера јединог, бенедиктинског, реда.

Далматински градови, признајући, у главноме, врховну власт Византије, уживали су, кроз све време од почетка IX века, извесну аутономију[4]. Ове градове заузе, по одобрењу византиског цара Алексија Комнена, угарски и хрватски краљ Коломан, у 1107 години.

[1] Pregled, стр. 133. — [2] Pregled, стр. 134. — [3] Pregled, стр. 139. — [4] Vjesnik, N. S. god. X, стр. 74 и даље.

25 маја 1107 године даде краљ Коломан Трогиру, а затим и осталим далматинским градовима, веома либералне повластице, у којима видимо и нарочиту пажњу, обраћену трговини у тим градовима[1]. Од странаца је наплаћивана пристанишна такса. „Од прихода градске луке што га плаћају страни (трговци), нека буду два дела краљу, трећи део градском кнезу, а десетина епископу. Нећу допуштати да се у граду настани који Угрин или други који странац, сем ако ви кога по вољи примите[2].“ Шишић, упоређујући ове повластице са савременим повластицама градова у западној Европи, нарочито истиче слободу и аутономију, дате овим далматинским градовима[3]. Очевидно је, међутим, да Коломан није то учинио једино из своје доброте и либералности, нити су га далматински градови могли својом снагом нагнати на овакве концесије. Политички догађаји и борба о власт над овим градовима између Угарске, Византије и Млетака били су, очевидно, узрок због којега је Коломан дао ове концесије.

У својој дипломи Коломан се задовољава једино двема трећинама од прихода градске луке које плаћају странци. Према томе, закључујемо, ти приходи нису били незнатни, а на основу тога може се, с приближном вероватноћом, мерити и јачина трговачког саобраћаја у далматинским градовима. Ф. Шишић, коментаришући другу наведену тачку, вели: „Тиме је изражена она сувереност аутономних градова, који су зазирали од странаца, па и земљака својих бојећ се конкуренције у трговини[4].“

Коломанова акција на политичком и економском пољу у Далмацији окарактерисана је, изгледа, најбоље речима Векенеге, опатице женског манастира св. Марије у Задру (напред, стр. 117), која вели у једној својој исправи: „Вративши копну и мору мир, тако да је свако могао поћи за својим послом . . .[5]“

Коломанове повластице, дате далматинским градовима, беху од врло великог значаја за политички и економски развитак тих градова. После тих повластица благостање се у градовима повећа, а њихов морални углед порасте. Имамо писмених трагова о везама између Далмације и арабљанских земаља на Средоземном Мору[6]. По Идризију, арапском географу из 1153 године, Трогирани су, у XII веку, градили бродове којима су гусарили и водили поморску трговину. Становништво Трогиру суседнога Дрида било је, вели Идризи, вешто за дуга поморска

---

[1] Vjesnik, N. S. god. X, стр. 95; Pregled, стр. 147. — [2] Vjesnik, N. S. god. X, стр. 91 и даље: „. . . preterquam introitus portus civitatis de extraneis (sc. mercatoribus) duas partes rex habeat, tertium vero comes civitatis decimam autem episcopus. In civitate quoque vestra neminem Ungarorum vel alienigenarum habitare permittam, nisi quem voluntas vestra expetierit . . .“ — [3] Vjesnik, N. S. god. X, стр. 96; упор. DQI, vol. I, стр. 115; Pregled, стр. 147. — [4] Vjesnik, N. S. god. X, стр. 95. — [5] Pregled, стр. 147. — [6] Rad, CXV, стр. 47.

путовања у све пределе; оно је имало много лађа за далеко морепловство[1]. Од прилике то исто пише Идризи и о Дубровнику и о његову становништву[2]. Још у току XII века почеше ови градови ступати, као аутономне јединице, у пријатељске и трговинске савезе с градовима у Италији. Из 1148 године помиње се уговор ове врсте између Дубровника и Молфете[3]. Од 3 маја 1169 године сачуван је такав уговор између Дубровника и Пизе[4]. У томе се уговору вели да је пизански vice comes у Цариграду дужан заштићавати, у свом подручју, Дубровчане и њихове послове. У тој, 1169 години, посетило је, у истој сврси, пизанско посланство и град Сплет.

На развитак уметности XIII века, у Задру, имао је, изгледа, пресудан значај уговор, закључен између Задра и Пизе. У 1188 години приспе, у Задар, једна пизанска лађа која беше најлепше примљена. Тада је, између Пизе и Задра, закључен уговор о пријатељству као и трговински уговор. У Задру је, од тог доба, постојао пизански iudex (consul). Задрани су имали, у Пизи, иста права као и Пизанци у Задру[5].

Из ових недовољних података о економским приликама у Далмацији јасно је, ипак, да је она и у овом погледу била, у главном, упућена посредно или непосредно на Исток. Млеци су могли, у овом погледу и у овом времену, вршити само посредну улогу између Истока — Византије — и Далмације. Исти је случај био и с Апулијом не само за време кад је она била под византиском влашћу, него и доцније; то се јасно види и на апулској уметности XII и XIII века.

Још су тешње морале бити везе, у овом погледу, између предела јужне Далмације с једне и Византије и њене области у Апулији с друге стране. Тој се околности има приписати и дуги живот оних оријенталних типова цркава у јужној Далмацији докле се, у северној Далмацији, у овом другом периоду, појављују специјалне архитектонске одлике, карактеристичне за архитектуру западне Европе. Величина предела, изложеног, у овом периоду, утицајима западне уметности (напред стр. 147), упоређена с величином остале области Далмације, представља нам, као какав дијаграм, приближно тачан однос између јачине уметничких утицаја на Далмацију са Запада и оних с Истока.

---

[1] Contributo, стр. 11. — [2] Bedeutung, стр. 133. — [3] Bedeutung, стр. 177. — [4] Listine, стр. 10, № XIV; Handelsgeschichte, стр. 661 и даље; Bedeutung, стр. 177. — [5] Handelsgeschichte, стр. 663.

II. Скулптура.

— Од око 800 године до око 1204 године. —

Далматинска скулптура овог доба има, у поређењу с архитектуром, подређени значај. Израда скулптурних дела зависи искључиво од потреба архитектуре, којој она служе било за унутрашњу било за спољашњу декорацију. У опште, изузев капителе стубова, свеколика скулпторска, или још боље каменарска активност овог доба сведена је на израду декоративних рељефа представљајући, у огромној већини случајева, поједине орнаменталне мотиве. Само по изузетку и при крају овог периода израђиване су и фигуралне представе.

У Далмацији и на њеним острвима нађена је огромна количина фрагмената скулптурне декорације у камену. Испитивалац са задатком, сличним нашем, не може се упустити у исцрпно побрајање свих примерака и фрагмената. То је тема специјалног рада. На место тога ми се ограничавамо само на набрајање поуздано или приближно тачно датираних примерака који ће имати да представе, у главним потезима, развитак скулптуре у Далмацији овог доба и да послуже, у исто време, као основа за хронолошко сређивање и студију целокупног материјала ове врсте, у колико он то заслужује.

Скулптирана декорација појављује се, у Далмацији, у главном на овим архитектонским деловима: 1) на надвратницима и довратницима, 2) на капителима, 3) на циборијумима (небницама), 4) на преградама (septa, transepta) и 5) на оплатама алтара (часних трпеза). Сем тога постоји још и незнатан број појединих објеката, такође украшених скулптираним представама.

1. — Надвратник на цркви св. Крста у Нину.

Скулптирани украс на овом надвратнику (сл. 108) је, вероватно, најстарији представник пластичне декорације у Далмацији из времена чије споменике проучавамо. Он датира из почетка IX века.

2. — Вишеслављева крстионица из Нина.

Често спомињана и описивана крстионица (сл. 109)[1] рађена је, каже се у њену натпису, по наредби свештеника Јована, за време хрватског кнеза Вишеслава који је владао на прелазу из VIII у IX век[2].

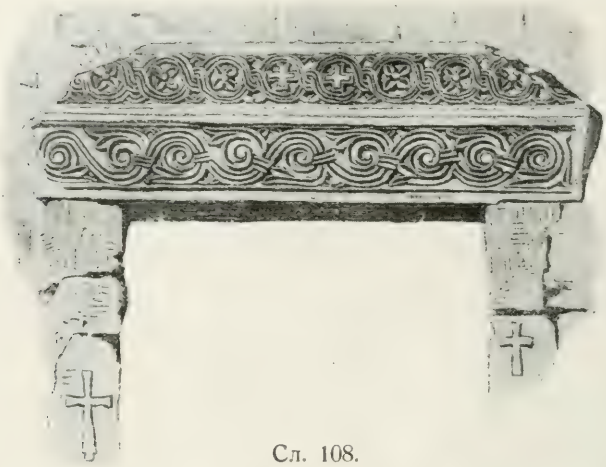

Сл. 108.

3. — Архиволта над споредним вратима цркве св. Доната у Задру.

Изнад споредних врата на цркви св. Доната којима се улазило у степенице за горњу цркву, налази се једна архиволта[3] украшена волутама („кукама"), врло честим орнаментом овога доба (сл. 110). Он се појављује, изгледа, најраније у овом облику на инкрустираној декорацији у апсиди дома у Поречу (Parenzo)[4], сазиданог од 535—543 године. Далеко старији пример (око 500 године пре Хр.) оваквог орнаменталног мотива налази се на стели из Болоње[5]. Али тај се пример не може узети у обзир за објашњење појаве овог орнамента у Далмацији, јер

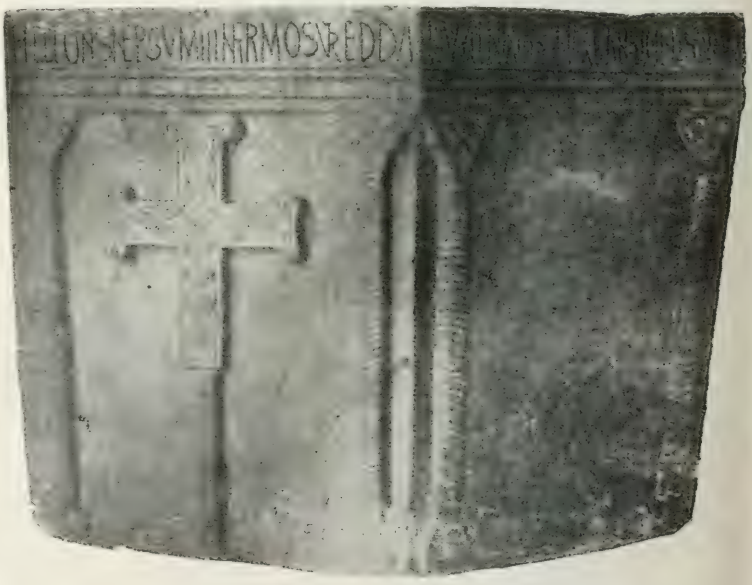

Сл. 109.

[1] HSNP, стр. 17, где је наведена и ранија литература. — [2] Vjesnik, N. S. god. XIII, стр. 46. — [3] DQI, vol. I, стр. 253, fig. 2; Le origini, t. I, стр. 231, fig. 301. — [4] BKK, таб. 97. — [5] A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte, I. Altertum, XI. Auflage, 1920, стр. 437, fig. 865; Plastik, стр. 82.

између њих нема онаквог континуитета нити онакве узрочне везе какви постоје између примерка из Пореча и осталих примерака из Далмације. A. Gnirs[1] датира овај мотив, у Истри, у VI—IX век.

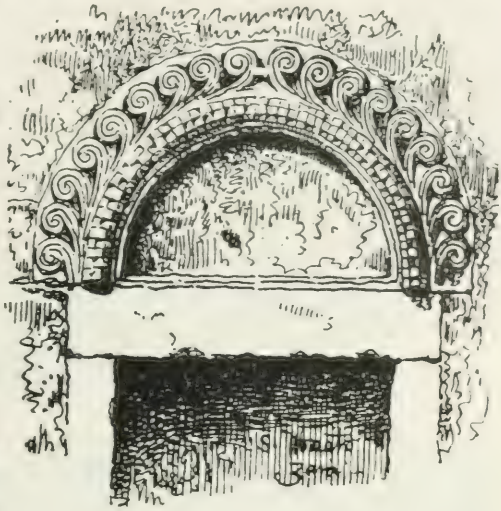

Сл. 110.

4. — Фрагменат Андреачијева циборијума у Котору.

Овај фрагменат узидан је, сада, изнад улазних врата у сакристију цркве св. Трифуна у Котору (сл. 111)[2]. Досадашњи испитиваоци овог фрагмента нису запазили да се, на бутинама задњих ногу представљених животиња налазе натписи: LЄ ※, на левом лаву, у ※ Э J, на десном лаву, ради објашњења представљених животиња. У овим натписима истичу се облици слова Є и ※, а нарочито последњи знак за слово **O** (види напред, стр. 67).

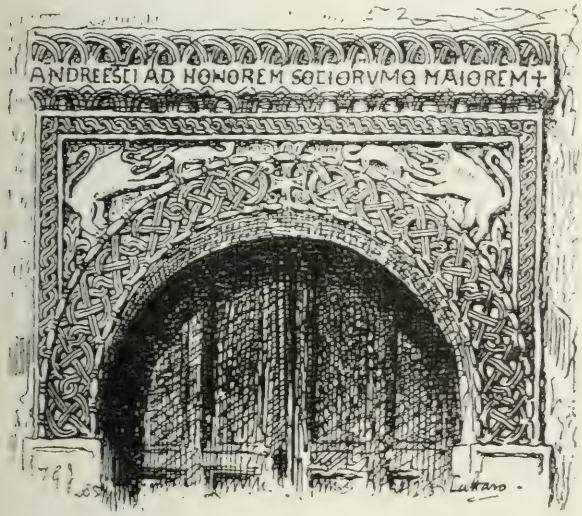

Сл. 111.

T. G. Jackson датира овај фрагменат у 809 годину, а свакако је он старији од краја прве половине IX века, јер томе времену припада већ поменути саркофаг овог истог Андреачија и његове жене, у чијем се натпису такође налази онај карактеристичан облик слова **O**.

Времену IX века припадају, по мишљењу већине испитивалаца[3], старији делови садашњег циборијума у дому у Рабу[4].

---

[1] JZK, Bd. IV (1906), стр. 254. — [2] DQI, vol. III, стр. 43, fig. 74; AI, стр. 184, fig. 111. — [3] F. Bulić, hrvatski spomenici u kninskoj okolici, Zagreb, 1888, стр. 37; DQI, vol. III, таб. LVIII; Prosvjeta, god. I, стр. 189. — [4] DKD, таб. 87.

5. — Фрагменти преграде (septum) из рушевина базилике у Рижиницама.

Сл. 112.

Приликом откопавања базилике у Рижиницама (напред, стр. 22) нађени су фрагменти са скулптираним орнаментима[1]. На једноме од ових фрагмената (сл. 112) налази се фрагментирани натпис: „Pro duce Trepime(ro) . . .“ Према томе овај се фрагменат, а заједно с њим и цела преграда, има датирати у време владања хрватског кнеза Трпимира који је владао од 845—864 године, признајући суверенитет франачког цара Лотара (840—855 године), као краља Италије[2]. Име кнеза Трпимира уписано је у познатом јеванђељу у Чивидалу, у североисточној Италији[3].

Сл. 113.

6. — Преграда у цркви св. Мартина, у Спљету.

Црква св. Мартина налази се над северном капијом — porta aurea — Диоклецијанове палате у Спљету[4]. То је, у самој ствари, ходник претворен у цркву без икаквих архитектонских преправака сем оних на улазу у цркву, затим сем објеката потребних за богослужење, и сем унутрашње декорације цркве.

[1] U koljevci, стр. 13; ARD, стр. 30. На стр. 37 вели се да је ова црква сазидана 860 године. — [2] Pregled, стр. 82. — [3] Vjesnik, N. S. god. XIII, стр. 6; Pregled, стр. 82. — [4] Vjesnik, N. S. god. XIV (1915—1916), стр. 1 и даље.

Ф. Булић закључује, на основу натписа[1] на надвратнику улазних врата ове цркве, да је „свећеник Dominicus, капелан бана Трпимира,

Сл. 114.

саградио ову црквицу у част св. Мартина, блажене дјевице Марије и св. Гргура папе... Ово се имало збити около половице IX вијека, за владања кнеза Трпимира (год. 845—863)[2]". Датирање преправке овог ходника у цркву хипотетично је, јер се не даје поуздано утврдити идентичност личности Доминика из овог натписа с личношћу Доминика, капелана кнеза Трпимира.

Сл. 115.

Али нас интересује само преграда (septum) од кречњака која је очувана у свом оригиналном облику (сл. 113).

Поред облика целокупне преграде ваља истаћи још облик капитела и пластичне орнаменте на деловима овог споменика. Сем тога потребно је нагласити да је ова црквица била посвећена трима свецима, али се као први међу њима помиње св. Мартин из Tours-а, у Француској.

---

[1] Vjesnik, N. S. god. XIV, стр. 12. — [2] Vjesnik, N. S. god. XIV, стр. 18.

7. — Фрагменат с пластичним орнаментима и с Бранимировим натписом из Горњег Мућа.

У 1871 години ископан је овај фрагменат у Горњем Мућу, у Далмацији[1].

На овом фрагменту (сл. 114), вероватно делу преграде, урезан је натпис: „. . . Branimiri, annor(um) Chri(sti) sacra de Virgi(ne) carn(em) ut su(m)ps(it) s(acram) DCCCLXXX et VIII, VI q(ue) indic(tione).“ Натпис је, а са њим и сам фрагменат, тачно датиран у 888 годину. — Истим орнаментима и на исти начин украшен је и фрагменат Бранимирова циборија бенедиктинске цркве св. Амброза у Нину[2].

Бранимир је владао од 879 до 892 године. Његово је име такође уписано у јеванђељу у Чивидалу[3].

8. — Фрагменат преграде с именом кнеза Мутимира.

На гробљу, око цркве св. Луке на Уздољу, нађени су фрагменти централног дела преграде (сл. 115) који се, данас, чувају у музеју у Книну[4].

На доњем рубу лука има натпис: „. . . (i)c bene co(m)p(o)s(u)it opus pri-(nceps)que(?) Muncimir . . .“

У натпису се, дакле, спомиње име хрватског кнеза Мутимира, који је владао од 892—910 године[5]. У то време треба датирати и ове фрагменте.

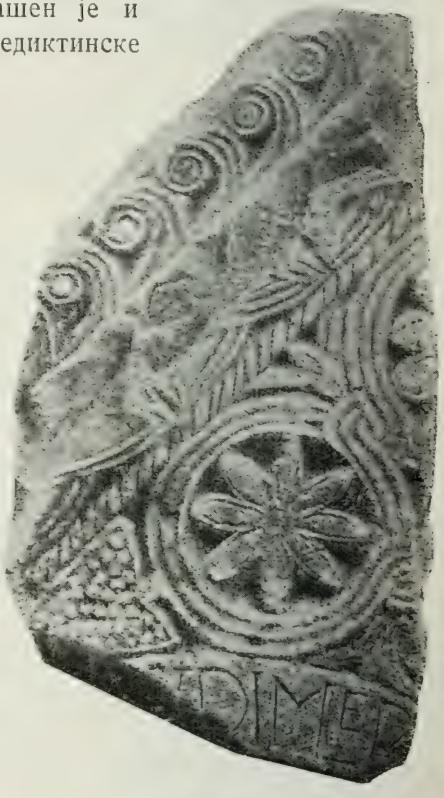

Сл. 116.

9. Фрагменат преграде с именом Будимира.

Близу рушевина куле Атлагића, око 4 Км. северозападно од Бенковца, налази се црквица св. Петра[6].

На тој црквици употребљен је, као материјал за зидање, и фрагменат преграде (сл. 116) на чијем се рубу очувала слова од имена

[1] Vjesnik, N. S. god. XII, стр. 129, № 788. — [2] HSNP, стр. 4, сл. 4 и 5. — [3] Vjesnik, N. S. god. XII, стр. 131; Pregled, стр. 100. — [4] Prosvjeta, god. I, стр. 75; DKD, таб. 63. — [5] Pregled, стр. 104. — [6] Prosvjeta, god. VI, стр. 49.

(B)udimer(ius). Ф. Радић[1] нагађа да би овај Будимир могао бити једна од личности које се помињу, као сведоци, на Мутимировој повељи из 892 године. Једна се личност спомиње као „Budimiro iupano palatino", а друга као „Budimiro iupano comitissae"[2].

Ако би се, дакле, усвојила ова Радићева хипотеза, то би се овај фрагменат имао датирати пред крај IX или у почетак X века. Међутим сâм Радић допушта и другу могућност. По традицији, рели Радић, хрватски краљ Томислав звао се, пре доласка на престо, народним именом Будимир. Ако се усвоји ово тумачење, онда би се овај фрагменат имао датирати пре 925 године, пошто је Томислав, у тој години, постао краљем[3].

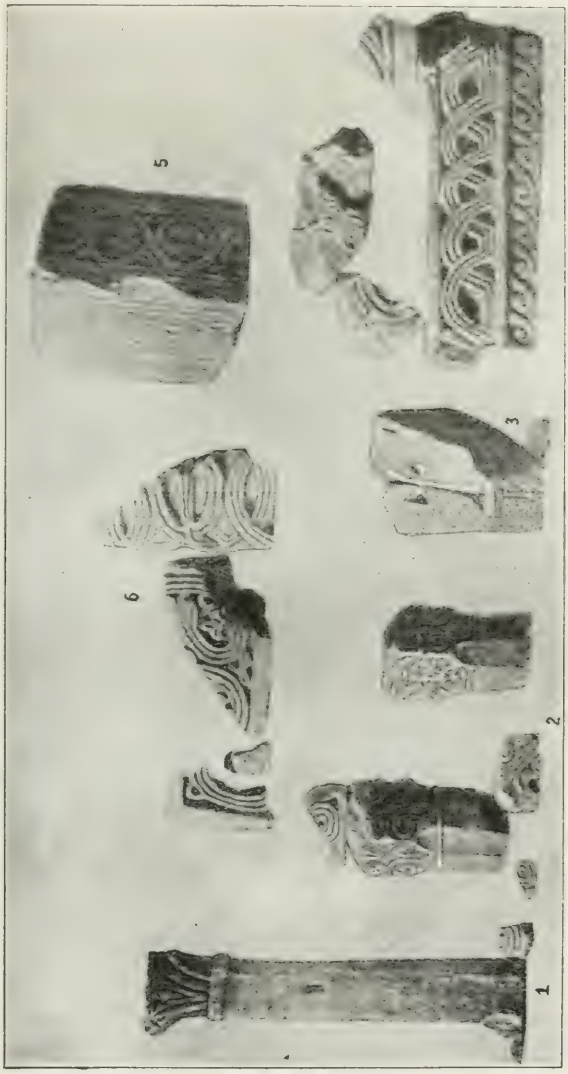

Сл. 117.

10. Фрагменти пластичне декорације из цркве св. Марије од Отока, код Солина.

Приликом откопавања темеља цркве св. Марије од Отока (напред, стр. 48) нађено је сразмерно мало фрагмената пластичне декорације[4].

Фрагменти су значајни по разнозрсности орнаменталних мотива и облика појединих делова и по начину њихове обраде (сл. 117). Због ових одлика још већма се повећава важност тих фрагмената њиховим

[1] Prosvjeta, god. VI, стр. 52. — [2] Documenta, стр. 16. — [3] Pregled, стр. 109. — [4] Vjesnik, N. S. god. V, стр. 208.

датирањем. Јер се сви ти фрагменти, ако припадају првобитној цркви, имају датирати у трећу четврт X века.

11. Плутеји с именом Држислава.

На Капитулу код Книна, у гробљу, нађени су, 1886 године, два плутеја које је најпре објавио Ф. Булић[1]. Доцније је Ф. Радић такође публиковао ове плутеје обраћајући, при том, нарочито пажњу на тумачење очуваног натписа[2].

На једном од ових плутеја (сл. 118, 119) налази се натпис: „. . . (s)clav dux Hroator(um) in te(m)pus d . . .“; а на другоме: „. . . irzis-cl(a)v duce(m) magnu(m) . . .“ Радић предлаже читање: „(s)clav dux Hroator(um) in te(m)pus d(omini) . . . (D)irziscl(a)v duce(m) magnu(m) . . .“

Сл. 118.

Извесно је да се у овом натпису спомиње хрватски велики кнез Држислав који је, 969 године, наследио свога оца Михајла Крешимира II. Држислав је крунисан, као хрватски краљ, око 988 године[3]. Према томе за датирање ових плутеја може се узети само време од 969 до 988 године, пошто се, у натпису, Држислав титулара као dux magnus, а не као краљ (rex).

[1] Hrvatski spomenici и т. д. стр. 18, таб. V и VI. — [2] Prosvjeta, god. II, стр. 30 и даље. — [3] Pregled, стр. 113.

12. Два саркофага из Сплета.

У баптистеријуму дома, у Сплету, налази се саркофаг (сл. 120) на чијој се предњој страни чита натпис: „hic requiescet fragelis et inutelis Johannis peccator harchiepiscopus“[1]. На поклопцу, с горње стране, чита се, између кракова крста, ISHS NHKA.

Ранији испитиваоци[2] су сматрали да је ово саркофаг Јована из Равене и датирали га у VII век. U. M. de Villard[3] је изјавио сумњу у тако високо датирање и предложио да се саркофаг доведе у везу са сплетским архијепископом Јованом VIII (914—940 године). Л. Јелић[4], побијајући датирање U. M. de Villard-а, мисли да саркофаг треба датирати у прву половину IX века.

Сл. 119.

Међутим F. Bulić и J. Bervaldi истичу тешкоће за датирање овога саркофага на основу досадашњих података. Да би, бар приближно, могли датирати овај саркофаг они га упоређују с другим саркофагом из периптера дома у Сплету (сл. 121), на коме се чита натпис: † In nomine Domini. Ego Petrus do . . . e prior natus nutritus eruditus in Spalato filius bene memoriae domini Cosme inclito priori qui posui hec tumulum recepsionis peccatrici corporis mei“[5]. На основи титуле prior (напред, стр. 67) Bulić-Bervaldi мисле да овај саркофаг приора Петра „не може бити него

[1] Kronotaksa, стр. 117. — [2] DQI, vol. II, стр. 70; Plastik, стр. 92. — [3] ARD, стр. 45. — [4] Contributo, стр. 88. — [5] Kronotaksa, стр. 119.

из конца IX или из X века, а не раније"[1]. Међутим, најстарији писани документат из Спљета, датиран у 1000 години, назива градског поглавара у Спљету „princeps"[2], док се тај поглавар, у Спљету, доцније стално назива prior. Према томе овај саркофаг има се датирати тек

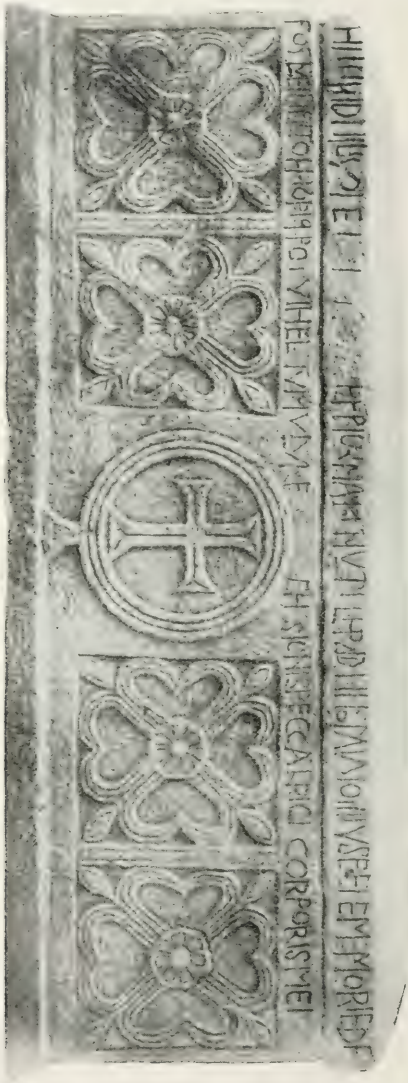

Сл. 121.

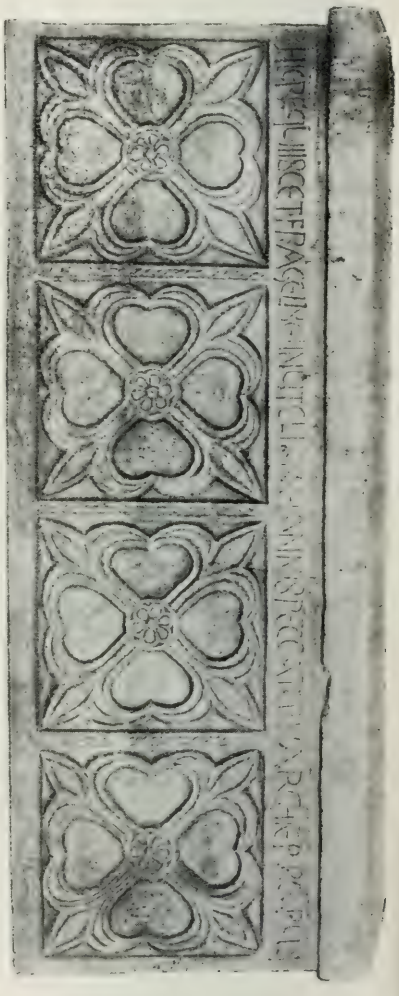

Сл. 120.

после 1000 године, можда најмање за две генерације доцније. Датирајући, на овај начин, овај саркофаг у XI век, мислимо да и мало пре споменути саркофаг архијепископа Јована (сл. 120) треба приписати архијепископу Јовану из средине XI века[3]; и ако Bulić-Bervaldi мисле

[1] Kronotaksa, стр. 121. — [2] Kronotaksa, стр. 121. — [3] Kronotaksa, стр. 122.

да тај саркофаг треба довести у везу с архијепископом Јованом из X века.

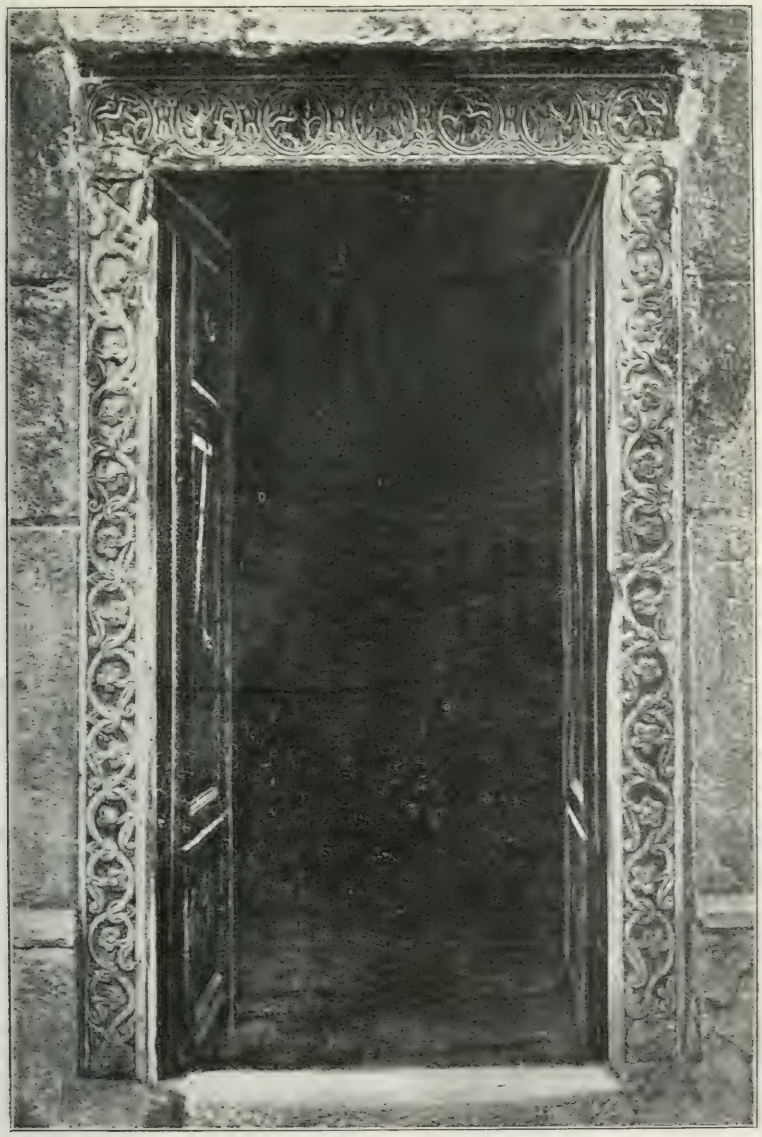

Сл. 122.

У опште се мора констатовати да домаћи испитиваоци нагињу ранијем датирању појединих уметничких дела у Далмацији. И Ф. Булић устаје против те махне наших домаћих испитивалаца[1].

[1] Vjesnik, N. S. god. XIV, стр. 8.

13. Споредна врата на дому у Спљету.

У својој Historia Salonitana, cap. XI, архиђакон Тома, из Спљета, вели да је спљетски архијепископ Јован из Равене не само очистио и претворио у цркву Диоклецианов маузолеј, него је још дао израдити на њему и доцнија врата („ianuas in eo serasque constituens“)[1]. Тома је, несумњиво, мислио на споредна, јужна, врата око којих се, данас, налази скулптирани оквир (сл. 122). То је дало повода ранијим испитиваоцима да и цео скулптирани оквир око ових врата датирају у VII век, не разликујући, у погледу на стил, декорацију на довратницима од оне на надвратнику ових врата. U. M. de Villard[2] је, најпре, скренуо пажњу на стилску и техничку разлику између орнамената на довратницима и оних на надвратнику ових врата. Орнаменте на надвратнику датира U. M. de Villard пред крај XII века, и упоређује их с орнаментима на суду за свету воду (bénitier) у Спљетском дому, за који вели да припада чак готском стилу. Л. Јелић усвоја de Villard-ово датирање поменутог надвратника[3].

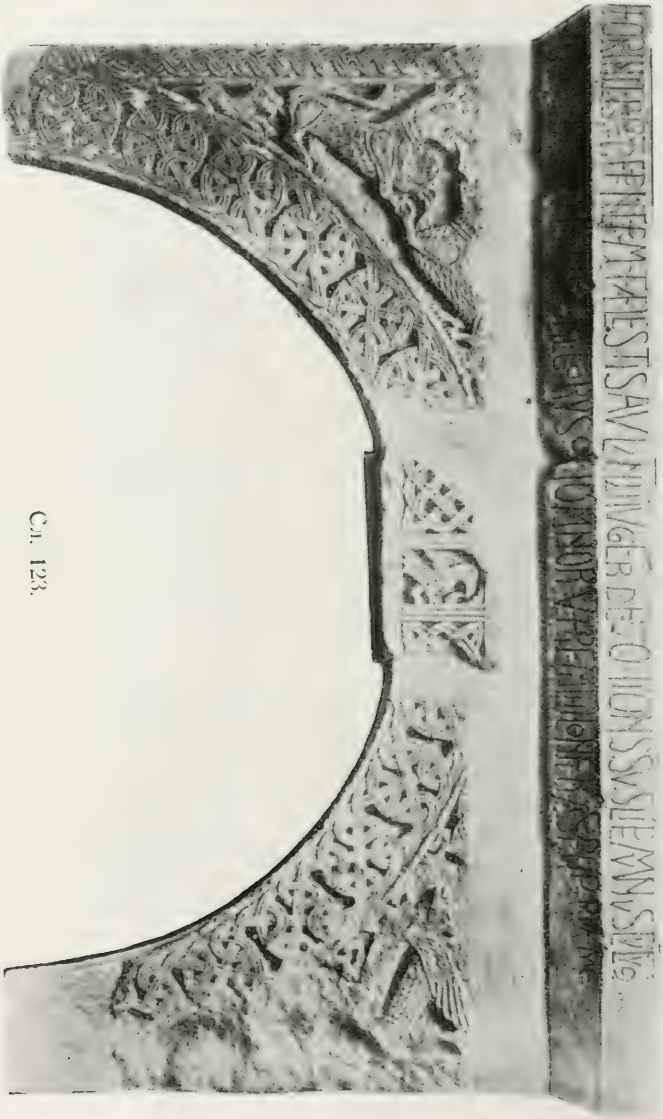

Сл. 123.

[1] Kronotaksa, стр. 114. — Prosvjeta, god. III, стр. 84, где је наведена и ранија литература. — [2] ARD, стр. 46 и даље. — [3] Contributo, стр. 107 и даље.

За датирање орнаментике на довратницима особито је важна представа људских глава у дну довратника, глава из којих полазе орнаменталне лозице. Таква је представа глава карактеристична, и у Далмацији, за романски стил који се, тамо, појављује у другој половини XI века. Орнаменти надвратника разликују се, у техничком и стилском погледу, од оних на довратницима. Та се разлика, вероватно, има приписати разлици њихова доба постанка[1].

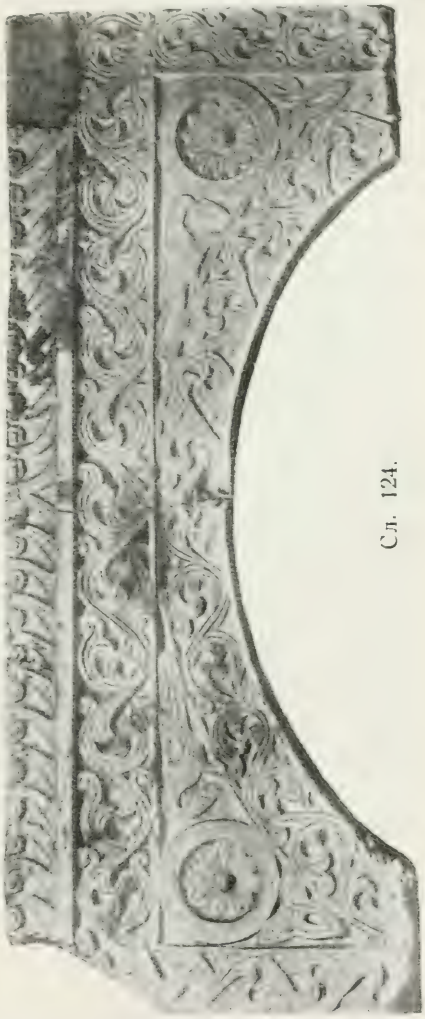

Сл. 124.

14. — Фрагменат циборијума задарског проконзула Gregorius-а.

Приликом рушења стубаца на звонику задарског дома нађени су фрагменти четири лука од циборијума[2]. С овим фрагментима лукова нађени су и фрагменти архитрава од циборијума који су, мисли се, заједно с луцима, припадали циборијуму над главним алтаром дома, када дом беше посвећен св. Петру.

На архитраву (сл. 123 и 124) се налази натпис у стиховима: „† O princeps Petre principum / coelestis aulae claviger / devotionis suscipe / munusculum quod v(overam) / proconsul ego infirmus / Gregorius qui nominor / ut pie mihi conferas / pro parvis mag(na munera)“.

Смирић нагађа, а D. Frey[3] тврди, да је проконзул Gregorius исто лице с проконзулом Грегоријем који се спомиње у документима из 1033 и 1036 године. Према томе ове фрагменте треба датирати у прву половину XI века.

[1] С орнаментима на довратницима сродни су, изгледа, у више појединости орнаменти на оквиру врата на негдашњој цркви *св. Сшевана у Дубровнику*. Сада се тај оквир налази на модерној цркви св. Бартоломеја; Prosvjeta, III, стр. 25. — [2] Führer, стр. 64; Nr. 85—88. Снимак једног лука, стр. 64, не одговара стварности. Клише је рађен по рђавом снимку због чега се добија негативан изглед испупчених и удубљених површина. Тачан је снимак у DKD, таб. 71, горе. — [3] JZK, Bd. V, Beiblatt, стр. 72 n. 8; MZA, IV, Nr. 9, стр. 8. Погрешно су датирани ови фрагменти у Plastik, стр. 101.

15. — Оплата алтара из 1104 године.

У баптистеријуму дома, у Сњету, налази се крстионица оплаћена скулптираним плочама (сл. 125—127). Представе на овим плочама биле су често предмет студије, али их је најбоље и најтемељније проучио Л. Јелић[1] закључујући, у исто време, и дискусију како о предмету фигуралне представе, тако и о датирању ових плоча.

Јелић је утврдио да су ове плоче припадале, првобитно, алтару св. Анастасија у Сњетском дому. Алтар је био сграђен у 1103 години, за време архијепископа Кресценција. Плоче су биле саставни делови мензе (часне трпезе) и преграде испред ње.

Сл. 125.

Две су појаве у орнаментици ових плоча од особите важности: 1. Фигуралне рељефне представе на једној од њих (сл. 127) и 2. орнаментални фриз од уобичајених преплета изнад главних орнаменталних поља.

Фигуралне представе сусрећемо, у Далмацији, први пут, на поуздано датираном споменику, на плочи у сл. 127. На њој је представљен Христос на престолу с крстом у десној руци. Испод горњег орнаменталног фриза, на профилованом рубу, чита се натпис: „Titio“ или „Titiano et Eufemie legem dominus dat“. На једном од фрагмената сачуван је део натписа који гласи: „. . . bone memorie die prima mensis . . . anno Domini MCIV“. Према томе се ове плоче имају датирати на почетку XII века, или још тачније, у 1104 годину.

Ни друга појава није мање важна, јер се, помоћу ње, могу, бар приближно, датирати споменици ове врсте са сличним орнаменталним фризовима. На ранијим се споменицима такви фризови не налазе. На њима заузима орнаменат целу површину плоче без икаквих нарочитих

[1] Bulletino, 1895, стр. 81 и даље; Vjesnik, N. S. god. I, стр. 79.

оквира. И ову појаву треба, дакле, датирати, најраније, у другу половину XI века. С тога се сви споменици с овом одликом не могу датирати пре друге половине XI века.

Овај, сразмерно поуздани, податак има се применити и при датирању већ наведених плоча с фигуралним представама из некадашње цркве св. Недеље у Задру (напред, стр. 61, сл. 75 и 76)[1]. На овим плочама су фигуралне представе истог стила с истим одликама у представи људске фигуре и одела на њој. Лица фигура, без обзира на положај њихова тела, представљена су свагда en face. На плочи из Спљета, поред оваквих представа, види се и груб покушај представе људске главе у профилу.

Сл. 126.

Потребно је, најзад, истаћи још и то да се, у кружним површинама орнаменталнога фриза на задарској плочи (сл. 76), налазе сличне представе животиња као и на надвратнику јужних врата спљетског дома (сл. 122), надвратнику који је U. M. de Villard хтео датирати у XII век.

Овим нашим фигуралним представама недостаје пластичност оних фигуралних представа у стуку, изнад улазних врата на цркви St. Maria della Valle у Чивидалу[2], које се, обично, датирају у VIII век. R. de Lasteyrie[3], међутим, изненађен је како су тако добри познаваоци могли тако високо датирати ову засведену грађевину, њену елегантну декорацију и њене фигуре у стуку, представе постале под утицајем византиског препорођаја у X веку. За објашњење ових рељефа из Чивидала Ch. Diehl подсећа на духовиту хипотезу E. Bertaux-а, по којој су ти рељефи имитација, или боље рећи фалсификати сличних представа, изведених на предметима од драгоцених метала.

[1] Plastik, стр. 106. — [2] Manuel, стр. 361, fig. 178. — [3] ARF, стр. 35.

Bertaux-ово објашњење рељефа у Чивидалу налази сјајну потврду у писаним изворима о акцији, на пољу уметности, у другој половини XI века, с једне стране сплетског архијепископа Ловре, а с друге стране опата Дезидерија, из Monte Cassino. За сплетског архијепископа Ловру (1059—1099), вели сплетски архиђакон Тома[1] да се „толико трудио, како би повећао и украсио црквену ризницу (thesaurum), да је једнога слугу свога послао у Антиохију, нека се учи ковању злата и сребра. А када се добро изучен поврати, даде штовани бискуп по њем исковати свиећнаке велике из сребра и друге ручне; учини такође велики пехар и други мален, и умиваону с ручицом, калеж и капсу (capsa, reliquiarium), пасторал и криж, и још друге ствари, што је све урезао у слогу антиохијске умјеће“[2]. А за опата Desiderius-а знамо да је, у 1072 години, послао, ради усавршавања у уметности, једног калуђера из Monte Cassino у Цариград, цару Роману[3].

Сл. 127.

Према томе фигуралне представе на рељефу из Сплета дале би се објаснити овом обновом златарског заната не само у Далмацији, него и у уметности бенедиктинских калуђера, ученика оног мајстора који се усавршио у Цариграду. Свакако, било да се ове фигуралне представе на рељефима из Сплета и Задра доведу у везу с обновљеном уметношћу у Далмацији, у другој половини XI века[4], било да се доводе у везу с радом бенедиктинаца и њихових традиција, оне нас воде, у тражењу њихових узора, истом извору, уметности на Истоку, у Антиохији и у Цариграду. Отуда потиче и сличност у представама на овим рељефима. С тога се и хронолошки податак на рељефу у Сплету сме, у главном, употребити и за датирање поменутих рељефа из Задра.

---

[1] Documenta, стр. 446. — [2] Rad, CXVI, стр. 225 и даље. — [3] AIM., стр. 166. — [4] Contributo, стр. 107 и даље.

У рушевинама базилике на гробљу, у Бискупији код Книна, нађен је фрагменат тимпанона изнад врата хорске преграде (septum) или је то фрагменат циборијума, на чијој се површини налази рељефна представа Богородице[1]. Та је представа, очевидно, превод какве слике у пластичну представу рељефа. Према резултатима, добивеним у погледу на датирање фигуралних представа на пластичној декорацији у Далмацији, сме се и овај фрагменат датирати у другу половину XI века. Ово је датирање у толико оправданије, што је тимпанон уоквирен најпре фризом палмета, па онда обрубљен волутама („кукама"). Палмете се налазе, као орнаментални мотив, и на фрагменту алтара св. Дујма из XI века, сграђеног, по Јелићу, пре 1059 године[2].

16. — Рељеф скулптора Отона.

Рељеф је израђен на античном фрагменту, а узидан је изнад архитрава врата која воде у степеник звоника испред дома у Сплету[3].

У високу рељефу представљене су четири особе (сл. 128). Главна особа, св. Дујам (Domnius) en face, у потпуном архијепископском оделу, држи, у левој руци, патарицу, а десном руком благосиља. Лево, поред њега, клечи ђачић с кадионицом у левој руци, а десном руком прихваћа патарицу. Поред ове фигуре натпис: S͡CS DOMNIVS.

Лево од св. Дујма стоји S͡CS PETRVS, en face, који левом руком благосиља, а у десној држи кључ окачен о узицу или кајиш. Десно од св. Дујма, у ходу на десно, фигура св. Анастасија (S͡CS ANASTASIVS) са жрвњем о врату. Глава фигуре представљена је, као и глава ђака, у положају $^3/_4$ профила. Име свечево исписано је на жрвњу. Између св. Дујма и св. Анастасија налази се натпис у шест редова: „Ma / gis / ter / Otto h / oc opus / fecit."

На горњем рубу оквира урезан је, донекле оштећени натпис: „† Accipe primum Salone pontificatum. Dalmatie regnum plebique lucrare..."

Л. Јелић мисли да се појава кључа, а не патарице, у руци св. Петра поклапа са средњевековном традицијом по којој је св. Петар, предавањем штапа, подарио својим ученицима апостолску дужност, као што се то вели у легенди о св. Хермагори из Аквилеје и у легенди о св. Еухарију из Trèves-а. Л. Јелић наслућује, на основу ове представе, да је мајстор Ото, пошто је познавао ове традиције, пореклом био из једног од дотичних крајева. Али ова хипотеза је исто тако непоуздана као и она друга, којом Јелић тежи да идентификује мајстора Отона с бенедиктинцем Одоном (Odo), чувеним уметником из XI века[4].

---

[1] Prosvjeta, god. I, стр. 7 и 8. — [2] Vjesnik, N. S. god. I, стр. 79, сл. 39. — [3] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 71 и даље; Storia, III, стр. 340. — [4] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 76.

Овај је рељеф, мисли даље Л. Јелић, могао припадати само жртвенику св. Дујма и, пошто је дебео о, 567 м., да је могао служити као предња страна трпезе (antimensale). Мошти св. Дујма пренете су, по Јелићу[1], у дом у Спљету и првобитно биле сахрањене у средишни олтар цркве. Године 1059 постојао је, већ, споредни, јужни олтар у дому, где су биле пренешене мошти св. Дујма. Не зна се време, када је ово премештање извршено, али је, по Јелићу, извесно да се то десило пре 1059 године. У 1103 години био је поправљан овај бочни олтар, а то се поновило и у 1210 години. Најзад, 1427 године, старији је олтар замењен садашњим, који је израдио скулптор Bonino da Milano. Јелић је покушао датирањем овог рељефа датирати и зидање приземља Спљетског звоника. С тога му је било потребно да рељеф мајстора Отона датира, потпуно произвољно, у XI век.

Незаинтересовани испитивалац мора, међутим, водити рачуна о месту, које, по својим техничким и стилским одликама, заузима овај рељеф у низу средњевековних споменика свеколике скулптуре у Далмацији. Представљене фигуре на Отонову рељефу разликују се потпуно, и у техничком и у стилском погледу, од до сада проучених фигуралних представа у далматинској пластици. С тога фигуре на рељефу из 1104 године (сл. 127) онемогућују датирање Отонова рељефа пре почетка XII века. Он се пре може сматрати као претходник фигуралних представа на рељефима из XIII века; али између њега и оних фигура на рељефима из Спљета и Задра постоји празнина, те не можемо, за сада, утврдити прелазне ступње између, рецимо, рељефа из 1104 године с једне, и Отонова рељефа с друге стране. Према томе Отонов рељеф треба сматрати или као дело, рађено ван Далмације па затим у њу донето; или је тај рељеф, што је далеко вероватније, рад скулптора дошљака који се у Спљету бавио дуже или краће време, где је израдио и овај рељеф. У оба последња случаја Отонов рељеф има се датирати према подацима које пружају споменици обласне школе којој је припадао Ото. Ми нисмо, на жалост, могли пронаћи ни област ни школу којима бисмо, с иоле поузданости, могли приписати Отонов рељеф. Једном приликом Л. Јелић је мислио[2] да доба рада скулптора Отона треба ставити у почетак IX века и довести га у везу с утицајима из франачке државе на Далмацију. Међутим, такво је датирање погрешно, јер стоји у супротности са стилским одликама на самом рељефу.

Л. Јелић[3] је мислио да је нашао друга два фрагмента олтара из дома у Спљету, на којима се налазио „добар део натписа писменима меровиншке капитале у велике наличним онима на саркофагу надби-

[1] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 76. — [2] HSNP, стр. 23, прим. 45. — [3] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 78.

скупа Ивана Равењанина: „(. . . et D)ominicus . marmario . qui vobis . istus cancellus . fabricavimus.“

У очувану натпису препоручује се неко лице и скулптор Доминик св. Дујму и св. Анастасију, пошто су они израдили преграду пред олтаром. Овај натпис, мисли Јелић, „јоште нам открива и име најстаријега сплетскога умјетника Доминика из VII в.[1]“ Али је ово датирање скроз непоуздано. Оно се оснива на датирању тзв. саркофага Јована из Равене. Међутим облик „меровиншких капитала“ тако исто је мало поуздан податак за датирање овог натписа, као и сличност тих писмена с онима у натпису на поменутом саркофагу. Ну, ако одиста постоји сличност између писмена у овим двама натписима, онда онај Домиников

Сл. 128.

фрагменат треба датирати према саркофагу који се, видели смо (напред, стр. 164), има датирати у XI век, а не у VII век. За овакво датирање овога натписа говори још и та околност, што за сада немамо ниједан поуздано датирани натпис који би нам казивао име каквог архитекте или скулптора у Далмацији из времена пре XI века или чак и XII века.

Потребно је, најзад, напоменути да је Ф. Радић, у једној расправици, покушао класификовати фрагменте капитела који, у Далмацији, припадају овом периоду[2]. Материјал је оскудан и рђаво очуван, али

[1] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 78. — [2] Prosvjeta, god. I, стр. 205 и даље.

Радићев покушај заслужује пажњу, и ако би се сама тема имала поново обрадити. — Радић је исто тако проучио и импосте који се налазе у музеју у Книну[1]. Он је, даље, проучавао фрагменте циборијума[2]; али је ове фрагменте тешко разликовати од фрагмената тимпанона изнад врата на преградама (septa). Радић је и ове фрагменте нарочито проучавао[3]. — Фрагменти плутеја и трансена стална су, скоро, појава у рушевинама црквених зграда ових двају периода.

Нећемо, на овом месту, тражити порекло орнаменталних мотива на већини овде поменутих фрагмената пластичне декорације у црквама оба периода. Раније смо изнели мишљење о томе (напред, стр 91). — Немачки научници склони су тражити у овој декорацији утицаје уметности северних народа и сматрају њену појаву овде, на Југу, као последицу догађаја из времена „сеобе народа“[4]. Решење овог питања није од битног значаја за познавање уметности ових периода у Далмацији која, очевидно, припада, у овом погледу, групи оних области у којима се таква декорација појављује.

[1] Prosvjeta, god. IV, стр. 21 и даље. — [2] Prosvjeta, god. III, стр. 51 и даље. — [3] Prosvjeta, god. VIII, стр. 35 и даље. — [4] JZK, Bd. XII (1918), стр. 17.

Трећи Период.

— Од око 1204 до 1420 године. —

I. — Политички догађаји; црквене и економске прилике у Далмацији за време овог периода.

Споменици овог периода ограничени су, у географском погледу, искључиво на далматинске градове и на острво Раб. Према томе требало би прегледати, посебно, историју сваког града у колико се она тиче проучаванога споменика. Међутим градови нису никад били засебне политичке целине, снажне за отпор тежњама моћних суседа за владом над градовима и острвима. И сам Дубровник је, у времену овог периода, био, најпре, под заштитом Млетака, а затим, под заштитом Угарске. С тога је потребно, ма и у најкраћим потезима, изложити историју политичких догађаја у суседним државама, у колико су ти догађаји у вези с градовима чије ћемо споменике проучити. То је у толико потребније што се досадашњи, нарочито страни, испитиваоци нису никад, у довољној мери, обазирали на политичке догађаје у самој Далмацији и Хрватској, у Босни и Србији, те је и њихово схватање развитка далматинске уметности морало имати великих недостатака. Наше досадашње излагање историје уметности у Далмацији у довољној мери потврђује тај факат. Изложивши у кратком прегледу политичке догађаје у овим областима на овом месту, ми ћемо се на детаљима, у колико буде потребно, зауставити при проучавању појединих споменика.

1. — Политички догађаји у Далмацији од 1204—1420 године.

Смрћу цара Манојла Комнена престаде византиска власт над Далмацијом[1]. Задар се, у 1180 години, врати под власт угарског краља, због

[1] Pregled, стр. 157.

чега су Млечани, пуних 10 година, нападали на овај град. После ових неуспелих покушаја дужд Хенрих Дандоло закључи примирје с угарским краљем Белом III[1]. За време грађанских ратова у Угарској, спремаше се, у западној Европи, IV крсташки поход. Хенрих Дандоло тражаше од крсташа да му, узгред, освоје град Задар као награду за превоз крсташке војске млетачким бродовљем. Они то учинише 1202 године. Задар, помаган једино од кнеза Домалда Свачића, предаде се Млецима, под врло тешким условима, почетком 1205 године. Угарски краљ Андреја II одрече се, 1216 године, права на Задар у циљу да Млечани превезу и његову војску, морем, до свете земље[2].

За владе Андреје II Далмација паде под олигархиску власт Франкопана на Крку, брибирских кнезова од племена Шубића, даље, кнезова Свачића с њиховим представником Домалдом у цетинској жупанији, и Качића, господара приморја од Омиша до реке Жрновнице, јужно од Спљета. О првенство у Спљету борили су се брибирски кнезови и Свачићи, а Малдуч Качић задаваше љуте ударце приморским градовима којима је, као посредник за уговор о миру, дошао папин посланик Аконције у 1221 години. Домалдо Свачић подлеже дефинитивно у 1229 години. Олигархиска влада трајала је, у Далмацији, све до 1348 године[3].

У 1242 години доспеше Татари, гонећи краља Белу IV (1235—1270 године), чак у Далмацију, где опседаху и нападаху утврђене градове. Бела IV беше, тада, у Трогиру. Татари, на своме повлачењу из Далмације, опустошише околину Дубровника и попалише Котор (у марту, 1242 године)[4].

Исте године зарати, због Задра, Бела IV с Млецима. Задар се, још почетком 1242 године, по краљеву доласку на приморје, беше побунио, по наговору, изгледа, Фридриха II Хохенштауфена[5], против Млетака. Угарска војска би, 1243 године, потучена, а Задар се врати под млетачку власт. Бела IV закључи, 1244 године, мир с Млецима и одрече се Задра који се, 1247 године, такође измири с Млецима, али под врло тешким условима. Задрани су, по том уговору, имали примати за кнеза лице које дужд одреди; они се нису смели женити из Хрватске, а Млечани узеше у своје руке управу над свима градским приходима и располагаху задарским бродовљем по своме нахођењу[6].

Бела IV морао је закључити овај мир с Млецима да се они не би умешали у грађански рат у Хрватској. Спор између Трогира и Спљета око села Острога био је повод овом рату. Трогир је био представник краљевске странке, а Спљет је предводио противничку странку. Трогир

---

[1] Pregled, стр. 159. — [2] Pregled, стр. 161. — [3] Pregled, стр. 162. — [4] Pregled, стр. 166. — [5] DQI, vol. I, стр. 70. — [6] Pregled, стр. 169.

је имао јачу флоту, те Сплет и његови савезници бише побеђени у 1244 години. Тада се Сплет одрече Острога у корист Трогира с којим склопи мир обвезујући се, у исто време, да ће за кнеза бирати краљевскога човека, предати таоце и обновити заклетву верности.

Брибирски кнез Павао постаде, у 1273 години, баном Хрватске и Далмације. За време унутрашњих немира у Угарској Млечани нападоше на Качиће и потпуно их уништише, али је кнез Павао брибирски умео себи сачувати град Омиш (1280 године)[1]. О Павлово пријатељство отимаше се и напуљски двор и Андреја III, угарски краљ. 1292 године постаде Павле, с великим привилегијама, вазал напуљског краља Карла II, а 1293 године Павле доби то исто и од краља Андреје III с додатком права наслеђа на посед и на бански положај. 1300 године Јурај, брат кнеза Павла, оде у Напољ, одакле доведе, у месецу августу, младог краља Карла Роберта. Андреја III умре 14 јануара 1301 године[2]. У Далмацији је, тада, владало скоро потпуно независно племство, предвођено брибирским кнезовима, а нарочито хрватским баном Павлом који, од 1299 године, беше још и господар Босне. Почетком XIV века држао је бан Павле, под својом влашћу, област од Гвозда (Капеле) до Неретве и од мора до близу Дрине. Једино је Задар био у млетачким рукама. Сукоб између папе Климента V и Млечана даде Павлу повода да наговори, 1311 године, Задране на побуну. За време овог трогодишњег рата с Млечанима умре бан Павле (у мају 1312 године), а његов наследник Младен (1312—1322 године), мораде оставити Млечанима Задар (1313 године) који доби, од Млечана, боље услове мира, него што их је дотле имао[3].

Млеци почеше бунити Шибеник и Трогир против бана Младена. Оба града потражише, у 1322 години, млетачку заштиту, а њима, убрзо, следоваше Сплет (1327 године) и Нин (1329 године), те Млеци завладаше обалом Далмације од Зрмање до ушћа Цетине. Једино су Скрадин и Омиш остали под влашћу брибирских кнезова[4].

Лудовик I (1342—1382 године), син Карла I Роберта, наследи свога оца. Он пође, у 1345 години, с 30.000 војске у Приморје. На глас о краљеву доласку на Приморје побуни се Задар коме Лудовик I обећа помоћ. Краљ стиже, 1346 године, пред Задар са 100.000 војске, али би потучен, те се Задар, после двогодишње тешке борбе, предаде Млецима под тешким условима. Лудовик I закључи, 1348 године, осмогодишње примирје с Млецима. Он се споразуме, 1347 године, с брибирским кнезовима, а „ослабљењем кнезова Нелипића и Брибирских престаде, у Далмацији и Хрватској, олигархија хрватских великаша“[5].

---

[1] Pregled, стр. 174 и даље. — [2] Pregled, стр. 176 и даље. — [3] Pregled, стр. 179. — [4] Pregled, стр. 180. — [5] Pregled, стр. 181 и даље.

За време осмогодишњег примирја Млеци заузеше Скрадин, а спремаху се да заузму још и Клис и Омиш. С тога се Лудовик I реши на рат против Млетака за целу Далмацију, т. ј. градове и острва. Рат је почет 1356 године, а завршен је миром у Задру, 18 фебруара 1358 године. Млеци се, тада, одрекоше свих далматинских острва и градова „од половице Кварнера до међаша града Драча", дакле и Дубровника и Котора. Дужд се одрече титуле „војвода Далмације и Хрватске" (dux Dalmatiae et Chroatiae) коју је носио још од 1000 године[1].

Босански бан Твртко завлада приморјем и Котором, који он заузе око 1376 године. Дубровник, Млеци и краљ Лудовик I признаше Твртков посед на приморју[2].

Лудовик I, као савезник Ђенове, поново зарати, 1378 године, на Млетке. За време овога рата млетачко је бродовље пустошило далматинске обале. На миру у Турину, 1381 године, Млеци признаше све одредбе задарског мира из 1358 године обвезујући се, у исто време, да плаћају Лудовику I годишњи данак од 7000 дуката[3].

По смрти краља Лудовика I, а за време владе његове ћерке, краљице Марије, поновили су се немири у Хрватској и Далмацији. Бан Твртко и његова странка у Хрватској и Далмацији прогласе за угарскога краља Ладислава Напуљског (1386—1409 године). За владе краља Жигмунда (1387—1437 године) бан Твртко заузе сву Хрватску јужно од Велебита с градом Книном, Острвицом и Клисом, затим с Омишом, Сплетом, Трогиром и Шибеником, те се, 1390 године, прогласи краљем Хрватске и Далмације. Али он не успе да утврди своју власт над овом облашћу, јер умре 1391 године. Твртков наследник, Стефан Дабиша, поврати Жигмунду овај део Хрватске и Далмације (1394 године)[4].

После пораза своје војске у битки код Никопоља (25 септембра 1396 године), Жигмунд се, преко Цариграда и Дубровника, врати у Угарску. Судбина краља Жигмунда после битке код Никопоља, а пре његова повратка у земљу, беше непозната у Угарској. С тога угарски великаши прогласише Ладислава Напуљског за угарског краља. После Жигмундова вероломства, у фебруару 1397 године, према Стефану Лацковићу, вођи странке Ладислава Напуљског, букне у Хрватској буна у којој је суделовао и Хрвоје Вукчић, господар доњих крајева Босне. Жигмундов оружани поход против побуњеника, у 1398 години, не успе. Краљ би збачен с престола, а на место његово би позван Ладислав Напуљски који, уздајући се поглавито у Хрвоја, дође лети, 1403 године, у Задар, где би крунисан 5 августа 1403 године. После три месеца врати се Ладислав у Напуљ наименовавши војводу Хрвоја сплетским херцегом и краљевским намесником Хрватске и Далмације[5].

[1] Pregled, стр. 183. — [2] Pregled, стр. 186. — [3] Pregled, стр. 186. — [4] Pregled, стр. 192. — [5] Pregled, стр. 193.

Лети, 1408 године, нападе краљ Жигмунд Босну, где зароби и погуби босанског краља Стефана Тврткa II, после чега се и Хрвоје измири са Жигмундом. То је дало повода Ладиславу Напуљском да, најпре, ступи у преговоре с Млецима, а, затим, у јулу 1409 године, да прода Млецима „за 100.000 дуката град Задар, Новиград, Врану и острво Паг, као и сва своја права на читаву Далмацију“ [1].

Задар, да би избегао судбину купљеног робља, протера, на глас о акту Ладислава Напуљског, напуљску посаду, а уз клицање „Живео св. Марко“, пободе млетачку заставу на своме граду. Дужд потврди градску аутономију, задарски племићи постадоше млетачким грађанима, а у граду се насели више млетачких породица (у септембру 1409 г.). Задру су следовала, у овом погледу, сва северна острва (сем Крка) и град Нин. Трогир и Шибеник одбише млетачки позив на предају, те Млечани опседоше Шибеник који им се предаде тек у 1412 години [2].

Војвода Хрвоје умре, у априлу 1416 године, а Млеци започеше, против Жигмунда, други рат (1418—1420 г.) борећи се успешно и у Фурланији и у Далмацији. У 1420 години предадоше се Млецима Трогир и Сплет, а затим, поред Котора, још и острва Корчула, Брач и Хвар. Угарска је, после тога, задржала на приморју само град Сењ и острво Крк, на Северу, и град Омиш с Крајином и Пољицама, на Југу, где је владао кнез Иваниш Нелипић [3].

Црквене прилике беху, у Далмацији, већ давно дефинитивно сређене. Црква у Далмацији зависила је од Рима. Ни промене услед установљавања појединих епископија [4], нити богумили из суседне Босне, могаху изменити црквене прилике у Далмацији. Поред бенедиктинаца уђоше, у Далмацију, још и фрањевци и доминиканци. Ми ћемо се срести с овим калуђерским редовима при говору о споменицима овога периода у Дубровнику.

2. — Економске прилике у Далмацији.

После пада Цариграда у латинске руке, 1204 године, Византија се не појављује као политичка сила на Јадрану. Непосредне економске везе између Византије и Далмације, после те године, нису нам познате; али ако их је и било, оне су биле сведене на незнатну меру. На почетку XIII века истичу се, на Јадранском Мору, нарочито две силе: Млеци и

[1] Pregled, стр. 194. — [2] Pregled, стр. 194. — [3] Pregled, стр. 196 и даље. — [4] Pregled, стр. 220.

Сицилиска Краљевина преко својег поседа у Јужној Италији. Угарска је, тада, била континентална сила која је, преко саме Далмације, излазила на море и улазила у међународни економски саобраћај. Угарска се, међутим, политички сукобљавала с Млецима који су се, с друге стране, на економском пољу борили, на Јадрану, против Сицилске Краљевине и од ње фаворизираних градова западне Италије. У овом периоду, најпосле, почињу сазревати плодови новоуређених градова на подлози уредаба средњевековних градских општина и привилегија, добивених од краља Коломана. Уметност се, у Далмацији, ограничава, у овом периоду, на градове, обогаћене бродарством и трговином.

Релативна безбедност на мору, осигурана поглавито млетачком флотом, и велико позађе у тадашњој краљевини Хрватској и Угарској били су главни узроци успешном развитку далматинских градова, у овом периоду, на супрот свеколиким ратовима овога доба. Морепловство и трговина нагомилали су велика богаства и благостање у овим градовима. Нарочито жив саобраћај и трговина постојаху између Далмације и градова у Јужној Италији која, по оснивању норманске краљевине затим под Hohenstaufen-има и Анжујцима, добија нарочити значај за пределе и градове на источној обали Јадрана. Млеци нису, истина, занемаривали трговину с далматинским градовима и њиховим залеђем, нити су напуштали своју трговачку позицију у Апулији. Али су Млеци своју главну пажњу обратили великој и лукративној трговини по областима византиског царства на Истоку. У трговинском саобраћају између обе обале Јадрана далматински градови су узели велико учешће.

„Још више него предели западног Средоземног Мора биле су посећиване од јужноиталских бродара земље око источног Средоземног Мора. Са словенских обала Јадрана, из Мореје, Архипелага, Цариграда, Сирије или Египта, појединачно или „у караванима“, доспевале су лађе ка приморју полуострва. Рано су Далматинци навикли пребројавати узан морски рукав који их растављаше од Апулије. Докле су, од XII века, становници града Amalfi установљавали колонију у Драчу, у Епиру, Трогирани, Сплећани, Задрани и Дубровчани појављиваху се у Апулији. После првог уговора, закљученог између Дубровчана и становника града Molfetta (1148 године), следовали су, у следећем веку, уговори закључени између града Barletta и суседних градова.“

„Непрестано гонећи словенске гусаре који су, изговарајући се трговином, долазили и узнемиривали обале његове краљевине, Фридрих II бејаше веома наклоњен мирним трговцима. Он је ослободио од пристанишних и тржишних такса („iura anchoragii et platheae“) грађане Котора који су трговали у Bari-ју, а задарским трговцима потврдио је сличну повластицу коју су, тврдили су они, уживали „од незапамћених времена“ у граду Bisceglia. Зависност Дубровника од Млетака од оног

момента, када је примио владу млетачкога кнеза (1205 године), не само није ометала развој његове трговине, него јој је, напротив, обезбедила корист од концесија, датих најпре од краља Манфреда, а затим од анжујских владалаца, поданицима Републике. Роба коју су они набављали у апуљским пристаништима, увожена је, у Млетке, под истим условима као и роба донета млетачким бродовима, т. ј. плаћајући таксу ad valorem од $^2/_5$%. Задрани су, у погледу на таксе, били изједначени с дуждевим поданицима бар у погледу на увоз производа из Јужне Италије. Њихова судбина беше, до душе, потпуно везана за судбину Републике. Тешкоће које су се појавиле у односима између дужда и напуљског краља одјекивале су и у Далмацији. Жртве насилних мера, предузиманих од Анжујаца, Далматинци су били принуђени покоравати се забранама, као репресалијама, издатим од дужда и великог већа. Када су, у 1316 години, млетачке власти забраниле сваку трговину с Апулијом, задарски правници, упитани за мишљење о овој ствари, одговорише да се задарски становници имају покоравати добивеним наредбама. По постигнутом споразуму њихове се лађе поново појавише у лукама, пролазно забрањеним. Они су тамо товарили своје бродове шеницом и зејтином и преносили их било у Млетке било у Далмацију. Послови између обе обале Јадрана морали су бити доста развијени пошто Pegolotti сматра за корисно да означи средњу цену за пренос између Барлете и Дубровника, тј.: 2 унције за сто коњских товара шенице[1]. Неплодност узане траке земљишта између мора и арбанских Алпа принуђавала је, одиста, становнике приморја набављати, у Апулији, потребне им цереалије у размену за восак који су они давали становницима Јужне Италије[2]."

С овим фактима је у вези још један факат. — Још је, у XVII веку, одлични историчар Јован Лучић (Johannes Lucius), пореклом Трогиранин, запазио да се језик далматинских писаних споменика више наслања на апуљски и пиценски дијалекат, него на језик млетачких и ломбардских писаних споменика што би, изгледа, требало пре очекивати. Испитивања К. Јиречека, на овом пољу, само су потврдила Лучићеву констатацију[3].

Улога Bari-ја није била мање значајна у трговинским односима с Далмацијом. „Други градови Апулије, изузевши Bari, имали су само споредну улогу. Bari, напротив, беше остао, од XII века, од времена његова највећег благостања, у везама с Истоком. Трговци су задржали своје радње у Цариграду и богатили су се, захваљујући трговини с Драчом и с градовима у Далмацији"[4].

---

[1] У Handelsgeschichte, стр. 812, Schaube одређује вредност једне унције (uncia auri tarinorum) Сицилиске Краљевине око 52 немачке марке (65 наших динара). На стр. 815 Schaube вели да је коњски товар, salma generalis regni, тежио 263 литара шенице. — [2] Le commerce et les marchands, стр. 138 и даље. — [3] JZK, Bd. XII (1918), стр. 17. — [4] Le commerce et les marchands, стр. 168.

У борби за супрематију на Јадрану између Словена - нарочито Неретљана — и Млечана ови су победили и, после триумфалног похода дужда Pietro Orseolo II (991—1008 г.), Млеци су господари на Јадрану[1]. „Од средине XII века ниједан такмац није спорио Млецима Јадранско Море, а и сами Нормани признаваху да то море припада сфери млетачких интереса. Проширујући свој примат и на далматинску цркву патријарх на Grado утврђиваше, у Далмацији, политичку власт Републике; у исто време Млеци су у тој земљи обезбеђивали монопол трговине. Исто тако Млеци су постали господарима, у градовима Јужне Италије, на тржиштима са житом и вином из Апулије, артиклима неопходно потребним за исхрану свога града. Драч и Валона обезбеђиваху, најзад, на изласку из Јадрана, слободан пролаз млетачкој флоти. Од XIII века Јадран је толико био посед града на лагунама да су га Млечани називали „наш залив“[2].

Па ипак је утицај Млетака на уметност овога периода у Далмацији толико незнатан да се, с правом, сме сматрати као и да не постоји. Градови Далмације, уметничка средишта овога доба у нашој области, сагледали су друге појаве на уметничком хоризонту, појаве које су, очевидно, изазвале и њихово дивљење и проузроковале тежњу да и сами створе слична уметничка дела. Млеци нису, у том погледу, могли пружити никаквих новина, о чему нас убеђује и оно што и данас налазимо на св. Марку и Дуждевој Палати[3]. Архитектонски споменици у Далмацији овога доба „не дају се“ вели Folnesics[4], „уврстити у групу ломбардо-франачких споменика. То су беочузи ланца другчијег развитка, чије порекло — како је показао Dr. Kutschera — треба тражити у Јужној Италији, а пре свега у Апулији. Утицај овог стилског правца досеже, у Далмацији, до краја XIV века. Он ишчезава у њој заједно с политичким утицајем из Јужне Италије, када и културно цветање Сицилије, после две генерације по смрти Фридриха II, престаде за увек. У Млецима, вели Folnesics на другом месту[5], нема, у самој ствари, развитка романског стила. Та околност нам објашњава потпуно негативан резултат испитивања Dr. Kutschera-е у погледу на зависност далматинских романских грађевина од Млетака.“ - С друге, опет, стране Млеци се, у овом периоду, појављују као политички противник и економски такмац далматинских градова. Поврх тога настале прилике у, тада Млецима потчињеној, Истри биле су далматинским градовима довољна опомена за то, да се, под млетачком влашћу, тешко даје живети и самостално се развијати. Такве су прилике, одиста, настале, на жа-

---

[1] DQI, vol. I, стр. 26 и даље; Venise, стр. 25. — [2] Venise, стр. 35; Le commerce et les marchands, стр. 228. — [3] Venise, стр. 120 и даље. — [4] JZK, Bd. VIII, стр. 28. — [5] JZK, Bd. VIII, стр. 35.

лост, у Далмацији после 1420 године. Све ове околности одбијале су Далмацију од Млетака. Сјајна владавина Фридриха II у Јужној Италији била је најглавнији узрок због којега су не само далматински градови, него и краљевина Србија обратили своју пажњу на догађаје и цивилизацију у Фридриховој држави. Јужна Италија и Тоскана пружају сада узоре и на пољу уметничког рада. Фирентинци, наследници Пизанаца на пољу трговине, са својим главним седиштем у Барлети, бејаху у то доба нај јачи такмаци Млечана на западној обали Јадрана[1].

Прегледавши у кратко историске догађаје и црквене и економске прилике у Далмацији и њеним градовима овога периода ми смо, надамо се, у довољној мери окарактерисали средину у којој се развијала уметност за време од око 1204 до 1409 године. Потребне детаље допуниће мо при проучавању сваког споменика на по сê. После свега тога можемо прећи на проучавање самих споменика овог периода у нашој области.

[1] Le commerce et les marchands, стр. 151, 288, 309.

II. — Архитектура.

— Од око 1204 до 1409 године. —

1. — Звоник поред дома на Рабу.

На 70 метара удаљен од дома у Рабу подиже се звоник (сл. 129). Он има квадратну основу са по 5,70 м. дугим странама[1]. Звоник има приземље, четири спрата и горњи, завршни, део у облику осмостране пирамиде. Висина звоника, до највишег венца, износи 20 м., а осмострана пирамида висока је 6 м.

Звоник је зидан од тесаника. Приземље и три доња спрата разликују се донекле, у техничком погледу, од највишег спрата звоника.

Рабски звоник не разликује се скоро ни у чем од осталих звоника романског стила у Италији, с којима се успешно може такмичити како у погледу на технику, тако и на уметничку обраду[2]. Доследно је спроведен принцип поступног одстрањивања и смањивања зидних маса у вишим спратовима звоника. Докле у првом спрату имамо, на свакој фасади, по два узана прозора, дотле у другом спрату имамо по две бифоре, у трећем по две трифоре а у четвртом спрату имамо по једну тетрафору која потпуно отвара овај спрат у коме су се налазила звона[3].

И ако рабски звоник чини утисак једне смишљене и органски компоноване целине, он ипак није дело једног времена.

Најстарији спомен овог звоника налази се у једном документу из 1212 године[4], у коме се говори о томе како је епископ Prodanus del

---

[1] Arbe, стр. 95. — [2] DQI, vol. III, стр. 210. — [3] MZA, IV, № 10, стр. 4. — MKD, стр. 75.

Lauro допустио племићу D. Albertus q. Matthei de Gauzigna (Galzigna) да сагради црквицу св. Стефана над звоником („supra turrim"). T. G. Jackson[1] мисли да није потпуно извесно да се овај документат тиче звоника испред рабског дома. Ако би се, дакле, претпоставило да се овај документат тиче овог звоника, то бисмо и његово довршење имали ставити око 1212 године. Међутим не само да се таква црквица на овом звонику није очувала, него, поврх тога, постоје још и друге стилске одлике које јасно говоре против тако раног датирања свих делова звоника.

D. Frey мисли да су само октогонални завршни део и балустрада на највишем спрату делови звоника рађени, у XV веку, под утицајем млетачких звоника[2].

Орнаменат у облику акантовог лишћа на венцу, између трећег и четвртог спрата, као и на венцу изнад четвртог спрата, не може, по T. G. Jackson-у, бити старији од краја XII века. Нарочито због других орнамената, који се налазе и на трогирском дому, T. G. Jackson-у изгледа вероватно, да је звоник у Рабу израђен око 1200 године. — D. Frey предлаже да се рабски звоник датира после звоника поред цркве св. Марије у Задру, из 1107—1111 године (напред, стр. 117), на који се угледа архитекта раб-

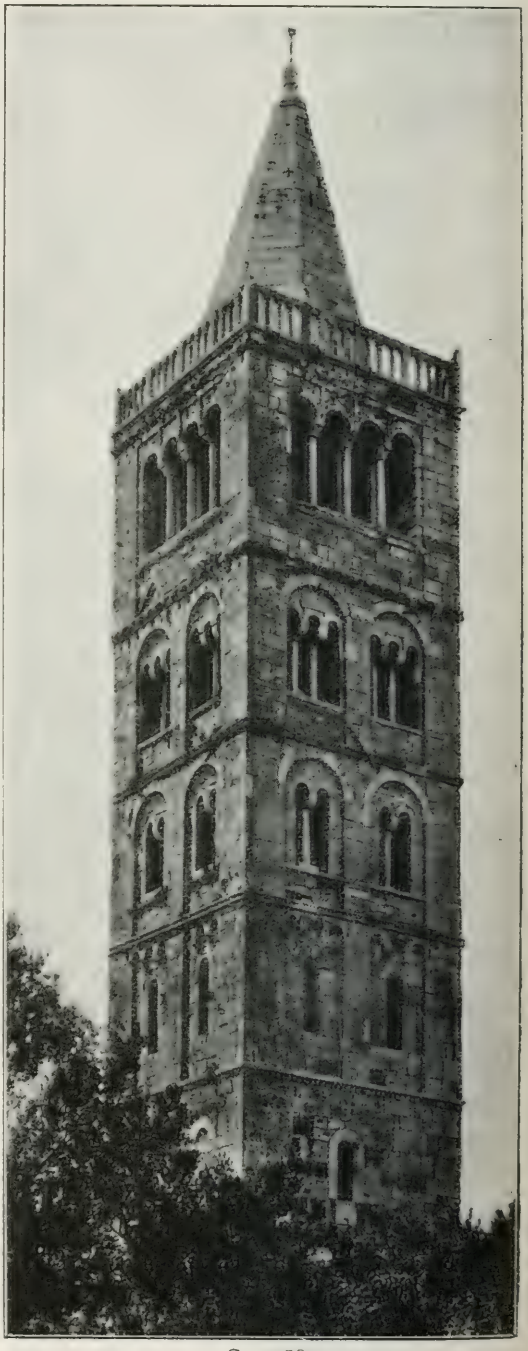

Сл. 129.

[1] DQI, vol. III, стр. 212. — [2] MZA, № 10, стр. 4.

ског звоника, и 1175 године, јер се, пре те године, мисли Frey, налазе, на цркви св. Гризогона у Задру (напред, стр. 120), извесне стилске одлике које сусрећемо и на звонику на Рабу.

Ну, далеко су тачнија посматрања W. Schleyel-a[1] појединих орнаменталних појава на овом звонику. — Он истиче, пре свега, симетричну поделу отвора на свакој фасади у прва три спрата звоника. Таква је подела напуштена у највишем, четвртом, спрату. Међутим ова промена би се дала правдати применом принципа о смањивању зидних маса у горњим спратовима, те се не би морала сматрати као ознака разнодобног рада на звонику. Далеко је важнија разлика у погледу на технику којом је изведен четврти спрат звоника, јер она, очевидно, говори за разно доба зидања три доња и последњег, четвртог, спрата звоника. Најпосле, није мање важна, у овом погледу, ни разлика у стилизовању акантова лишћа на оба највиша венца, лишћа чији се врхови савијају у коврче, докле су остали, нижи, венци украшени дручијим орнаментима.

Ако, у стилском погледу, упоредимо звоник поред св. Марије у Задру са рабским звоником брзо ћемо се уверити да између њих постоји далеко већа временска разлика, него што је замишља D. Frey. Због орнамената на доњим венцима рабског звоника и због њихових аналогија на трогирском дому, ми бисмо те спратове звоника смели, најраније, датирати на почетку XIII века, онда када пада и први период зидања трогирског дома, т. ј. до 1213 године. С тим би се слагао и документ, из 1212 године, о одобрењу да се на звонику сазида и црквица св. Стефана која, или никада није ни била сазидана, или се налазила на месту четвртог спрата звоника, па је, доцније, порушена. Напротив, четврти спрат звоника имали бисмо, по аналогијама на трогирском порталу, датирати у другу половину XIII или у прву половину XIV века. Балустрада и завршни, пирамидални, део звоника имали би се датирати још позније, али ипак не пре почетка XV века, пошто су очевидни утицаји из Млетака.

Одавно је већ запажено да се хронолошке границе романског стила у Далмацији не поклапају, временски, с хронолошким границама романског стила у осталој Европи. Романски је стил, у Далмацији, прихваћен у времену када је он, у западној Европи, већ био замењен потоњим стилом. Не водећи, за сада, рачуна о овим појавама нити о свему ономе што је с тим у вези, ми се задовољавамо тиме што нам је време сачувало један споменик у Далмацији који је рађен у чисто романском стилу са свима лепим одликама тога стила.

---

[1] Arbe, стр. 97.

2. — Дом у Трогиру.

Дом у Трогиру, као грађевина, био је предмет студије многих испитивалаца[1]. На супрот томе остала су спорна чак и најосновнија питања у погледу на облик и историју овог споменика. Као у свима сличним приликама, потребно је, и при проучавању овога дома, ставити, једне поред других, историске изворе и мишљења појединих испитивалаца било о целини саме грађевине, било о њеним појединостима. Опажања и напомене претходних испитивалаца могу, у недостатку писаних извора, послужити последницима као корисно и практично упуство у њиховим будућим испитивањима на овом одвећ непоузданом терену.

Садашњи облик трогирског дома није, изгледа, првобитно пројектован, као што ни сама грађевина није сазидана без дужих прекида или, бар, без јачих измена у току векова.

Л. Јелић[2] датира, по Лучићу, почетак зидања данашњег дома између 1203 и 1213 године. Последња година забележена је у натпису на тимпанону јужног портала. Натпис гласи: „Hoc opus est factum post partum Virginis actum anno milleno tredecim conjuge duceno presule Tuscano genere presidente Treguano prosapiaq ue) pia comite simul urbis Helia.[3]“ — То је најстарији поуздани датум који се тиче грађења трогирског дома.

Други, такође потпуно аутентичан, податак о самом дому налазимо у натпису, на доњем рубу средишног рељефа у тимпанону западног портала. Натпис гласи: „Post partum Virginis alme per Raduanum cunctis hoc arte preclarum ut patet ex ip(s)is sculpturis et ex anagliphis. Anno milleno duceno bisq(ue) viceno presule Tuscano Floris . . .[4]“ Kutschera[5] мисли да овај натпис није, ни у једној од досадашњих публикација, прочитан у потпуности. Он обећава да ће о томе говорити у доцнијој своој публикацији о трогирском дому. Очекујући ову допуну ми се, за сада задовољавамо тиме што из овог дела натписа дознајемо име уметника који је радио на овом порталу (Радован), и да је тај његов рад довршен 1240 године. — Па ипак је немогуће тачно одредити на који се део садашњег дома односи овај натпис. Извесно је, да се он тиче скулптурних радова (фигуралних и орнаменталних, како Eitelberger[6] тумачи изразе: „sculpturis et anagliphis“), као што је, с друге стране

---

[1] MKD, стр. 193 и даље; DQI, vol. II, стр. 108 и даље; DAS, стр. 22; The Shores, стр. 269; Storia, vol. III, стр. 350; Le origini, стр. 190; ARD, стр. 87 и даље; Contributo, стр. 26 и даље, стр. 85, 107, 114; MZA, IV, № 10, стр. 5 и даље; ZK., Bd. VIII (1914), стр. 29; Histoire de l'art, t. II, 1, стр. 57. — [2] Contributo, стр. 28. — [3] DQI, vol. II, стр. 120. — [4] DQI, vol. II, стр. 113. — [5] JZK, Bd. XII, стр. 19, прим. 56. — [6] MKD, стр. 199.

извесно, да се натпис не може односити на све скулптурне радове на овом порталу. Тај натпис нам не казује ништа више, него да је, у 1240 години, скулптор Радован довршио неке радове на дому.

Ј. Лучић[1] вели да је епископ Трегван вратио, 12. августа 1251 године, по завршетку радова на цркви, општини приходе с имања S. Vitale. Paolo Andreis[2], који је знао за наведено Лучићево дело, вели, после 1250 године, општина града Трогира, видећи да радови на катедрали (т. ј. дому) споро напредују због недовољних срестава, одлучи да се њени приходи с територије S. Vitale даду на зидање цркве под условом да, чим буду довршени зидови, епископ и капитул одмах врате овај приход општини.

Ми не знамо тачно ко од оба писца — у исто време и политичких и личних противника — има право, Лучић или Андреис. Пометња је могла настати код обојице. Сам споменик говори јасно о томе да су радови на дому продужени и после 1251 године. Поврх тога, сам Лучић[3] пише да се налазе фрагменти одлука и аката управе из којих се види да је на цркви рађено и после 1251 године. Лучић цитира један такав документ, у коме се говори о погодби, од 1 јуна 1271 године, између Дојма Домике и Бертрана де Маринцуле с једне и мајстора с друге стране који су имали „di far i festi (? testi) per il volto della chiesa catedrale.“ — Али кад приспе кардинал fra Gentile di Monte Feltro, папски легат за крунисање угарског краља Карла, Трогирани молише да се фабрици катедрале даду приходи од Дрида[4].

П. Андреис[5] пружа више детаља у овом погледу. Дуже је трајао, вели он, спор између општине и епископије. У то време дође у Трогир Ђентиле де Монтефелтро, кардинал свете цркве, легат при крунисању Карла, краља Угарске. Он дозволи већу да изабере, ради зидања катедрале, једнога од својих племића, с титулом operario, који ће примати четвртину прихода с терена Дрид и употребљавати је за улепшавање и зидање цркве Операрио је тврдио да, по тој одлуци, не само да има примати четвртину с терена Дрида, него и четвртину од прихода с терена S. Vitale, који припадају епископији и каноницима, да би је употребио за зидање. Епископ се побуни против таквог тумачења

---

[1] Memorie di Tragurio, стр. 478; DQI, vol. II, стр. 109. — [2] Storia della città di Traù, стр. 25, — [3] Memorie di Tragurio, стр 478. — [4] Дрид је поклонио катедрали још Коломан, војвода (dux) од Далмације и Хрватске, 1 августа 1226 године (JAK Bd. VII, [1913–1918], стр. 230 в); а Бела IV, краљ Угарске, поклони га, 1242 године, трогирској општини као накнаду за поднете трошкове, приликом његова бављења у Трогиру, за време најезде Татара. 12 маја 1242 године, епископ с клиром и општина утврдише да општина има, на име поменуте накнаде, $^{2}/_{4}$ од прихода с имања Дрида, а по $^{1}/_{4}$ катедрална црква и епископат; упор. Storia della città di Traù стр. 274 и даље. — [5] Storia della città di Traù, стр. 45 и даље.

одлуке, оде у Будим, где се Ђентиле тада бавио, и изради потврду да се одлука овога тиче само прихода с имања Дрида. После протеста од стране градске општине кардинал Ђентиле посла свога аудитора Sardegna-у који, 16 априла 1309 године, одлучи спор у корист епископа. Не зна се, вели Андреис, шта је после тога било, али је извесно да операрио, све до данас, прима четвртину прихода с имања Дрида, данас Босиљина, а сем тога још и четвртину десетине која се прикупља за епископа и сав приход од легата за зидање цркве. С овим приходима приступају операрији, с времена на време, обнављању цркве и улепшавају је. Лучић, међутим, завршава говор о овом спору речима, да се не налази ништа више о спору између општине и епископа. Извесно је само да операрио прима четвртину с имања Дрида, сада Босиљина, и четвртину десетка с целим приходом од легата за зидање цркве. С овим приходима операрији су, с времена на време, усавршавали зидање цркве, звоника, гробља, баптистерија, старе и нове капеле, затим набављали сребро и драгоцено посуђе које се и данас чува. Све што би се о овом хтело знати знало би се, да нису изгубљене административне књиге операрија до 1406 године[1].

На почетку 1362 године постаде епископом у Трогиру Никола Кажотић (Casotti)[2]. Он умре 1371 године[3]. Покојни Никола Кажотић, вели П. Андреис[4], потроши знатну суму на зидање цркве de' Predicatori in Borgo и на орнаменте и улепшавање катедрале. На западном тимпанону дома налазимо, одиста, грб епископа Кажотића, што значи да су о његову трошку извршени извесни радови на том делу цркве[5].

У 1405 години израђен је патос на тераси јужног брода цркве[6].

У 1420 години, приликом бомбардовања града од стране Млечана, порушени су . . . катедрална црква, звоник[7] . . .

У 1427 и 1431 години израђени су сводови у средњем броду[8]; а 1440 године провучене су, ради појачања, гвоздене стеге кроз средњи брод[9].

Толико смо података могли наћи о историји дома у Трогиру. После тога можемо прићи проучавању саме грађевине.

У садашњем свом облику дом има основу (сл. 130) тробродне базилике с три полукружне апсиде и с ходником (спољашњим нартексом, парадизом, галилејом), на чијем се јужном делу диже један звоник. Доцније су, на северној страни цркве, дозидане две капеле, баптистеријум

---

[1] Memorie di Tragurio, стр. 486. — [2] Storia della città di Traù, стр. 86. — [3] Storia della città di Traù, стр. 91. — [4] Storia della città di Traù, стр. 91. — [5] DQI, vol. II, стр. 109. — [6] Memorie di Tragurio, стр. 488: „Fù fato il salizato sopra li volti della navata delle Chiesa, che risponde sopra le Piazza. — [7] Storia della città di Traù, стр. 137. — [8] Memorie di Tragurio, стр. 488. — [9] Memorie di Tragurio, стр. 488.

и сакристија. О овим капелама и о баптистеријуму нећемо говорити, јер они, по свом постанку, припадају потоњем периоду.

Између средњег и бочних бродова цркве налазе се ступци, чији хоризонтални пресек има облик слова Т. Овим ступцима бродови цркве раздељени су у пет травеја[1]. На унутрашњој и спољашњој површини дужних зидова ступцима одговарају контрфори у облику лезена. У средишном пољу јужне фасаде постоје врата с романским порталом (сл. 131). У полукружном тимпанону изнад ових врата налази се четворолисни крст (quatrefeuilles) у кругу, око којега је исписан наведени натпис из 1213 године (напред, стр. 188).

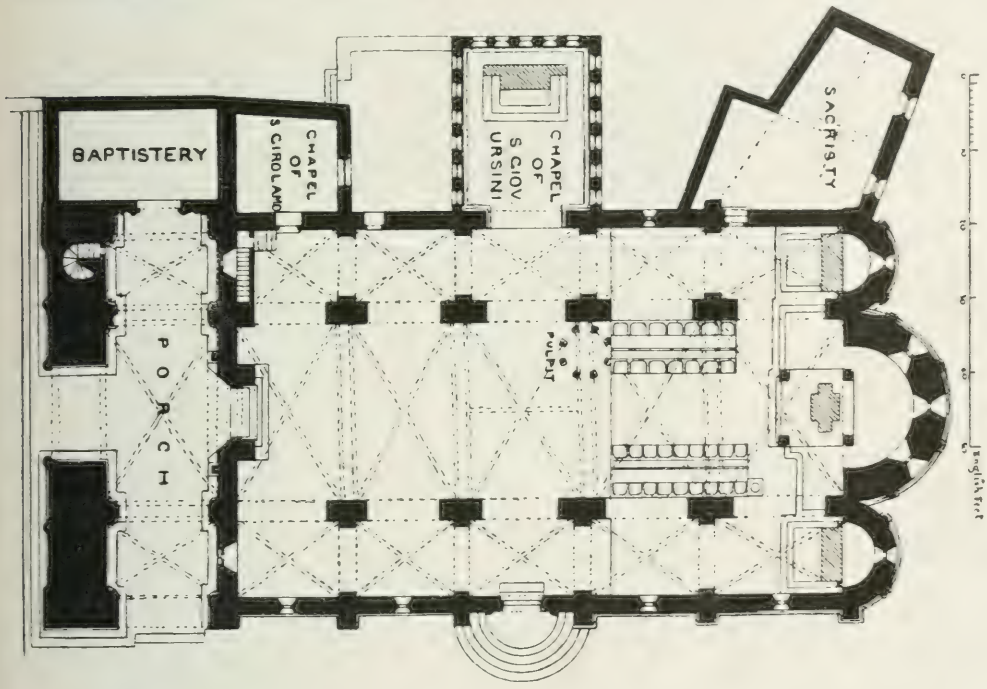

Сл. 130.

Бочни бродови засведени су готским сводовима (voûte sur croisée d'ogives) изнад којих се, споља, налазили хоризонтални кровови, терасе. С ових тераса вода се одводила нарочитим цевима од камена. Цеви су на слободном крају, завршене пластично изведеним људским и животињским главама (сл 132—134). Средњи брод је, првобитно, имао хоризонталну таваницу с кровом на две воде. Али је он, у 1427 и 1431 години, засведен готским сводовима. У 1440 години провучене су гвоздене

[1] Детаљан опис унутрашњости цркве са свима њеним одликама и недостацима у MKD, стр. 213. — Упореди Contributo, стр. 29, 107.

стеге у горњем делу зидова средњег брода. Међутим, још у 1405 години, поплочана је тераса јужног брода, а тада је, можда, израђен и коси кров над њом по свој прилици с тога, што је на тој страни, због јаких киша које, на Приморју, долазе с Југа, тераса и сувише прокишњавала. Овај коси кров лежи на стубићима изнад главног венца с цевима за одвођење воде (сл. 135, 136).

Бочне апсиде (сл. 137) украшене су венцем слепих аркадица на конзолама и на два полустуба. Средња апсида има, такође, венац слепих аркадица на конзолама и на четири тордирана полустуба. Прозори на апсидама и на дужним странама цркве засведени су полукружно.

Ђ. Ивековић мисли, изгледа с правом, да је, у 1213 години, храм био, споља, назидан до висине апсида и изнад јужног портала; а, у унутрашњости, до капитела пиластара. На западној страни црква је, тада, била назидана до ходника или галилеје. У прилог том мишљењу говорио би, пре свега, специјалан орнаменат (сл. 138)[1] који се налази на венцу апсида и на капителу лезене на југозападном углу цркве[2]. Против овог закључка не говори Јелићево нагађање да је овај специјални орнаменат употребио, на апсиди трогирског дома, тек Андреја Алекси који га је применио и на четвртом спрату сплетског звоника[3], спрату који, видећемо, припада XV веку. Према томе овај орнаментални мотив употребљен је, у Далмацији, у колико знамо, најраније на трогирском дому, те није оправдано мислити да га је Андреја Алекси пренео, у XV веку, у Трогир из Сплета[4]. Сем поменутог орнаменталног мотива (сл. 138) има још и других околности које говоре за сувременост поменутих делова грађевине.

На јужном порталу, довршеном у 1213 години, унутрашњи стубови и унутрашња архиволта тордирани су. На исти су начин тордирани и полустубови средње апсиде, т. ј. на овим полустубовима налазимо само торзије — ужета — која се обавијају око стуба без икаквих профилација између њих као што је, на пример, случај на тордираним стубовима у галилеји овога дома[5]. За датирање оне простије представе ужета на дому имамо поуздан податак у натпису, у тимпанону јужног портала т. ј. 1213 годину. Напротив, други, компликованији, начин представе ужета нисмо нашли, на Приморју, ни на једном споменику који би био ранији од поседње четврти XIII века.

На јужном порталу налази се још један орнаменталан мотив, не мање карактеристичан, те с тога не мање важан у погледу на датирање појединих делова трогирског дома. — Спољашњи полустубови јужног

---

[1] DQI, vol. I., стр. 271, сл. 5. — [2] Упореди DAS, таб. 8, лево. — [3] Vjesnik, N S, god. I., стр. 92. — [4] Најстарији пример овог орнаменталног мотива налази се, изгледа, на једној архиволти у цркви San Salvatore у Брешчији, из VIII века; — AJ, стр. 124, сл. 64. — [5] DAS, таб. 11.

портала и архиволта коју они носе украшени су специјалним орнаменталним мотивом, употребљеним и за украс венца на апсидама и за украс плинте изнад капитела стубаца у унутрашњости дома (сл. 135)[1]. Према томе и овај орнаменталии мотив говори за сувремено извођење оних делова грађевине на којима се он налази. У истом смислу говоре и капители на јужном порталу и на унутрашњим ступцима трогирског дома.

Сл. 131.

На основу ових мучно напабирчених и још недовољних података за датирање појединих делова грађевине смели бисмо, с доста вероватноће, закључити да је, до 1213 године, дом био израђен до висине апсида, а у унутрашњости дома били су, дотле, израђени и ступци између бродова цркве.

Зидање цркве морало је бити настављено. Зидови цркве су, по Лучићу, зидани до 12 августа 1251 године, када се епископ Трегван одрекао, у корист општине, прибирања прихода с имања S. Vitale. По Андреису, то је зидање трајало још дуже. Међутим, ради убрзавања

[1] Упореди DQI, vol. II., стр. 123, fig. 48. — На жалост, у DAS, таб. 41, ови су делови стубаца покривени неукусном драперијом.

радова на дому, општина, у договору с епископом, даде, 12 маја 1242 године, на зидање цркве и четвртину прихода с имања Дрида. Из 1271 године имамо поменути уговор за израду сводова (напред, стр. 189). Како се, дакле, садржина писаних извора даје довести у сагласност са садржином Радованова натписа из 1240 године?

Од 1213 до 1240 године раздвајају нас пуних 27 година. За то време приходи фабрике дома морали су бити врло слаби пошто зидови цркве нису довршени ни до 1251 године. Или је, можда, узрок застоју у раду било трошење свих прихода на декоративне радове на западном порталу? Али не треба заборавити да су, за то време, имали бити назидани делови зидова изнад венца апсида, затим сводови у бочним бродовима и кровови на њима, — радови који су изискивали срестава и времена. Најпосле, не знамо да ли је Радован био у исто време и скулптор и архитекта за радове на дому, што би било природно с погледом на прилике његова доба, или је он био запослен само као скулптор. Ну, било како му драго, ми морамо претпостављати да је трогирски дом зидан, без портика и звоника, кроз цео XIII век, и да се не може закључивати, с погледом на стилске одлике, да је и галилеја рађена истовремено с црквом, ма да је галилеја могла бити пројектована и у првобитном плану дома[1].

На трогирском дому појављују се, први пут, у средњевековној архитектури на Приморју, извесне новине које, поред лепоте и изобиља скулптурног украса на дому, још већма повећавају значај овог споменика. Анализа тих нових елемената помоћи ће нам да потражимо њихово порекло и да, у исто време, одредимо утицаје који су деловали на приморску архитектуру овог доба.

Скоро сви испитиваоци овог споменика убрајају га у споменике романског стила. Напротив, C. Enlart[2] га сматра као споменик готског стила истичући да је стил овог споменика мешавина немачко-ломбардског стила и да су капители на трогирском дому слични капителима XIII века. — „У овој области сусрећемо," пише H. Folnesics[3], „низ делимице веома знатних романских грађевина. Оне имају тако чудноване одлике да се не могу уврстити ни у коју стилску област, а да при томе не остану необјашњене извесне појаве. На грађевинама овог периода . . . налазимо, на супрот задржаном полукружном луку, како у конструкцији тако и у архитектонској артикулацији, у издуженим пропорцијама и, најпосле, у безбројним детаљима, толико јак готски осећај, да бисмо ове грађевине могли, с исто толико права или без икаквог права, означити као готске или као романске грађевине." — Kutschera[4]

---

[1] Contributo, стр. 114. — [2] Histoire de l'art, t. II, 1, стр. 57. — [3] JZK, Bd. VIII, стр. 28. — [4] JZK, Bd. XII, стр. 16.

убраја и трогирски дом у далматинске споменике XII и XIII века, израђене „за време кратког доба цветања романско-готске уметности на катедралама, уметности која се поглавито развијаше у Сплету и Трогиру. — D. Frey налази, на трогирском дому, много елемената чије је порекло на Северу. Ти су елементи карактеристичне одлике цистерцитске архитектуре, те се, према томе, и на трогирском дому огледа утицај монахалне архитектуре. Frey сматра да још није поуздано утврђен пут којим су ове одлике доспеле чак до Трогира. Он је склон сложити се, у овом погледу, с T. G. Jackson-ом и сматрати да су цистерцитски утицаји доспели у Далмацију преко Угарске, а као непосредне претходнике трогирског дома хтео би навести цркву St. Jàk-а и цркву у Szambek-у[1]. На те је узоре указао, али с далеко више резерве, и Eitelberger[2] истичући, нарочито, као заједничку им особину, одсуство трансепта. На другом месту у свом делу[3], Eitelberger мисли, сасвим оправдано,

Сл. 132.

[1] MZA, IV, № 10, стр. 5. — [2] MKD, стр. 212. — [3] MKD, стр. 54.

да не може бити говора о утицају немачке уметности на далматинску уметност.

Најозбиљнији заступник мишљења о зависности трогирског дома од цркве св. Jàk-а у Угарској био је T. G. Jackson[1]. Л. Јелић[2] је, посредним доказима, оборио Jackson-ову, и иначе недокументовану, хипотезу, против које се одсудно изразио и G. T. Rivoira[3]. После свега тога R. K. Donin[4] је указао на одлучне чињенице које, хронолошки, онемогућују Jackson-ову хипотезу. Donin, на име, утврђује присуство француског архитекте Villard de Honnecourt-а у св. Jàk-у. Овај архитекта био је позван од угарског краља Беле IV (после 1242 године), док је трогирски дом, видели смо, у том времену имао израђене апсиде, јужни портал, ступце у унутрашњости цркве и западни — Радованов — портал а, можда, чак и терасасте кровове над бочним бродовима.

Сл. 133.

Исти је случај и с мишљењем A. Venturi-ја, главног представника хипотезе о зависности трогирског дома, нарочито у погледу на његов скулптурни украс, од Antelami-јеве уметности у Ломбардији која је, преко Млетака, прешла и у Далмацију[5].

Л. Јелић је, ради објашњења облика трогирског дома, дао своју хипотезу[6] која, поред свих појава које говоре њој у прилог, губи много од своје вредности због локалног патриотизма који је и диктовао ову хипотезу, основану на мучно прикупљеним, и с натезањем у везу доведеним појавама и околностима.

Трогирски дом је, мисли Јелић, по првобитном пројекту из 1200 године, имао бити покривен, у средњем броду, хоризонталном таваницом. Испред цркве имао се налазити ходник — галилеја — по угледу на которску катедралу св. Трифуна из XII века, ма да је трогирски дом добио своју галилеју тек у првој половини XIII века[7]. Према томе трогирски дом, по свом првобитном плану, слаже се с уобичајеним типом цркава у Далмацији, типом који је имао хоризонталну таваницу

[1] DQI, vol. II, стр. 153. — [2] Contributo, стр. 114. — [3] Le origini, стр. 192. — [4] JZK, Bd. IX (1915), стр. 73. — [5] Storia, t. III, стр. 352 и даље; упор. JZK, Bd. VIII, стр. 35. — [6] Contributo, стр. 107, 114. — [7] Contributo, стр. 107.

и галилеју, а коме припадају, по Јелићу, цркве XI—XIII века (св. Трифун у Котору, св. Петар у Дрази на Рабу, св. Гризогоно и дом у Задру). Галилеја је, наставља Јелић, одиста усвојена била у цистерцитској архитектури, у другој половини XI века било по сириском прототипу VI века, било као развијенији облик вестибила с кулама карловиншке архитектуре. Али је галилеја, мисли Јелић[1], употребљена у Далмацији пре њена усвајања у цистерцитској архитектури (црква св. Спаса на врелу Цетине, напред, стр. 107; базилика на главици Ступови код Книна, напред, стр. 110; св. Марија од Отока код Солина, напред, стр. 48; катедрала у Биограду, напред, стр. 112, и т. д.)[2]. Према томе је галилеја у Далмацији локална појава и из ранијег доба, него цистерцитска галилеја. Далматинска галилеја постала је, можда, под непосредним утицајима из Сирије.

Сл. 134.

Против ове Јелићеве хипотезе говори пре свега факат, што цркве у Далмацији које он набраја као цркве с галилејом у самој ствари — изузевши, можда, цркву св. Трифуна у Котору — нису имале праву галилеју, него само призидане нартексе и звонике, или саме звонике који су, својим приземљем, у неким случајевима, служили и као вестибил (нпр. црква св. Спаса на врелу Цетине, црква у Жажвићу). Али су те цркве назидане тек у току XI, а можда и XII века. Оне, одиста, стоје у вези с политичким догађајима и црквеним приликама у Хрватској и Далмацији (напред, стр. 115, 147), који у довољној мери објашњују појаву ових новина у архитектури наше области.

С друге, опет, стране не може се говорити о континуитету традиције баш с тога што је портик — галилеја — трогирскога дома доцније рађени додатак, а не сувремено с црквом. Галилеја је, по Јелићу, дозидана испред трогирског дома тек у XIII веку, а нама се чини да њено дозиђивање треба датирати тек у XIV век, или пред крај тога века.

Очевидно је да се наведеним хипотезама не може објаснити облик трогирског дома, нити начин његова постанка. Па ипак, на супрот томе,

[1] Contributo, стр. 114. — [2] Contributo, стр. 100.

мора се признати да постоји извесна веза између првобитног облика овог дома и цистерцитске архитектуре, и ако, на трогирском дому, галилеја није била првобитно пројектована. Са св. Јàк-ом, цистерцитском грађевином, слаже се трогирски дом у одсутности трансепта, али се од њега разликује тиме што, првобитно, није имао галилеју са звоницима као што је има св. Јàк. Међутим у зидању и дограђивању трогирског дома од почетка XIII века, па до почетка XV века, јасно се истиче стална тенденција да се трогирски дом што већма приближи црквама у Јужној Италији, а специјално у Апулији. Утицај Апулије на Далмацију могли смо наслућивати већ при проучавању остатака цркве Св. Марије у Задру (напред, стр. 119), а још боље утврдити приликом проучавања цркве св. Трифуна у Котору (напред, стр. 145). После свега тога потребно је поставити два питања: 1) да ли су цистерцити радили и у Апулији; и 2) да ли између трогирског дома и дотичне грађевине у Апулији постоји каква сличност и слагање? — На оба ова питања апуљски споменици дају потврдни одговор.

У Barletta, у Апулији, налази се црква каноника Св. Гроба у Јерусалиму (église des chanoines du Saint-Sépulcre de Jérusalem) која датира, по C. Enlart-у[1], још из 1138 године. Та је црква поново саграђена у последњој четврти XII века, а у облику, који је тада добила, очувана је до данас. На грађевини се лако разликују доцније измене првобитног плана. То је, по C. Enlart-у, најстарији готски споменик у Ј. Италији, споменик на коме се манифестује утицај бургоњске школе.

Основа каноничке цркве у Барлети разликује се од основе трогирског дома трансептом и октогоналном кулом изнад пресека главног брода и трансепта. Црква у Барлети дужа је од трогирског дома за један травеј. Заједничке су им три апсиде, спољашњи нартекс — галилеја — између звоника, а готски сводови се налазе, на цркви у Барлети, у трансепту, у средњем броду и у три травеја трибине[2]. Црква у Барлети, по C. Enlart-у, чува традиције старијих бургоњских узора. Њена је декорација романска. Њен стилобат, данас затрпан, био је, изгледа, канелиран као и стилобат портала цркве св. Андреје у Барлети. Бочни бродови цркве каноника били су покривени терасастим крововима као и бочни бродови трогирског дома[3].

И ако се лако даје утврдити карактер архитектуре на цркви у Барлети, није лако, вели Enlart, пронаћи узроке са којих су каноници

[1] Les origines françaises, стр. 165 и даље. — [2] Les origines françaises, стр. 166 и даље. — [3] Катедрала у Битонту (AIM, стр. 630—631), из почетка XIII века, има такође терасасте кровове над бочним бродовима. У Ломбардији би овакви кровови, с обзиром на климатске прилике, били архитектонска апсурдност. За порекло оваквих кровова види AIM, стр. 370 и даље.

св. Гроба зидали, у Апулији, у стилу из предела око Cluny. Канонници су, можда, нашли архитекту међу цистерцитима који су, по целом хришћанском свету, разнели бургоњску архитектуру, а имали претежну важност и на латинском Истоку. „Ако црква св. Гроба у Барлети", пише Enlart, „није старија од цркве у Fossanova, она се, у најмању руку, може сматрати као сувремена с њом, те не би било немогуће да

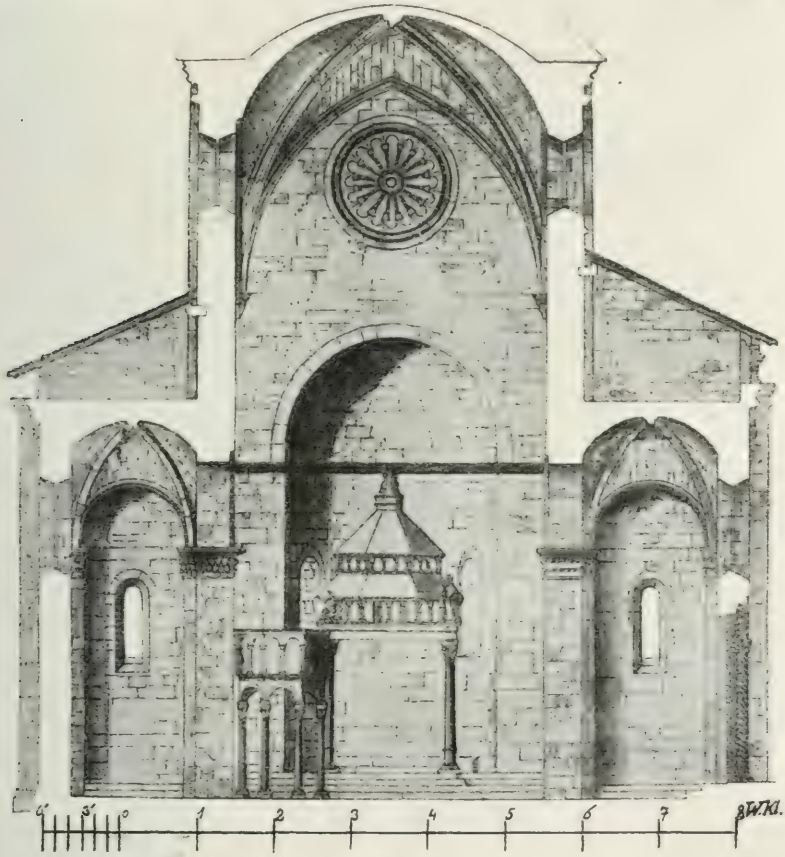

Сл 135.

су канонници св. Гроба први унели готски стил у Италију." Црква у Fossanova започета је, по Enlart-у[1], у 1187 години, а освећена је у 1208 години.

E. Bertaux датира цркву St. Sépulcre, у Барлети, у последњу четврт XII века[2]. По Bertaux-у појава цркве бургоњског стила недалеко од једног апуљског пристаништа не даје се објаснити утицајем цистерцита, него самом историјом града Барлете у времену XII и XIII века.

[1] Les origines françaises, стр. 9 и 10. — [2] AIM., стр. 691.

Пошто је опљачкан и попаљен град Bari, велики приорат калуђера-болничара св. Јована („Јованићани“) пресељен је, у 1156 години, из Барија у Барлету. Све задужбине редова калуђера-болничара, удружених у цркви св. Гроба, сачињаваху засебну групу у предграђу или

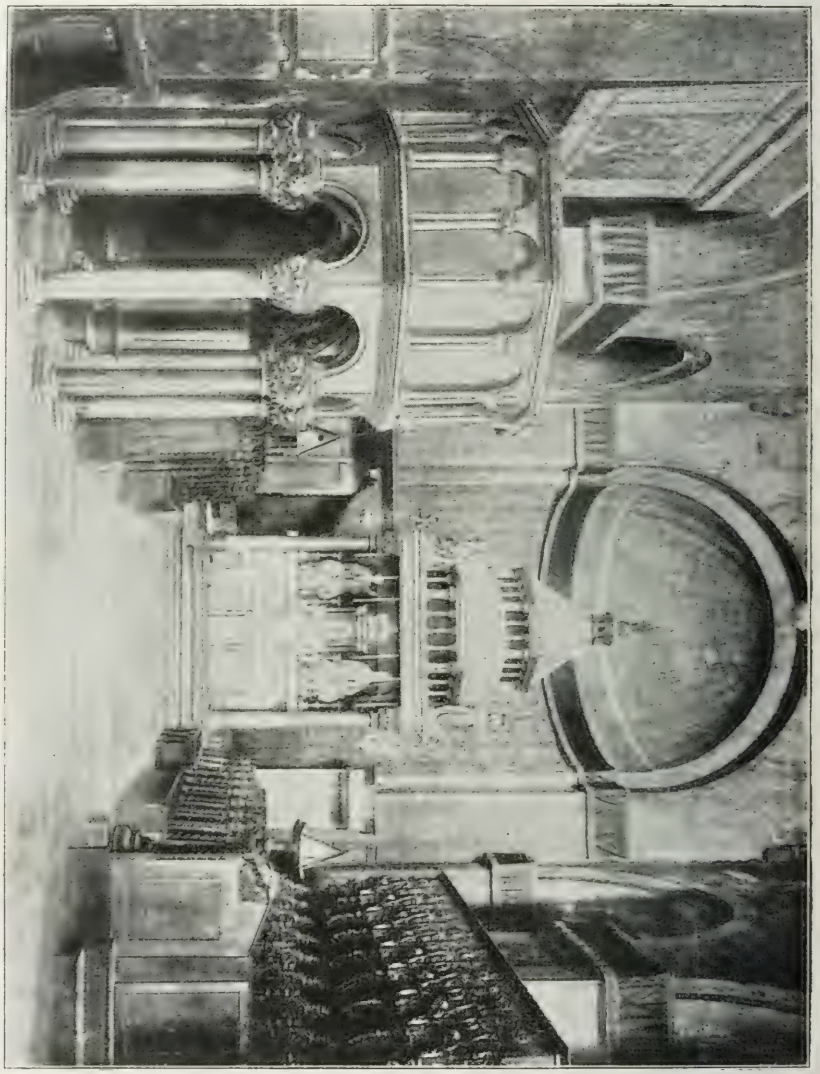

Сл. 136.

у самом овом апуљском граду. Болнице и цркве не признаваху власт архијепископа у Trani-ју коме би се имао потчинити капитул колегије у Барлети. Представници каноника цркве св. Гроба зависили су непосредно од јерусалимског патријарха...

Између Барлете и Јерусалимске Краљевине настаде жив саобраћај. Калуђери-болничари, а доцније Тевтонци, имађаху, у апуљском пристаништу, лађе које преважаху поклонике Гроба Господњег, а имађаху од краљева Сицилије, право поморске трговине ради потпомагања задужбина у Светој Земљи („in subsidium Terrae Sanctae")... Око ових цркава које у Јужној Италији сачињаваху малу дијецезу, одвојену од патријаршија у Јерусалиму и у Назарету, груписа се права колонија од франачких прекоморских колонија. Црква св. Гроба чува још успомену на ту колонију. Грађевина бургоњске школе, подигнута у Барлети... имала је, као архитекту, не ученика цистерцита из Италије, него неко свештено или мирско лице, доведено у Барлету некаквом лађом која је приспела из Сирије[1]...

Сл. 137.

Црква св. Гроба у Барлети зидана је, дакле, у најгорем случају, сувремено са старијим деловима трогирског дома, назиданим до 1213 године. Та је околност, поред многих других, од нарочитог значаја. Зидање трогирског дома започето је, према томе, у исто време, када је, у Јужној Италији, отпочео сјајан период, можда најживље активности на пољу апуљске архитектуре, у времену Фридриха II и његових последника. Ако се узму на ум ове околности које су постојале кроз цео XIII век, а затим долазак Анжујаца, из напуљске династије, на угарски престо на коме су остали скоро кроз цео XIV век, лако ће се појмити од куда су потекле и због чега се налазе овакве појаве на трогирском дому, зиданом и дограђиваном баш за време XIII и XIV века. Проучавање скулптурног украса на трогирском дому и црквеног намештаја у њему још боље ће утврдити већ познати нам факат.

---

[1] AIM, стр. 691—692.

Међутим не смемо прећутати још неке појаве које говоре у прилог нашег мишљења о зависности трогирског дома од апуљске архитектуре.

На стилобату западног зида трогирског дома, а тако исто и на стилобату пилона галилеје, налазе се пластично израђене романске аркадице. Ми још не знамо поуздано у ком су добу израђене ове аркадице на стилобату цркве, т. ј. да ли су оне првобитне, или је тек доцније, при зидању галилеје, додат овако украшени стилобат дуж западног зида цркве. Међутим то је питање, за овај моменат, од споредног значаја. Далеко је важније одговорити на питање, од куда је потекао подстрек за израду оваквих аркадица на стилобату трогирског дома и његове галилеје?

U. M. de Villard[1] указује, као на узор, на аркадице које се налазе на дому на Grado, грађевини из IX века, а затим на аркадице на соклу презбитеријума у цркви св. Марка у Млецима, рађеном у X веку. Узори које наводи de Villard[2] тичу се унутрашње декорације поменутих цркава. На трогирском дому аркаде су на спољашњости грађевине — разлика која није од малог значаја нарочито кад се имају на уму канелирани стилобати, у Апулији, који су рађени у исто време кад је почето и зидања трогирског дома. Такви се стилобати, поврх тога, налазе, у Барлети, на грађевинама које нису остале без утицаја на облик и украс трогирског дома ни у другом погледу. Мотив аркадица на трогирском стилобату употребљен је, изгледа, из економских разлога ради уштеде срестава и времена.

На соклу цркве St. Sépulcre у Барлети налазе се канелуре које су могле послужити као непосредни узор за израду аркадица на стилобату трогирског дома, или су оне прешле на наш дом преко цркве св. Андреје у Барлети, на којој је, несумњиво, копиран стилобат цркве St. Sépulcre[3]. — Али није копиран, или боље рећи, имитован само овај украс на стилобату дома са цркве св. Андреје у Барлети, него су, исто тако, копиране и канелуре испуњене пластичним куглицама на ниским ступцима с конзолама које носе лавове на порталу трогирског дома. Такве се канелуре („cannelures rudentées") налазе и на соклу цркве у Наплузи (Naplouse), као и на порталима цркве у Chartres или на порталу цркве Notre Dame d'Étampes, а сем тога и на порталима цркве у Гази (Gaza) и на катедрали у Никозији (Nicosie)[4].

Cannelures rudentées у колико су споредњи детаљ на стилобату цркве св. Андреје у Барлети и на ступцима портала трогирског

---

[1] ARD, стр. 87. — [2] AI, стр. 240, fig. 137; стр. 272, fig. 158. — [3] AIM. стр. 696; Les origines françaises, стр. 173. О овим аркадицама у опште, упореди Histoire de l'art, t. I, 2, стр. 554—555. — [4] Les origines françaises, стр. 280; Histoire de l'art, tom I, 2, стр. 583.

дома[1], у толико су оне карактеристичнија одлика ако не једног уметника, а оно, извесно, једне школе. Ми познајемо, истина само по имену, скулптора који је радио портал на цркви св. Андреје у Барлети. На надвратнику западних врата ове цркве чита се натпис: „Incola Tranensis sculpsit Simeon Raguseus. Domine miserere“[2]. Симеон Дубровчанин био је, за време рада на порталу св. Андреје у Барлети, становник града Трани. Он није датирао свој портал на цркви св. Андреје. На порталу цркве св. Арханђела Михајла, на Monte Gargano, налазимо такође име Симеона Дубровчанина, али записана година није јасна. По једном читању Симеон је радио овај портал у 895 години, а по другом читању портал је рађен у 1295 години[3]. Оно прво датирање, т. ј. у 895 годину, не може се примити с тога што се на порталу св. Андреје у Барлети јасно види да се Симеон угледао на цркву St. Sépulcre, чије нам је доба зидања познато.

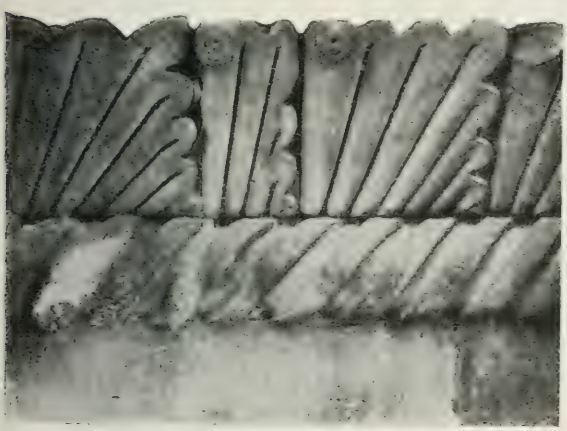

Сл. 138.

Наше проучавање карактеристичних појава на трогирском дому и ако није још завршено, јер још нисмо проучили његове скулптуре, ипак даје већ наслућивани резултат[4]. У времену, када је почето зидање трогирског дома, појавиле су се, у Јужној Италији прве грађевине цистерцитске архитектуре. Специјалне прилике под којима је зидана цркве. св. Гроба у Барлети сведоче довољно јасно о силном утиску који је на савременике учинила та новина. Није мање важно ни место на коме се први пут појавила ова цистерцитска архитектура. Барлета је, видели смо (напред, стр. 201), била, у то доба, једно од најважнијих пристаништа за везу између обала Јадрана и Леванта. Али Барлета није била мање важна ни за трговинске везе између Запада и источне обале Јадрана (напред, стр. 181, 183) и њена позађа. Чувени су били сајмови у Барлети. Она се тада налазила у држави Фридриха II која, после пада Цариграда у руке Латина (1204 године), наслеђује Византију у Јужној Италији и на Јадрану такмичећи се с Млецима о по-

---

[1] Одатле су пренете, доцније, и на дом у Шибенику, JZK, Bd. VIII, стр. 42; H. Folnesics сматра да су ове канелуре пореклом из Јужне Италије, одакле су пренете, најпре, у Трогир, а затим и у Шибеник. — [2] AIM, стр. 659. — [3] EBD, стр. 19, где се позива на, иначе доста непоуздано, дело Mothes-a, die Baukunst des Mittelalters in Italien, Jena, 1884, стр. 256. [4] Упореди ARD, стр. 87; JZK, Bd. VIII, стр. 28.

литичку и економску превласт на Јадрану. Сицилиска Краљевина слави, под владом Фридриха II, најсјајније своје дане. И тај Фридрих II фаворизира, на својим грађевинама, француску уметност и њене представнике, чији се утицаји огледају и на трогирском дому.

Сл. 139.

У овом времену понавља се, под нешто другчијим приликама, исти случај који смо познали на црквама централног распореда, у северној Далмацији, из прве три четврти IX века; т. ј. у архитектури која стоји под утицајем Карла Великога и његових последника (напред, стр. 89 и даље). Талијански предели, добивши, у оба доба, господаре из Француске, подлежу и сами утицају уметности из Француске служећи, у исто време, као посредна етапа при преношењу тих утицаја на источну обалу Јадрана. Фридрих II наставио је традиције својих норманских претходника на пољу уметности, а Анжујци су продужили у истом правцу фаворизирајући, у колико су они у опште неговали уметност, у земљи створену уметност, у својој Сицилиској Краљевини. Али све то постаће нам још разумљивије кад будемо проучили скулптурни рад на порталу трогирског дома.

Из снимка основе (сл. 130) види се да је трогирски дом, првобитно, имао само једна врата с порталом. Врата су одговарала средњем броду, а бочним бродовима одговарале су, на фасади, архиволте са по једним округлим прозором (oculus). Ти су прозори изгледали, вероватно, као онај у северној архиволти фасаде[1]. Напротив, округао прозор у јужној архиволти фасаде (сл. 139) има оквир сличне профилације коју видимо и на довратницима и на надвратнику врата, те је могуће да је и оквир

[1] DAS, таб. 11.

прозора прерађен у исто време, када је прерађен или поново израђен оквир главних врата. Западна фасада је, дакле, имала три архиволте на лезенама. Лезене постоје и данас, али им је измењена конструктивна функција.

Старија фасада је прерађена при дозиђивању галилеје и јужног звоника. Не знамо тачно годину када су започети ови делови трогирског дома, али је извесно да су, галилеја и први спрат звоника, морали постојати још пре 1420 године, пошто је, приликом бомбардовања града у тој години, оштећена црква и звоник (напред, стр. 190). Према томе зидање галилеје и звоника пада у доба до 1406 године о којем, вели Лучић, немамо података јер су изгубљене књиге операрија (напред, стр. 190).

Ходник — спољашњи нартекс, парадиз или галилеја — подељен је, према ширини бродова цркве, у три травеја, засведених готским сводовима, а покривених, споља, равном терасом. Али свод средњег травеја надмаша хоризонталу терасе, те избија из ње као део куполе (сл. 140). D. Frey[1] хвали технику ових сводова над ходником, али нам баш они најбоље доказују због чега су, над терасама бочних бродова, морали бити израђени коси кровови. У време киша сводови над галилејом прокишњавају. То прокишњавање било је далеко штетније за унутрашњост бочних бродова, те је с тога морало бити спречено, докле је над галилејом могао бити, без велике штете, задржан кров у облику терасе.

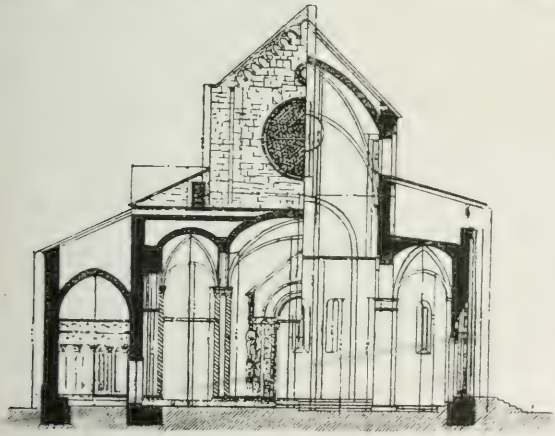

Сл. 140.

При зидању галилеје, лезене старије фасаде појачане су са по два тордирана полустуба. Њихови капители слажу се, донекле, с капителима на левој — Евиној — страни портала, али се њихово лишће стиче у волуте које искачу, немајући још онај облик који се појављује на доцнијим грађевинама, израђеним под утицајем из Млетака. На доњем реду лишћа на капителима налазе се, на угловима, по две птице које се додирују главама (сл. 141). Тордирана стабла ових стубова имају профилована ужета. На капителима стубова

[1] MZA, IV, Nr. 10, стр. 5.

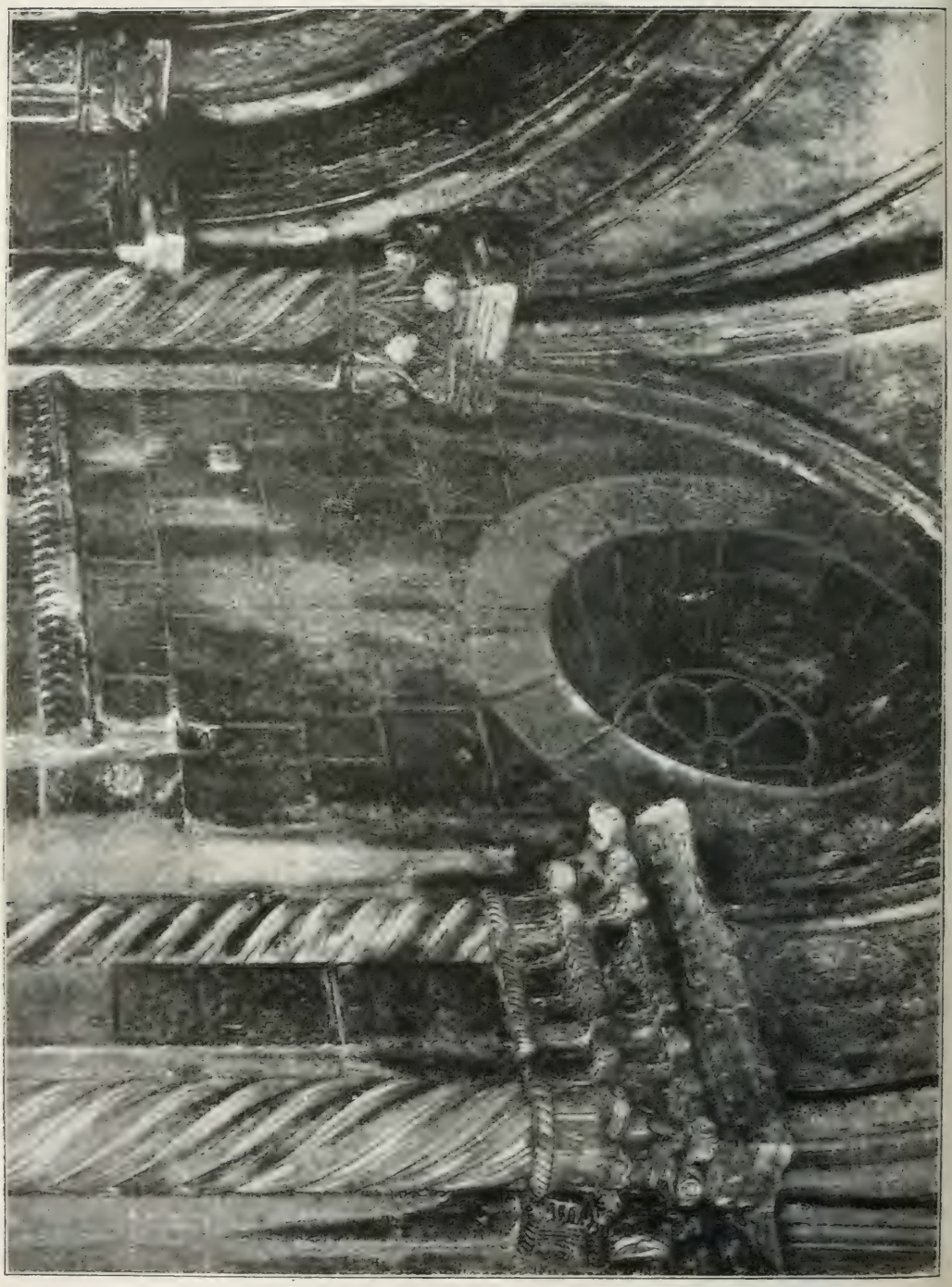

Cr. 111

и лезена лежи заједнички абакус, профилован и украшен зупцима које налазимо и у орнаментици првог спрата звоника.

Зидање звоника[1] почето је у исто време са зидањем галилеје која је, извесно, у том циљу била и дозидана испред трогиског дома. H. Folnesics

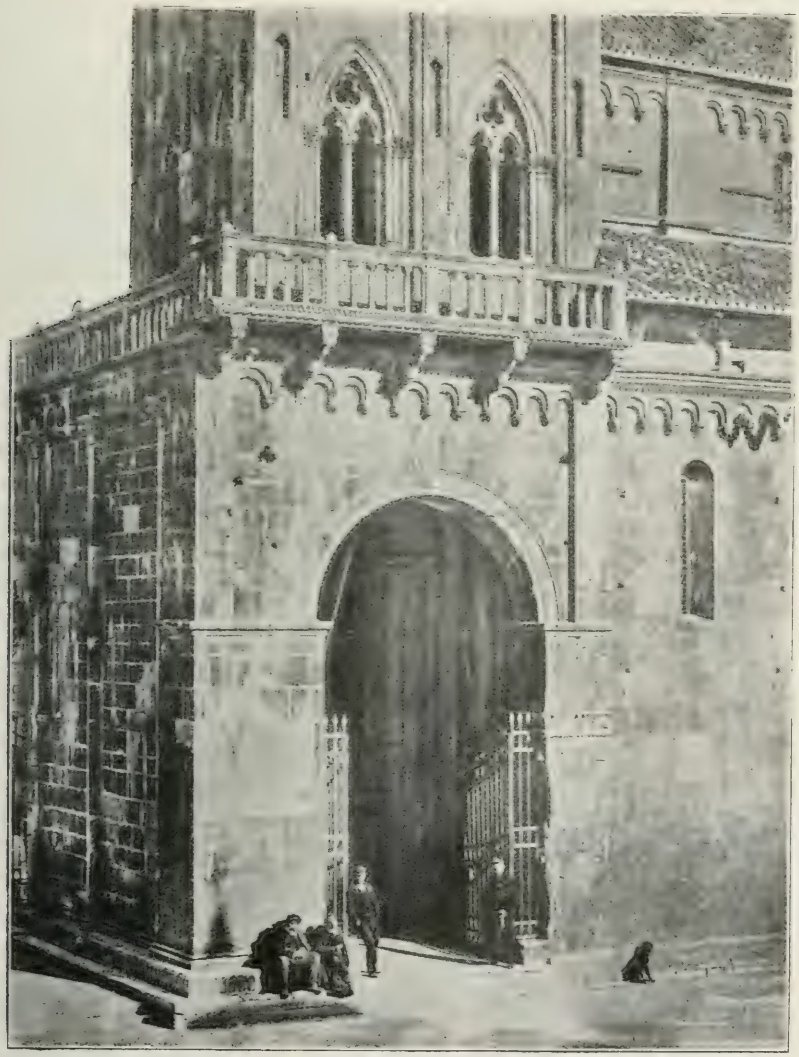

Сл. 142.

је потоњи од испитивалаца звоника. Он је у исто време, најдетаљније проучио овај споменик са стилског и историско-уметничког гледишта.

[1] MKD, стр. 233 и даље; DQI, vol. II, стр. 138; The Shores, стр. 275; DAS, текст на стр. 23 и даље; Contributo, стр. 30; JZK, Bd. VIII (1914), стр. 29 и даље.

Још је Eitelberger запазио да звоник трогирског дома чува, у својој композицији, традиције романских звоника; али се од њих разликује детаљима готског стила. Ми смо нашли елементе овога стила и на галилеји, рађеној истовремено с првим спратом звоника (сл. 142). После бомбардовања, у 1420 години, капитул дома закључи, 18 априла 1421 године, уговор с Матејом Гојковићем, тадашњим становником Трогира, уговор о оправкама оштећених делова на дому и звонику[1].

H. Folnesics је, ослањајући се на овај уговор, покушао да одреди делове звоника, израђене пре бомбардовања, и делове које је оправио М. Гојковић са својим сарадником Стефаном. T. G. Jackson мисли, напротив, да је М. Гојковић не само оправљао порушене делове, него да је зидао и цео први спрат звоника. T. G. Jackson брани своје мишљење натписом, из 1422 године, на унутрашњој страни првог спрата звоника. Тај натпис гласи: „Magistri Mateus et Stefanus, anno domini MCCCCXXII, mensis aprilis die 27“[2]. Jackson-ово мишљење изгледа мање вероватно.

На звонику се, вели Folnesics, налазе детаљи разног порекла. Готске испуне (tracé, Masswerk) изнад двојних готских прозора, фриз од оштрих лукова као завршни део, пластични зупци око прозора и прозорски капители на јужној фасади (сл. 143), упућују нас да њихово порекло тражимо у Млецима. Напротив, нису млетачког порекла зидање великих, мирних површина, затим стубови (colonnettes, Dienste) поред крајњих и средишних лезена. Сем тога пластичне главе на конзолама фриза с готским аркадицама — изузевши једну лавовску главу, на источној фасади, која је у свему млетачка, — упућују нас на узоре из Јужне Италије. На другим детаљима налазимо многобројне античне реминисценције којима се, видећемо, одликује декорација архитектуре у Јужној Италији и, од ње зависна, архитектура у Тоскани. Међу античним елементима појављују се зупци, јајасти орнаменат и т. д. H. Folnesics предлаже да се елементи и одлике декорације Јужне Италије припишу ранијем мајстору који је радио део звоника пре бомбардовања, а венецијанске елементе и одлике имале би се приписати мајсторима Матеји и Стефану. Али ми не познајемо архитекту галилеје и првог спрата звоника до 1420 године; а не знамо одакле је Матеја Гојковић дошао у Трогир ради зидања звоника. Можда би било тачније сматрати Матеју Гојковића као следбеника школе чији радови падају пред крај овог периода, школе која се тако јако наслања на уметност Јужне Италије, и да се Гојковићу, или његову утицају, имају приписати они детаљи и одлике које су романске и пореклом из Јужне Италије. Напротив, млетачки детаљи и одлике имали би се, у том случају, приписати Стефану,

[1] Farlatti, Illyricum Sacrum, t. IV, стр. 293, први је објавио овај уговор. Он је, у изводу, објављен и у DQI, vol. II, стр. 139, а и у DAS, стр. 24. — [2] DQI., vol. II, стр. 138, fig. 50. Натпис је сада загубљен или упропашћен, JZK., Bd. VIII, стр. 31.

или његову утицају на стил и израду поправљаних делова, допуњујући при том нашу хипотезу још и тиме да је Стефан био нова, млетачка придошлица у Трогир, које су Млечани насељавали у ново освојене градове, као што је био случај и у Задру, после 1409 године (напред, стр. 179).

Композиција и конструкција фасада другог спрата звоника базира на сасвим другим принципима, него што су принципи примењени при зидању првог спрата звоника. Други спрат је целина за сê. Зидних маса нема, те према томе нема ни већих зидних површина. Крајњи ступци као и средишне лезене конструисани су од свежања округлих и осмоугаоних стубића. Прозорски отвори су, у другом спрату, два пута виши од отвора у првом спрату и ако имају исту ширину. Они

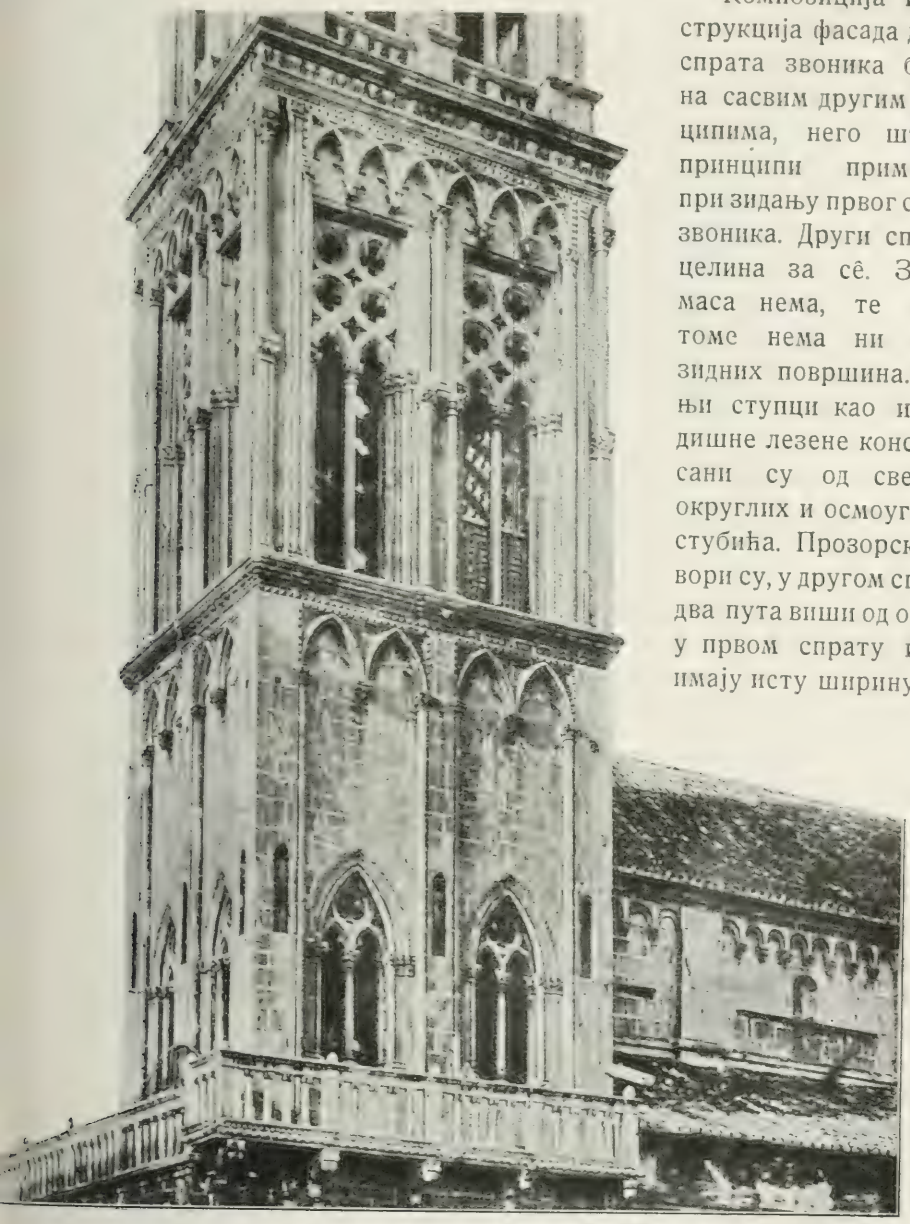

Сл. 143.

се, на горњој страни, завршују хоризонтално; а у свом горњем делу испуњени су разноликим прорезима, сличним каквој решеци од камена. Изнад прозора другог спрата налази се фриз готских слепих аркадица који није прекинут, као у првом спрату звоника, средишном лезеном. Фриз је, у опште, богатије разрађен. Други спрат је, у опште, елегантнији, богатији и виткији, он је израђен по принципима млетачке готике. У погледу на облик капитела другог спрата H. Folnesics мисли да су они рађени по угледу на капителе уобичајене у Млецима до 1435 године. С тога он датира и зидање другог спрата трогирског звоника, у главном, око 1435 године, и мисли да је његов архитекта био Lorenzo Pincino из Млетака[1].

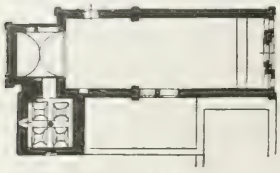
Сл. 144.

На поду терасе изнад јужног бочног брода нађен је један цртеж звоника који је Ивековић публиковао. Ивековић је мислио да је овај цртеж из најстаријег доба зидања звоника. Међутим Л. Јелић[2], а с њим и H. Folnencs[3], мисли да је он из доба када је рађен трећи спрат звоника, завршен под Трифуном Боканићем, у 1598 или 1610 години. Главна одлика овог спрата звоника састоји се у мешавини готских и ренесанских елемената. Цео трећи спрат је слаба компилација без живота и без уметничког осећања.

3. — Црква св. Јована Крститеља у Трогиру.

Црква је позната под именом San Giovanni Battista, или само Abazzia[4]. Она је једнобродна базилика (сл. 144—145) с хоризонталном таваницом по мишљењу Eitelberger-a[5]. Ивековић је, напротив, реконструише као цркву с кровном конструкцијом, видном из унутрашњости цркве (сл. 145)[6]. Апсида је четвртаста, а покривена је полуобличастим сводом (сл. 146—148). Отворен звоник, зидан од тесаника као и цела црква, налази се на северној страни апсиде, где је дозидана и сакристија.

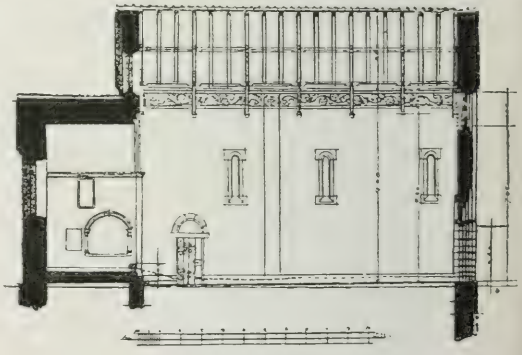
Сл. 145.

Црква је била богато живописана, али се од њена живописа очувало врло мало. Из једног, бојом исписаног, записа на левом ступцу

[1] JZK., Bd. VIII, стр. 33. — [2] Contributo, стр. 30. — [3] JZK, Bd. VIII, стр. 33. — [4] MKD, стр. 240; DQI, vol. II, стр. 146; ARD, стр. 90; DAS, стр. 26 и даље; Contributo, стр. 31. — [5] MKD, стр. 240. — [6] DAS, у тексту, стр. 25 и 26.

триумфалног лука види се да је црква, у новембру 1270 године[1], била освећена.

Eitelberger, T. G. Jackson и Ђ. Ивековић мисле да је црква рађена истовремено с трогирским домом, јер на то упућује сличност између појединих њихових детаља. Ивековић чак мисли да су ову цркву радили исти мајстори који су радили и дом; а Eitelberger вели да се детаљи на нашој цркви слажу с детаљима на старијим деловима трогирског дома. Међутим, морају се и овде, као и на многим другим споменицима у Далмацији, разликовати разновремени радови, о чему нам сведочи анализа западног портала

Сл. 146.

цркве св. Јована Крститеља, и његово упоређење с оба портала на трогирском дому.

Портал наше цркве је простији чак и од јужног портала трогирског дома. Он, истина, има исте капителе и исти стуб с архиволтом,

[1] DAS, стр. 26.

украшене истим орнаментом као и спољашњи стубови и спољашња архиволта на јужном порталу дома (сл. 138). Али је оквир врата разнолик. На порталу дома оквир је у свему романски, а на нашој цркви он је, веома слично, ако не истоветно, профилован као и оквир западних врата дома који је, извесно, млађи од јужног портала. Његово доба може се, приближно, одређивати према оквиру западних врата на цркви св. Доминика у Трогиру о којој ћемо, мало после, говорити. Други детаљи имају своје аналогије на звонику испред дома у Рабу. Такав је случај, нпр., с орнаментом на главном венцу наше цркве и на венцима између приземља и првог спрата, затим на венцу између другога и трећега спрата рабског звоника.

С тога, ако је тачан запис који нам саопштава Ивековић, морамо претпоставити да је оквир западних врата на овој цркви доцније израђен. У супротном случају имали бисмо, у грађевини ове цркве, архитектонски споменик из прве половине XIV века, споменик чији се архитекта угледао, у својим детаљима, на суседни, импозантни дом у Трогиру.

Сл. 147.

4. — Црква св. Доминика у Трогиру.

Говорећи о овој трогирској цркви, на овом месту нашег рада, ми одступамо од усвојеног хронолошког реда излагања о споменицима у Далмацији, поглавито из разлога, што рад на цркви св. Доминика има

везе с доцнијим радовима на трогирском дому и на цркви св. Јована Крститеља.

Манастир је, на овом месту, био основан још 1216 године, али је грађење манастира и цркве започето, по Ивековићу[1], тек око 1300 године, а довршено тек око 1372 године. Доминиканци су, вели Eitelberger[2], узели манастир у своје руке тек у 1362 години, кад њихова права на овај манастир потврди папа Климентије IV[3]. После те године доминиканци почеше зидање цркве, а довршише је за време епископовања Николе Кажотића (Casotti), трогирског епископа од 1362—1372 године[4].

Сл. 148.

Грађевина цркве је готског стила, једнобродна, с веома широким бродом и, споља, четвртастом апсидом. Њена кровна конструкција је, изнутра, видна (сл. 149). Очувани су стари готски прозори без испуна (tracé, Masswerk).

Далеко је важнији западни портал ове цркве (сл. 150). — У тимпанону овог портала налазе се рељефне представе Богородице с Христом на руци; лево од ње је св. Магдалена, а десно св. Аугустин и фигура Биткуле, у монашком оделу, која клечи. Поред св. Аугустина исписан је, у четири реда, натпис: DNA BITCVLA / SOROR HS SCI / AVGVSTINI; а поред свете Магдалене, натпис у четири реда: MAISTE NICOLAI / DE TE DITO CERVA / DE VENECIA FECIT / HOC OPVS.

Свети Аугустин (Кажотић) био је, најпре, епископ у Загребу, а затим у Лучери (Lucera), у Апулији, где је умро 1323 године. Он је

[1] DAS, текст, стр. 27. — [2] MKD, стр. 241. — [3] Storia della città di Traù, стр. 309. — [4] Storia della città di Traù, стр. 309.

проглашен за свеца под папом Јованом XXII (1313—1334 године)[1]. У натпису се вели да је Биткула сестра *светог* Аугустина, што значи да је рељеф израђен после Аугустинова проглашења за свеца. Биткула је, види се, донатор овог рељефа. С друге опет стране црква је, знамо, довршена под епископом Николом Кажотићем који је припадао млађој генерацији Кажотића будући син Доната, брата Аугустина и Биткуле[2]. Епископ Никола Кажотић је, вели П. Андреис, много трошио на цркву de' Predicatori in Borgo, т. ј. на ову нашу цркву, и на украшавање трогирског дома. Црква св. Доминика назидана је, у главном, између 1323 и 1372 године, дарежљивошћу чланова породице Кажотић[3]. Према томе поједине карактеристичне одлике на овој грађевини, поузданије датиране, могу послужити и за датирање сличних или истоветних одлика на другим споменицима у Далмацији, а у првом реду у самом Трогиру.

Грб епископа Николе Кажотића представљен је и на западној фасади трогирског дома[4], те нам то до казује да је и на овој грађевини рађено о трошку и по жељи епископа Кажотића.

На порталу цркве св. Доминика (сл. 150) налазимо богатије профиловане надвратник и довратнике; затим орнаменат специјалне врсте, т. зв. „жиока на рабош“, којим је, споља, оперважен портал и архиволта. Исти овакав орнаменат постоји и око апсидалне трифоре на цркви св. Трифуна[5] у Котору, трифоре коју смо датирали после 1335 године (напред, стр. 134). И на западној фасади трогирског дома налазимо обе карактерне одлике. Довратници и надвратник западних врата овог дома имају такође богатију профилацију која се, у том погледу, слаже с венцем готског тимпанона на истој фасади; а орнаменат „жиоку на рабош“ налазимо и на порталу — најпре на делу изнад капитела који служе као база унутрашњем орнаментованом, округлом стубу на левој (Евиној) страни портала — а, затим, и око великог округлог прозора на западној фасади дома, изнад терасе галилеје[6].

Овај орнаменат, „жиока на рабош“ или по Venturi-ју[7], орнаменат у облику шаховских поља, појављује се, у колико смо могли утврдити, и у Млецима[8], у капели Zen, у цркви св. Марка. Venturi приписује ове пластичне радове некаквом каменоресцу, можда из Вероне, Антеламијеву помагачу. Он датира ове радове око средине XIII века. — Али се овај орнаменат налази и у Јужној Италији, на импостима стубова на катедрали у Алтамури (Altamura)[9] које E. Bertaux датира пре 1231 го-

[1] DQI, vol. II, стр. 145. — [2] Storia della città di Traù, стр. 359. — [3] Gabelentz, Plastik, стр. 216, датира цркву на почетку XIV в. — [4] DQI, vol. II, стр. 137. — [5] Споменик, XXVIII, стр. 19. — [6] DAS, таб. 45, горња слика. — [7] Storia, vol. III, ст. 708. — [8] Storia, vol. III, стр. 350, fig. 331—334. — [9] AIM, стр. 652, сл. 300.

дине[1], а Venturi датира други капител с оваквим орнаментом, из исте катедрале[2], у доцније време, т. ј. пред рестаурацију цркве под Анжујцима[3].

Сл. 149.

При одређивању порекла овог орнамента, у погледу на цркву св. Доминика, смело би се, с много вероватноће, скоро извесно, закључити да је и њега, као и богатију профилацију довратника и надвратника, употребио, преневши их из Млетака, млетачки мајстор Никола, потписан на рељефу у тимпанону ове цркве. То се могло десити тек у времену од 1323—1372 године. На трогирским грађевинама, назиданим после тога доба, а нарочито у XV веку и доцније, овај се орнаменат примењује врло често. Појава овог орнамента на апсидалној трифори св. Трифуна зависи, по свој прилици,

[1] AIM, стр. 632. — [2] Storia, vol. III, стр. 708, fig. 657. — [3] Storia, vol. III, стр. 708.

од утицаја из Јужне Италије. Међутим, појава овог орнамента на порталу и западној фасади трогирског дома има се довести у зависност од примене овога орнамента на цркви св. Доминика, рађеној под Николом Кажотићем и о његову трошку, као што су, у исто време и о трошку истог епископа Кажотића, изведени и неки радови на западној фасади и порталу трогирског дома.

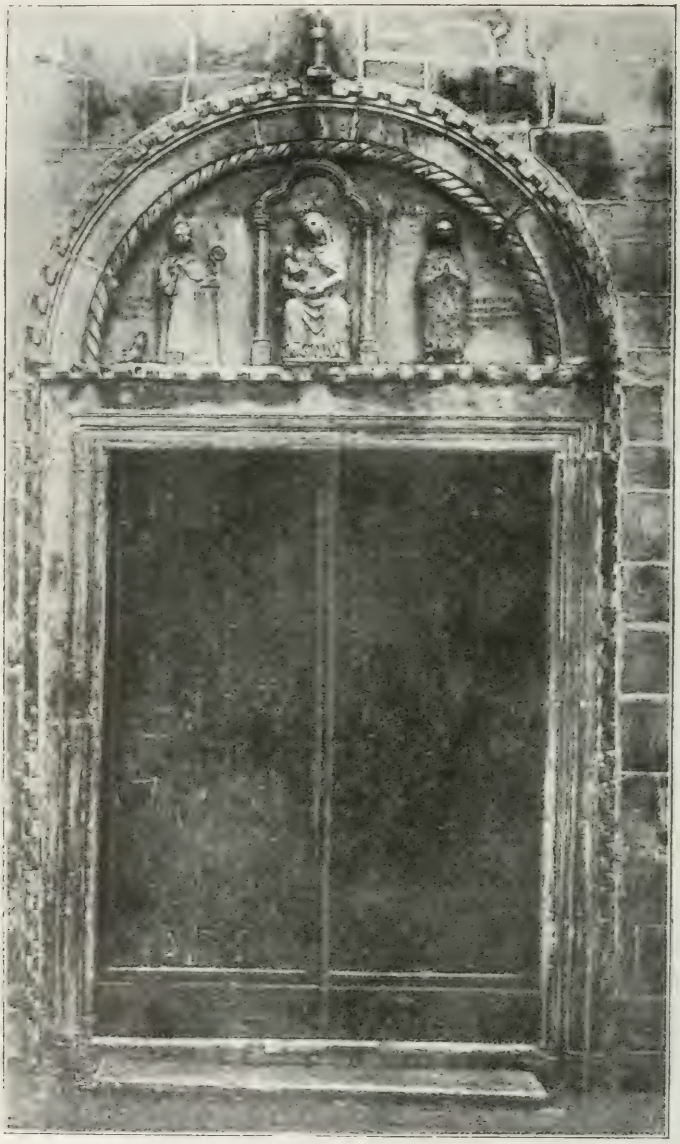

Сл. 150.

Ма колико неугледни и незнатни изгледали овде проучени детаљи, они нам, ипак, пружају поузданији ослонац за датирање појединих делова портала на трогирском дому. У томе се састоји њихова права вредност коју нису запазили досадашњи испитиваоци. Ми ћемо се користити овим резултатима приликом проучавања скулптура на порталу трогирског дома.

5. — Дом у Задру.

„Катедрала у Задру," вели T. G. Jackson[1], „једна је од оних грађевина које збуњују археолога за кога је далматинска архитектура

[1] DQI, vol. I, стр. 267.

новина.“ — Али то је, мислимо, довољно јасно не само у погледу на задарски дом, него и у погледу на остале архитектонске споменике у Далмацији, само што се, у доба Jackson-ова рада, мало знало о свему томе. Сем тога задарски дом није споменик који нам, у овом погледу, задаје највеће тешкоће. Он је, видећемо, као и сви споменици у Далмацији, производ прилика и околности из времена у коме је рађен.

Основа цркве има облик основе тробродне базилике с једном, полукружном, апсидом која се отвара према целокупној ширини средњег брода (сл. 151). Бочни бродови завршују се, на источној страни, правим зидовима. Средњи брод одвојен је од бочних бродова ступцима и стубовима, наизменично поређаним. Први и последњи травеј су исте дужине у свима бродовима, а у осталим травејима долазе на сваки травеј средњег брода, по два травеја у бочним бродовима.

Сл. 151.

Унутрашњост цркве претрпела је, доцнијим рестаурацијама, велике измене. Међутим, као главна одлика првобитног распореда цркве има се сматрати појава скоро трипут ширег средњег брода у поређењу с ма којим бочним бродом ове цркве. То је необична сразмера у погледу на однос ширина појединих бродова у базиликалних цркава. Такав однос у ширинама бродова само је појачао ефекат пространости средњег брода, а самим тим и целокупне унутрашњости ове цркве (сл. 152).

Стубови имају коринтске капителе делимице античког порекла, а делимице су они доцније копије коринтских капитела. Ступци су фланкирани, у правцу осовине цркве, на обема странама, полустубовима с кубичним капителима обичнога типа.

Зид изнад аркада, између средњег и бочних бродова, завршује се венцем са специјалним орнаментом (упореди сл. 138). Изнад овог венца налазе се емпоре са ступцима, на чијој предњој страни има двојних полустубова. Између стубаца постоји балустрада.

Ну, далеко је важнији и занимљивији спољашњи изглед задарског дома.

На западној фасади (сл. 153) налазимо, испод првог кордона, троја врата која одговарају појединим бродовима цркве. Највећа су средња врата — главни портал. Између средњих и бочних врата налази се по

Сл. 152.

једна слепа аркада. Изнад првог кордона, има ред слепих аркада на стубовима, на целој ширини фасаде. Над овим аркадама лежи, у ширини бочних бродова, такође низ аркада које се, следујући нагибу крова, смањују у правцу према крајевима фасаде. Средина фасаде, у ширини средњег брода, а изнад првог реда аркада, обрађена је као засебна целина. У њену центру налази се велика романска розета, а лево и десно, слепе аркаде на двојним полустубовима которе носи исто толики број стубова испод њих.

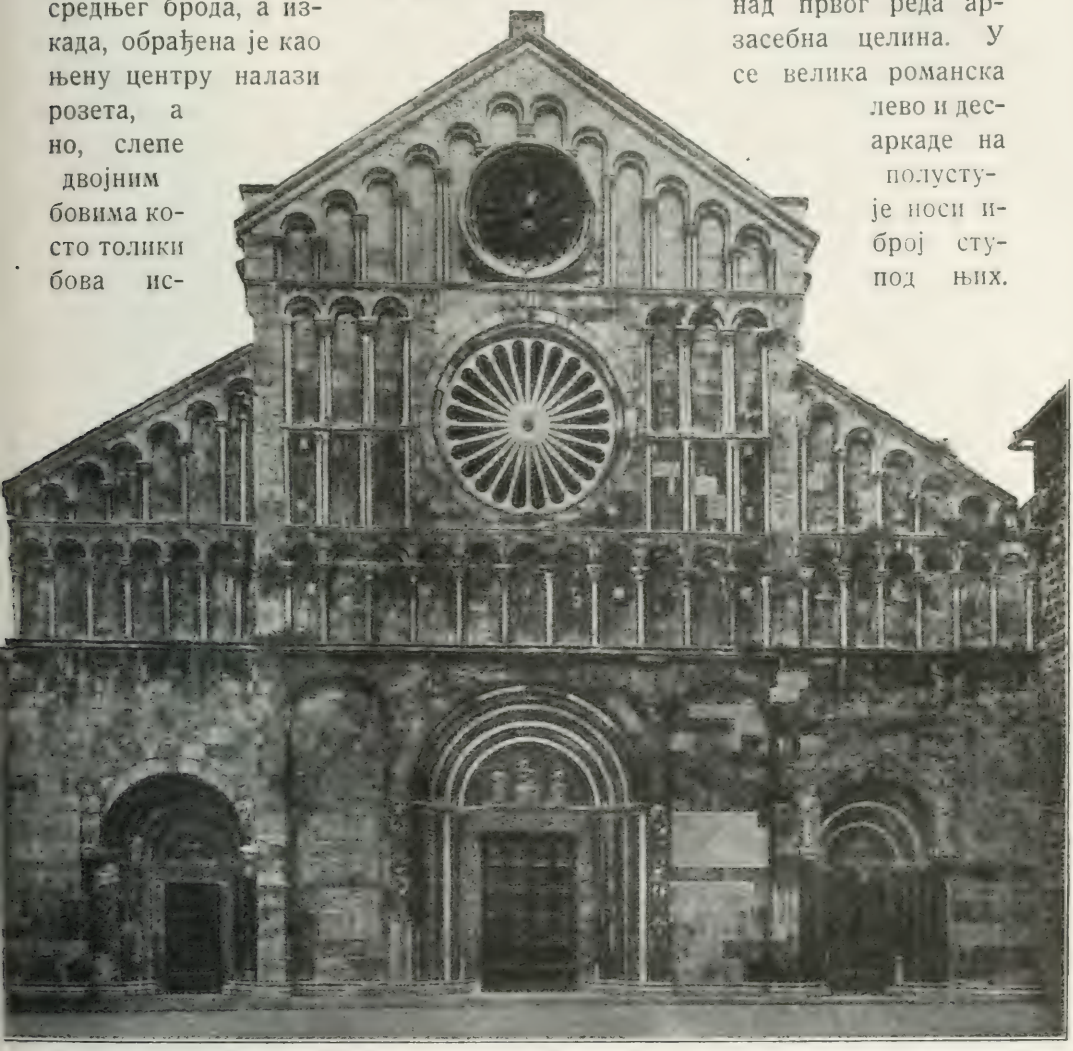

Сл. 153

Забат средњег брода има, у средини, готску розету, а лево и десно, слепе аркаде на двојним полустубовима, чија се висина, следујући паду крова на две стрехе, симетрично смањује у правцу крајева брода.

На северној фасади дома налази се, изнад првог кордона, отворена галерија са полигоналним стубовима и кубичним капителима (сл. 154, 155). Испод ове галерије постоји фриз романских аркадица на конзолама.

Остављајући да о порталима и о њиховим скулптурама говоримо у одељку о скулптури овог доба, потребно је још истаћи да се, на западној фасади задарског дома, на њену северном делу, а у висини надвратника и капитела портала северних врата, налази један орнаментален фриз, израђен у интарзији[1] од белог камена на црном позађу. За ову врсту орнамената већ су указали на орнаменте на катедрали у Lucca[2] као на њихову аналогију. Али то није, видећемо, једина аналогија која нас упућује на упоређивање појава на задарском дому с појавама на извесним грађевинама у тосканским градовима.

Пре него што пређемо на даље излагање о задарском дому потребно је напоменути да се, под црквом, налази крипта која је, у XIII веку, рестаурисана и продужавана[3].

Још у X веку описао је задарски дом Константин Порфирогенит, али од те великолепне базилике очуван је, можда, само старији део крипте и зидови око апсидалног дела цркве[4]. Мисли се да се отворена галерија не појављује, као што би се, после примера на цркви св. Гризогона, смело очекивати, на апсиди задарског дома с тога, што је ова апсида из ранијег доба, него што су остали делови ове грађевине, те да, према томе, није могла ни имати ову новину у архитектури која је, извесно, млађег порекла (напред, стр. 123).

Недовољно познајемо историју задарског дома. Историја његова града може нам, донекле, расветлити историју самог дома. — Све до 1107 године, када угарски краљ Коломан, по пристанку Византије и Млетака, заузе Задар[5], овај град је био под Византијом. Али, већ у 1115 години, заузе Задар млетачки дужд Орделафо Фаледро. Од тога доба па све до 1180 године Млеци су, насупрот свима покушајима угарских краљева, задржали Задар у својој власти. У 1154 години задарска епископија постаде архијепископијом и потпаде под власт аквилејског патријарха[6]. У 1180 години Задар се врати под Угарску[7], у чијој власти остаде све до 1202 године. За време угарске управе Задар је уживао све повластице које је Коломан, 1107 године, дао далматинским градовима.

Млеци нису могли дуго подносити губитак Задра. Они су очекивали прву згодну прилику да овај град поврате под своју власт. Та им

---

[1] MKD, стр. 142, сл. 34; DQI, vol. I, стр. 278. — [2] Cfr. Storia, vol. III, стр. 845. — [3] ARD, стр. 11. — [4] ARD, стр. 12; DQI, vol. I, стр, 267. — [5] Pregled, стр. 145 и даље. — [6] Pregled, стр. 220. — [7] Pregled, стр. 157.

се прилика указа 1202 године, када су, као награду за превоз крсташа у Свету Земљу, тражили од крсташких заповедника да им, уз пут, освоје Задар који је тада, пише Joffroi de Villehardouin, сар. XLIX, „био веома богат и веома добар, и пун сваког добра[1]“. Приликом овог освојења град је много страдао, али су вести о томе контрадикторне. Папа Иноћентије III, у једном свом писму, упућеном дужду Хенриху Дандолу, пребацује му рушење цркава у Задру. Напротив, спљетски

Сл. 154.

архиђакон Тома вели да су крсташи, у граду, порушили све сем цркава. Подаци оба извора, ако се обазремо на очуване споменике у Задру, могу се сматрати као тачни. Јер док, с једне стране, имамо очувану цркву св. Доната из IX века, дотле садашња грађевина задарског дома поуздано није она коју нам је описао, у X веку, Константин Порфирогенит.

---

[1] DQI, vol. I, стр. 269, прим. 1: „. . . et sette ville si est moult riche et moult bonne, et de tous biens garnie, . . .“

Било дакле, да је ранији задарски дом био дотрајао, било да је порушен при освајању Задра, у 1202 години, ми знамо да је Лоренцо Периандро, задарски архијепископ, пореклом Задранин, осветио задарски дом у 1285 години. Farlatti вели да је Лоренцо Периандро сазидао потпуно изнова задарски дом, и да је то зидање почео одмах по свом доласку на архијепископски престо у Задру, у 1247 години[1].

Тешко је, без детаљних података, утврдити шта је Лоренцо Периандро задржао од старе грађевине и поново употребио при зидању новог дома. Непознато нам је још и то, да ли, и пре Лоренца Периандра, није већ било започето грађење новог дома. Најпосле, неизвесно је, да ли је Лоренцо Периандро, пред освећењем цркве у 1285 години, одиста довршио задарски дом или не. Извесно је пак то, да садашња грађевина дома није очувана ни у стању у коме је оставио Лоренцо Периандро. То нам доказује западна фасада дома. Сем тога, натпис на надвратнику средњег портала неоспорно сведочи о доцнијим радовима на дому. Тај натпис гласи: „An(n)o D(omini). MCCCXXIV. t(em)p(o)r(e). d(omi)ni. Joh(ann)is. de. Butovane. D(e)i. gra(tia). jadr(e)n(sis). archiepi-(scopi).“ T. G. Jackson[2] мисли да се овај натпис односи на целокупну западну фасаду, израђену тек у 1324 години. Такво мишљење је погрешно. Логично би било да се овај натпис, пре свега, доведе у везу с оним што је с њим, одиста, у тесној вези, а затим, с оним што је у његовој непосредној околини. Рељеф у тимпанону главног портала, а затим и цео главни портал, могли би се сматрати, у првом реду, као радови из доба архијепископа Јована Бутована. Али ни ова претпоставка не може се сматрати као тачна, јер извесна факта говоре, видећемо, против тога. На западној фасади налазе се и друге појаве које нам императивно забрањују да целу фасаду сматрамо као дело, израђено у краћем времену.

Портали на западној фасади задарског дома разликују се, међу собом, не само по богаству орнамената, него и по стилу и по изради тих орнамената. Капители оба бочна портала имају исти облик, али капители средњег — главног — портала имају сасвим дугчији, несумњиво познији облик.

Први ред аркада, изнад првог кордона, није више у првобитном облику. Крајње лезене средњег брода пресекле су овај ред аркада и проузроковале померање стубова на дотичним местима. То се још боље види на горњем реду аркада изнад северног бочног брода. Ове лезене су, према томе, рађене доцније, када је, вероватно, израђена и романска розета као и цео део фасаде средњег брода изнад првог реда аркада. И ако се на фасади имају разликовати најмање два периода зидања,

---

[1] DQI, vol. I, стр. 269. — [2] DQI, vol. I, стр. 279.

ми се, ипак, не бисмо смели одлучити да први период ставимо у доба Лоренца Периандра, а други у доба Јована де Бутоване, ма да је таква хипотеза веома примамљива[1].

Поменуте појаве на западној фасади задарског дома допуштају нам да можемо извршити реконструкцију првобитног облика фасаде. Пошто

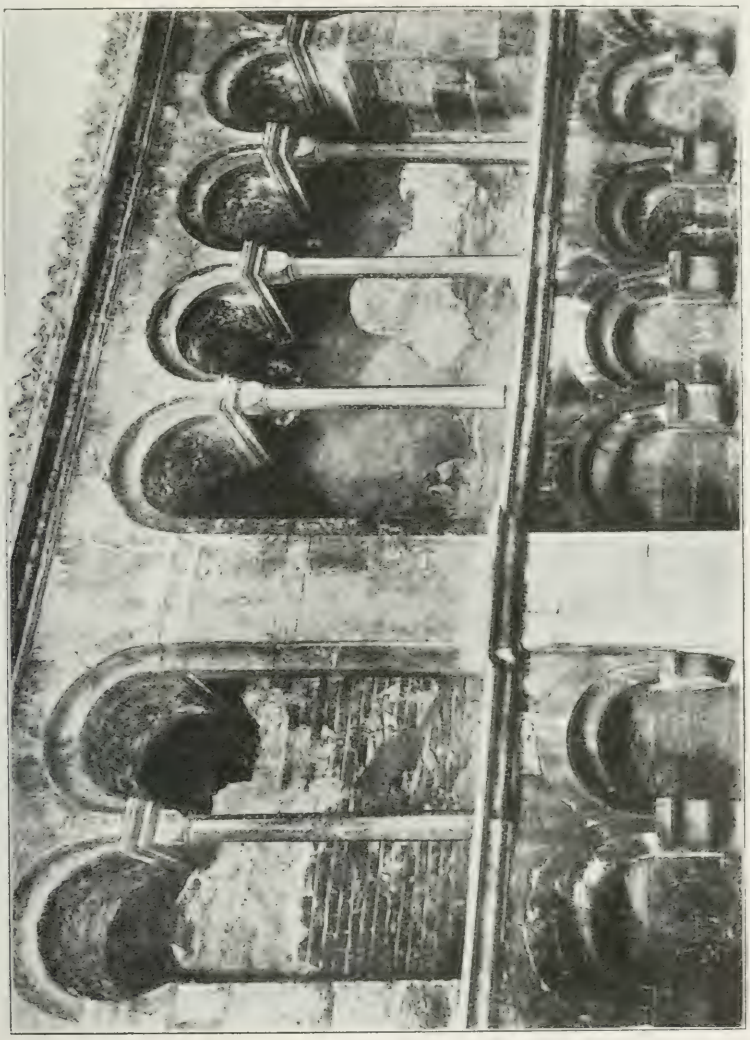

Сл. 155.

су, у задарском дому, и емпоре првобитне, то претпостављамо да је западна фасада овог дома имала сличан, ако не идентичан, облик са

[1] Не можемо се сложити с датирањем појединих делова фасаде које предлаже Dr. Frey, MZA, IV, № 10, стр 4.

фасадом катедрале у Пизи. За ту претпоставку говоре и друге појаве на задарском дому[1].

Жеља за имитовањем фасаде на катедрали у Пизи диктовала је, изгледа, и необичне пропорције између ширине средњег и бочних бродова задарског дома. На пизанској фасади доминира хоризонтала, а несразмеру између ширине и висине на тој фасади поправља висок горњи део средњег брода. Напротив, на задарском дому, судећи по горњим деловима фасаде, над бочним бродовима, тај се ефекат није могао постићи, те се несразмера између ширине и висине његове фасаде још већма осећала. Овај рђав ефекат само је, донекле, одстрањен доцнијом прерадом фасаде наглашујући, вертикалним лезенама, средњи брод, те су тако пресечени хоризонтални редови аркада с тенденцијом ширења, у хоризонтали, до бесконачности. Уметањем обеју розета није мање покварен утисак који се добија при посматрању пизанске фасаде.

Аркаде поред средњег портала, на задарском дому, копија су истих таквих аркада на пизанској катедрали. Украси у техници интарзије на северозападном делу задарске фасаде такође су позајмица из Тоскане. — Али ни унутрашњост задарског дома није остала слободна од утицаја из Пизе. У пизанској катедрали налазе се емпоре, а њих има и у задарском дому, јединој цркви овога периода, у Далмацији, која има емпоре. Емпоре су одлика Оријента, или још боље, у доцније време, Цариграда, одакле су прешле и у Апулију (нпр. св. Никола у Bari-ју)[2] као и западну Европу. Сем тога у пизанској катедрали налазимо употребљене тесанике разне боје, као што их имају и луци емпора у задарском дому (сл. 152). При проучавању скулптуре на задарском дому наћи ћемо још и друге појаве које нас упућују на закључак, да је, при зидању задарског дома, као узор узета катедрала у Пизи, са које су, ипак, позајмљене само неке ствари, али која није у свему ропски копирана.

Катедрала у Пизи почета је у 1063 години, а довршена је тек 1118 године[3]. Venturi тврди да је катедрала у Пизи била реконструисана, на почетку XIII века, а да је, на катедрали, радио Rainaldus и у 1264 години[4]. Први архитекта катедрале био ја Buscetus, пореклом, мисли се, из Византије. Ђ. Ивековић је, ослањајући се на непоузданог Mothes-а, веровао у илирско порекло Buscetus-а[5]. P. Schubring је навео више разлога за то да се на катедрали у Пизи јако истичу оријенталски, он вели „византиски“, и апуљски утицаји. J. Strzygowski је, у два

---

[1] L'ancien art Serbe, стр. 88, G. Millet мисли, наравно погрешно, да су елементи на фасади задарског дома дошли из Ломбардије или Марке. — [2] AIM., 336 и даље. О употреби емпора или трибина у црквама у Цариграду, упореди EG., стр. 99. — [3] Pisa, стр. 17. — [4] Storia, vol. III, стр. 837; BAE, стр. 806; J. Strzygowski сматра да је дом у Пизи довршен на почетку XII века. — [5] EBD, стр. 19.

маха[1], указао на оријентално порекло појединих елемената на пизанској катедрали и на другим тосканским грађевинама романског стила.

Сем емпора, налазимо, у задарском дому, као специјалну апуљску одлику, полустубове с кубичним капителима који фланкирају ступце. И у цркви св. Николе у Bari-ју фланкирају полустубови ступце. E. Bertaux[2] вели да се овакав распоред стубаца и стубова налази врло ретко у Италији и да је он одлика норманске архитектуре[3]. Преко Апулије доспео је, у Далмацију, и кубични капител чији су најранији, поуздано датирани примерци у капели звоника поред цркве св. Марије у Задру (напред, стр. 118). Овај облик капитела доспео је, у Апулију, преко Нормана, у чијој је архитектури он обична појава[4].

На задарском дому најважнија су појава неоспорни утицаји из Пизе. Трговински уговор између Задра и Пизе, у 1188 години, довољан је да нам објасни на који су начин ови утицаји пренети, из Пизе, у Задар. Али је још један факат од нарочите важности. Лауренције Перандро почиње, још у првој половини XIII века, зидање задарског дома угледајући се, при том, на грађевину пизанске катедрале која је, и у Тоскани, и у Италији у опште, представљала уметничку новину првог реда и послужила као узор за грађевине многих цркава. Далмација, овом приликом преко свога града Задра, ревносно прати новине на пољу архитектуре и само, по својој вољи и иницијативи, а не под страним притиском, иде у корак с новим покретом без обзира на то, што је Задар био, тада, под влашћу Млетака. Да ли је ово угледање на катедралу у Пизи протест против млетачке власти или је оно последица заосталости Млетака на уметничком пољу у то време? Али, ако будемо имали на уму да се, у Млецима, и не опажа скоро никакав развитак архитектуре романског стила, лако ћемо увидети да, у времену зидања задарског дома, Млеци нису имали ништа, на пољу архитектуре, што би, као новина, могло привући на се пажњу осталих градова.

Стицај свих ових прилика и околности проузроковао је, пре свега, зидање задарског дома а, затим, његово зидање у оваквом облику под утицајем архитектуре у Пизи и Тоскани у опште.

6. — Звоник поред дома у Сплету.

T. G. Jackson је, на једном месту свога дела[5], рекао да се средње, вековне грађевине у Далмацији разликују од сувремених им грађевина

---

[1] Amida, стр. 217; BAE, стр. 806. — [2] AIM, стр. 337; EG., стр. 206, G. Millet сматра да се такав распоред полустубова поред стубаца појављује још на азиским базиликама V и VI века. — [3] Упор. ARF, стр. 497 и даље. — [4] ARF, стр. 513. — [5] DQI, vol. II, стр. 108.

у Италији тиме, што су оне постајале и биле израђиване у краћем времену и, скоро све, и довршене. У Италији, напротив, поједине грађевине и данас очекују дарежљивог ктитора, чијим би се срествима могле довршити. Ова је напомена само донекле оправдана. Сплетски звоник, поред многих других архитектонских споменика, јасно доказује да су, и у Далмацији, веће грађевине зидане кроз десетине, па и стотине година. Ради познавања историје грађења сплетског звоника упућени смо, на жалост, једино на сам споменик и његове одлике, јер недостају писани извори.

Звоник испред дома у Сплету доминира целим градом. Хрвојева кула, и ако импозантна грађевина, губи се, у комплексу околних профаних грађевина, док се звоник гордо издиже над целим градом и, стражећи над њим, бележи, својим положајем, најглавнији део негдашње Диоклецијанове палате, њен перистил и Диоклецијанов маузолеј, преобраћен, у VIII веку, у хришћански храм. Негдашњи маузолеј, садашњи сплетски дом, не интересује нас овом приликом, јер он припада знатно старијем времену.

Последњи од озбиљнијих испитивалаца сплетског звоника, Л. Јелић, пружио нам је, користећи се радовима на рестаурацији звоника, најопширнију студију овог споменика[1], употребљујући све изворе и сву претходну литературу о овом споменику.

U. M. de Villard[2] хвали само поједине детаље на овом звонику, док за целу грађевину вели да је мало интересантна као архитектонска конструкција. Таква оцена овог, на жалост, сада потпуно, а без довољног оправдања, обновљеног звоника доказује брзину и непромишљеност суђења њена аутора, како у погледу на технику тако и на стил овог споменика. Ова оцена стоји, најзад, у супротности с оценама, пуним похвала, других испитивалаца.

Већ сâм избор положаја звоника јасно сведочи о зрелом размишљању, о доброј техничкој спреми, о великој духовитости и о веома развијеном стилском осећању првог, нама на жалост непознатог, пројектанта звоника. Све те његове одлике учиниле су да се, на супрот сарадњи толиких последника и настављача, створи уметничко дело првог реда.

Далеко би лакше било саградити звоник ма на ком другом месту поред дома, него на степеништу негдашњег Диоклецијановог маузолеја. Око дома је било довољно простора за то. И кад је први пројектант изабрао баш ово место на коме се звоник налази, значи да је он хтео остварити неку нарочиту своју идеју. Није нам, данас, тешко пронаћи ту идеју кад се сетимо положаја средњевековних звоника на западној

---

[1] Vjesnik, N. S. год. I, стр. 29 и даље. — [2] ARD, стр. 90.

фасади цркава у опште. Нарочито је лако открити ту идеју, ако имамо на уму положај звоника испред већ проучених цркава св. Спаса на врелу Цетине и у Жажвићу. У распореду тих грађевина имамо, на западној фасади, призидани звоник чије приземље, као и у Сплету, служи као портик за улаз у нартекс пред црквом (сл. 156). База степеница Диоклецијанова маузолеја послужила је као база за звоник, чија дужина заузима целу страну спољашњег осмоугаоног портика око маузолеја, а три интерколумније перистила. Ширина маузолејева портика зесведена је, на овом месту, крстатим сводовима на четири стуба и, комуницирајући с портиком око маузолеја на обема странама, врши, донекле, функцију спољашњег нартекса. Али се први пројектант звоника није задовољио само овим прилагођавањем звоника и његове архитектуре околним грађевинама, него је, види се, на западној фасади звоника, употребио скоро исте мотиве које налазимо и на porta aurea Диоклецијанове палате. При изради базе (подножја) и првог спрата звоника употребљен је и антични материјал из Диоклецијанова доба, као што су, нпр., стубови на јужној и северној фасади овог спрата звоника, стубови који су, негда, били употребљени за портик и простазу Диоклецијанове палате.

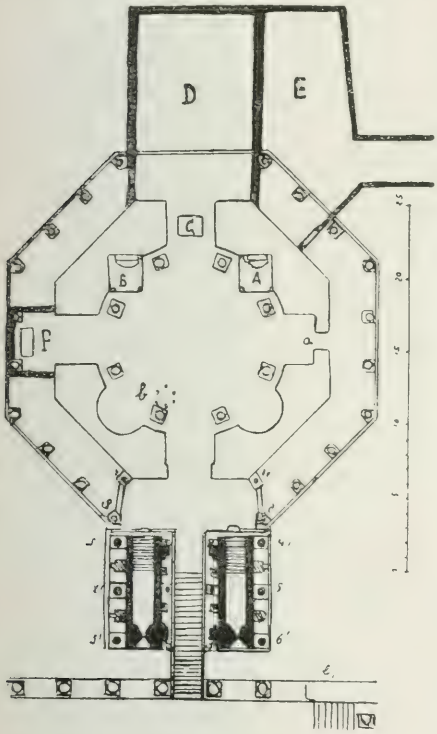

Сл. 156.

Не познајемо пројектанта овог звоника, нити знамо када је он почео свој рад, нити, пак, докле је трајало зидање првог спрата звоника. — Јеролим Бернард, сплетски каноник, саопштава, на почетку XVIII века, у свом рукопису „Spalatensia et Sibenicensia“[1], један натпис са северне фасаде првог спрата који гласи: „Colapiza uxor domini Joannis Spalatinorum comitis pro animi viri iam defuncti in hac opera centum Romanatos exposuit. Anno domini 1257“. Колафизин муж, Јован Франкопан, био је, последњи пут, сплетски кнез 1242—1243 године. Према томе сматра се да је први спрат, до венца, сазидан до 1257 године. Ну северна и јужна

[1] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 33.

фасада првог спрата није очувана, ни до пре последње рестаурације, у свом првобитном облику. Првобитно су ове фасаде имале по две слепе аркаде, ношене на по три стуба. Међутим, доцније је, у току векова, сама грађевина показала да је први пројектант преценио солидност конструкције првог спрата. Тада је настала потреба да се романске аркаде појачају, те је у свакој аркади назидан по један стубац (пиластар), чији су капители готског стила. Они подупиру средње делове полукружних лукова те су, на тај начин, добивене по четири аркаде с оштрим луцима (сл. 157, 158).

Л. Јелић[1] мисли да је ова пајачања израдио Никола Тврде, а H. Folnesics[2] верује да је и Ђорђе Орсини-Матејевић суделовао у тој изради, јер се њему, а не Тврду, из стилских разлога, има приписати израда грба спљетског архијепископа Домнијуса de Judicibus (1409—1420 године), грба који се налази на источном пиластру јужне фасаде првог спрата. Важно је, међутим, да су та појачања изведена при настављању зидања звоника у XV веку.

Унутрашња архитектура првог спрата израђена је у романском стилу. Стубови који носе потковичасти лук почивају на лавовима (сл. 159). Између база стубова и лавова има по један тамбур украшен пластичним фигурама (сл. 160), недовољно мотивираним као каријатиде. Ове су фигуре далеко бољи рад него што је рад на фигурама на архиволти, изнад улаза, где су представљене сцене из лова као стафажа главној представи, Аврамову жртвовању Исака (сл. 159). Venturi означава, с правом, ове последње представе као варварске у погледу на њихову уметничку израду[3].

На источној фасади првог спрата звоника узидана су три рељефа. Рељеф на јужном пилону представља „Благовести“, а на северном

Сл. 157.

[1] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 36, 55. — [2] JZK, Bd. VIII (1914), стр. 76. — [3] Storia, t. III, стр. 350, fig. 335.

пилону налази се, поред рељефа скулптора Отона (напред, стр. 171), још и рељеф с представом „Христова Рођења“.

Други спрат звоника, до капитела стубова, али без источне фасаде, припада, по Јелићу[1], истом периоду зидања коме припада и први спрат. Он је затворен, са свију страна, зидовима, украшеним слепим аркадама. Као специјална одлика северне фасаде другог спрата има се сматрати двојни стуб чија се стабла, у половини висине, везују у чвор. Овај двојни стуб има капителе сличне капителима на пиластрима првог спрата, уметнутим у романске аркаде. С тога је тешко усвојити Јелићево мишљење да и други спрат звоника, у свима својим деловима, датира из друге половине XIII века[2]. И ако би тачно датирање појединих архитектонских делова звоника и њихових карактеристичних одлика било од велике вредности за саму историју звоника, оно се не да извести с поузданошћу. Тај факат је у толико већма за жаљење, што од датирања појединих архитектонских појава на звонику зависи и датирање других споменика у Далмацији, било у целини, било појединих њихових делова.

Јелић приписује другом периоду зидања део другог спрата звоника изнад капитела стубова, целу источну фасаду другог спрата и трећи спрат звоника. У том другом периоду ради Никола Тврде.

6 јуна 1416 године закључише сплетски архијепископ Domnius de Judicibus (1409—1420 године) и капитул дома с једне, и Никола Тврде, сплетски племић, с друге стране, уговор по коме се Тврде прима председништва техничког и финансиског одбора („operarium et suprastantem campanili S. Duymi et fabricae eiusdem“)[3]. О Николи Тврду не знамо ништа више. Извесно је само толико да је он радио од 1416—1426 године на зидању звоника.

У радове Николе Тврда на звонику Јелић убраја поменуто појачавање првог спрата, затим довршење дела другог спрата изнад капитела стубова и трећи спрат, који је довршен и поправљен тек у 1518 години. На трећем спрату сарађивали су, мисли Јелић, још Бонинус Миланац и Ђорђе Орсини-Матејевић[4]. Као архитектонска новина појављују се, у трећем спрату звоника, конзоле с пластичним украсима, а сем тога и лавовске фигуре између капитела и импоста стубова. Међутим техника врха другог спрата и целог трећег спрата одају лоше зидаре[5].

Четврти спрат је дело далеко вештијег архитекте него што је био Никола Тврде. Он је, на четвртом спрату, постигао, у пропорцијама, живописну елеганцију. Извесни детаљи, мисли Јелић[6], говоре за Андреју

---

[1] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 89. — [2] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 89. — [3] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 36. — [4] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 92. — [5] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 90. — [6] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 92.

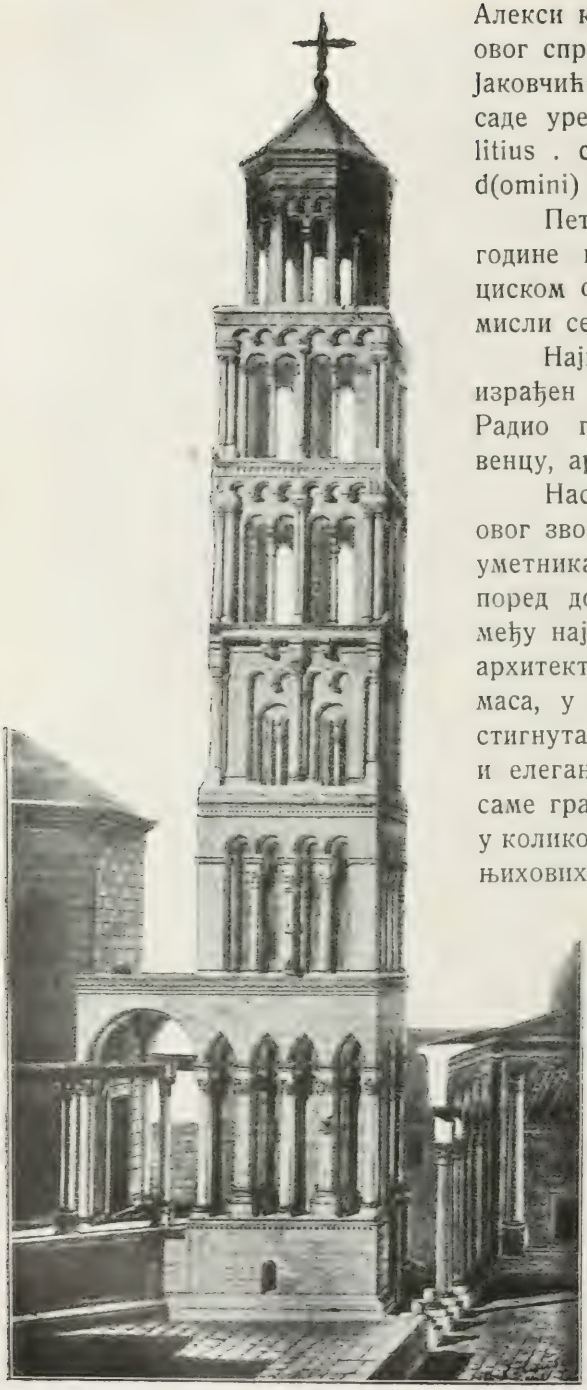

Сл. 158.

Алекси као аутора пластичне декорације овог спрата, чији је архитекта био Јаков Јаковчић[1]. На источном пилону јужне фасаде урезан је натпис: † Johannes . Millitius . canonicus . spal(atinensis) . a(nno) d(omini) M . D . VI".

Пети спрат звоника довршен је 1719 године под архитектом Цезаром Франциском de Mathaeis (Матејевић?) који је, мисли се, био родом с острва Брача[2].

Најпосле, шести, октогонални, спрат израђен је између 1719 и 1751 године. Радио га је, по очуваном натпису на венцу, архитекта Јован Авианус[3].

Насупрот дугим прекидима у зидању овог звоника и насупрот сарадњи разних уметника, домаћих и страних, звоник поред дома у Сплету сме се убројити међу најлепше споменике средњевековне архитектуре на Приморју[4]. У распореду маса, у пропорцијама и у детаљима постигнута је целина пуна смисла, лепоте и елеганције без штете по солидност саме грађевине. Спратови постају нижи у колико више леже, али су, пропорцијама њихових делова, постигнути ефекти виткости и лакоће. Од свих спратова трећи је најгломазнији и најтежи. Он не достиже, својим облицима, чак ни виткост и лакоћу првог и другог спрата, и ако је изнад њих. Понављање аркада и бифора на фасадама трећег спрата већма је од штете по јасност, него што служи солидности конструкције.

---

[1] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 40. — [2] Vjesnik, N. S., god. I, стр. 43 и 93. — [3] Vjesnik, N. S. god. I, стр. 44 и 93. — [4] MZA, IV, № 10, стр. 4.

Па ипак, поред свих омашака и погрешака, архитекте овог звоника успели су израдити уметничко дело и прилагодити га, као ретко где на другом месту, околној архитектури Диоклецијанове палате. Овако по-

Сл. 159.

стигнута интимна веза између дома, негдашњег маузолеја, и звоника импресионирала је и Ивана Мештровића који се, у својем пројекту „Видовданског Храма“, очевидно инспирисао целином и мотивима, запаженим у овом делу Диоклецијанове палате са звоником.

Јелић[1] је вољан приписати израду приземља и првог спрата до венца звоника домаћим архитектима из школе Андреје Бувине и Радована, школе која се, тобоже, развила под Домалдом Свачићем. Међутим, сваки познавалац приморске архитектуре и скулптуре Средњег Века не може и не сме, без поузданих доказа, примити слична мишљења. Она се имају, у најбољем случају, сматрати као хипотезе. Политичке и економске везе с Јужном Италијом овога доба могле су, не само пружити узоре, него су оне могле довести и архитекте и скулпторе из Јужне Италије.

Свакако можемо само бити захвални приликама и околностима од којих је зависило одржање овог лепог споменика далматинске архитектуре и скулптуре.

Дубровник развија, у овом периоду, већу активност на пољу архитектуре и скулптуре, ма да зла судба не допусти да нам се уметничка дела овог периода очувају у њиховом првобитном облику. Земљотреси и пожари упропастише, у главном, старије грађевине у Дубровнику.

Дубровник заузима нарочито, веома угледно, место међу градовима на источној обали Јадрана.

К. Јиречек[2] бележи ове главне моменте из политичке историје Дубровника. — До 1205 године Дубровник је био под влашћу Византије којој је помагао у поморским ратовима. Дубровчани су се одликовали у поморским биткама као савезници Византије. Географ Идризи (Idrisi) описује, 1153 године, Дубровник као велики приморски град, чији су становници занатлије и добри ратници, а имају и знатну флоту којом предузимају далека поморска путовања. Дубровчани су се, у два маха, под Робертом Гвискаром и краљевима Виљемом II и Танкредом, ставили под норманску заштиту.

После четвртог крсташког рата Дубровник је, од 1205—1358 године, био под заштитом Млетака. Од 1237 године Млетке је, у Дубровнику, заступао кнез (comes), слат на две године. Сви остали чиновници у граду били су домаћег порекла. У међународним односима, нарочито према суседима, Дубровник је уживао потпуну аутономију. У граду није било млетачке посаде, а у случају потребе појава млетачких бродова, пред градом, била је довољна заштита против сваког непријатеља. У времену, када су Млеци били највећа трговачка сила, веза између Ду-

---

[1] Vjesnik, N. S. god. I, стр. 58, 88. — [2] Bedeutung, стр. 133 и даље.

бровника и Млетака била је од пресудног значаја по развитак Дубровника. Он све већма суделоваше у трговини с Левантом; а тада се организова градско уређење и прошири градска област.

За млетачком следовала је угарска заштита, од 1358—1526 године. Угарском краљу је плаћан данак, али краљ није имао свога представника у граду који постаде, у самој ствари, самосталан. Тада су градом управљали кнезови (rectores), бирани сваког месеца. Прва половина XV века је најсјајнији период историје града Дубровника. То се огледа и на грађевинама тога доба, описаним од De Diversis-а.

Да бисмо могли боље разумети развитак дубровачке уметности овога периода, потребно је рећи неколико речи о трговинским везама Дубровника упућујући, у погледу на његов економски живот у опште, на поменути чланак К. Јиречека. Овом приликом интересују нас нарочито трговинске везе Дубровника с Италијом, те смо принуђени допунити наше раније помене (напред, стр. 181) о том предмету.

Нема података, вели К. Јиречек[1], о дубровачкој трговини до средине XII века. Сме се, међутим, закључити да су становници Дубровника живели од бродарства и од риболова. Најстарији је уговор с градом Molfetta у Апулији, од прилике из 1148 године. Сем тога очуван је текст трговинског уговора с Пизом, из 1169 године, из којега се јасно види да је Пиза трговала с Балканским Полуострвом преко Анконе и Дубровника. Из краја XII века имамо читав низ трговинских уговора између Дубровника с једне, и Равене, Анконе, Фана, Барија, Монополија и других градова на западној обали Јадрана с друге стране.

Дубровачка трговина цветала је у времену XIII, XIV и XV века. Дубровник је, тада, био најважније трговачко место на источној обали Јадрана. Преко њега је талијанска индустрија упућивала своје производе у пределе Балканског Полуострва, а преко Дубровника су извозили ови предели своје сировине на Запад. До смрти цара Душана († 20 децембра 1355 године) дубровачка је трговина била јача на копну, а, после Душанове смрти, она је јача на мору. За владе Турака дубровачка трговина имала је исти, копнени, карактер као и до Душанове смрти. У 1441 години дубровачка трговина била је за $^3/_4$ поморска, а само за $^1/_4$ копнена.

Дубровчани су, од талијанских градова, највећма посећивали Млетке; а од осталих градова северне Италије, тек пред крај Средњег Века, још и Милан. Они су, сем тога, често посећивали Анкону — пристаниште папске државе —, Равену, Фано, Фирмо, Римини, Реканати. Јаке су везе биле с Фиренцом која наследи старе везе Пизе. Од 1290 године помињу се Фирентинци у Дубровнику. Ова је веза одржавана преко града

---

[1] Bedeutung, стр. 135 и даље.

Барлете. У Дубровнику се баве Фирентинци као трговци с колонијалном робом, као кујунџије и ткачи. Фирентинци су нарочито ценили везе с Дубровником због увоза сребра (од почетка XV века). Они су, као и са Цариградом, одржавали сталну пловидбу између свога града и Дубровника. У 1500 години у Дубровнику постоји фирентински консул и хоспис (hospice). Ђенова ступа у везу с Дубровником тек у XV веку.

Прастаре су биле трговинске везе између Дубровника и Апулије. Међу апуљским градовима нарочито се истичу Бари, Барлета (због својих

Сл. 160.

сајмова), Манфредонија, Трани, Молфета, Битонто, Монополи, Бриндизи Леце и т. д. Затим су постојале везе и с Напољем, Сиракузом, Месином и Палермом. При крају Средњег Века сви талијански градови имађаху своје конзуле у Добровнику, као што је и Дубровник имао своје конзуле у свим тим градовима.

Насупрот економском благостању грађана, куће у Дубровнику нису биле зидане од тврдог материјала. Чести пожари у граду прождирали

су приватне зграде, јер су, до 1435 године, све куће у граду биле саграђене од дрвета. Тек је, у 1463 години, било кућа од камена[1].

На почетку периода који проучавамо почето је зидање старог дома — цркве St. Maria Maior — која је потпуно порушена приликом нај јачег земљотреса у 1667 години. Зидање ове зграде (opus, fabrica) помиње се од 1197 до 1326 године[2]. О овој згради имамо података једино у опису града од De Diversis-а. У томе опису нису јасни сви детаљи, нити се могу разумети поједине конструкције[3]. Морамо, заједно с E. Bertaux-ом[4], жалити пропаст овог споменика не само с тога, што би нам он могао објаснити поједине одлике на радовима Симеона Дубровчанина (напред, стр. 202), него још и с тога, што зидање ове цркве пада у време, када су, и у Добровнику, утицаји западне уметности дефинитивно потиснули утицаје из Византије.

Својим географским положајем и својим политичким и економским везама с унутрашњошћу Балканског Полуострва Дубровник се истицао, међу свима приморским градовима, као најпогоднија тачка, с које је римокатоличка црква могла повести борбу против богумилства у Босни и против православља у Србији. Ј. Ћелчић[5] вели да је Дубровник тражио, од папе, помоћ против богумила. Папа му је посла шаљући, у град, фрањевце и доминиканце. Тако је римска црква скоро одмах, по оснивању ових калуђерских редова, установила њихова седишта у Дубровнику. Оба калуђерска реда — доминикански и фрањевачки — имали су своје манастире у самом Дубровнику.

7. — Комплекс доминиканског манастира у Дубровнику.

Доминиканци су, у 1225 години, дошли у Дубровник и зауставили се код цркве св. Јакова у Пелинама[6] (напред, стр. 28). Три године после њихова доласка, у 1228 години, породица Палмотића даје доминиканцима земљиште изван зидова и цркву „дјеве Марије узнете на небо[7]." Доминиканци су, овде, остали око 75 година. Они су, 1303 године почели градити нову цркву и довршили је после десет година.

Црква није очувана у првобитном облику. У садашњем свом облику (сл. 161) црква је једнобродна грађевина с полигоналном апсидом. Хор

---

[1] MZK, 1891, стр. 85; Dello sviluppo, стр. 19. — [2] Bedeutung, стр. 169. — [3] DQI, vol. II, стр. 346 и даље. — [4] AIM, стр. 660. — [5] Dello sviluppo, стр. 17. — [6] DQI, vol. II, стр. 363. — [7] J. Ћелчић, Dello svilupo, стр. 23, наводи друге датуме и податке; Г. отац Анђелко Посинковић био је тако добар и ставио нам је на расположење резултате свога испитивања о грађевинама доминиканског манастира. Г. Посинковић оснива своје испитивање на делу: Cerva, Monumenta congregationis Ragusinae, vol. I—V, које се налази, у рукопису, у библиотеци доминиканаца, у Дубровнику.

је био засведен; од његова свода очувана су ребра доста грубих профила. Брод цркве је имао хоризонталну таваницу од дрвета. У садашњој сакристији налазе се, изгледа, остаци старије цркве која је ту постојала пре почетка зидања цркве у 1303 години.

У 1380 години проширена је сакристија, а додани су делови грађевине на источној страни, према градским зидовима[1]. Али тиме нису завршени радови у сакристији. Cerva бележи (op. cit., vol. III, стр. 95—96) да се сакристија, у прво доба, налазила на левој страни великог олтара, па је после пренета на десну страну. Али пошто је била мала, то је она проширена у 1485 години. Тај рад је извео архитекта Паско Михаелис.

Овај Червин податак потврђује се натписом у сакристији који гласи: „Pasqualis Michaelis, Ragusinus. Plura ingenio clara inveniens, anno quo portum edidit MCCCCLXXXV.“ — T. G. Jackson не помиње овај натпис, можда, с тога, што га Eitelberger[2] сматра као надгробни натпис Паска Михаелиса. J. Ћелчић[3] цитира овај Пасков натпис, али с погрешном претпоставком, да Паско Михаелис није само архитекта сакристије, него и звоника који се налази над сакристијом. Червино тврђење и сам положај натписа говоре за то да је П. Михаелис радио сакристију и делове грађевине око ње, али без звоника.

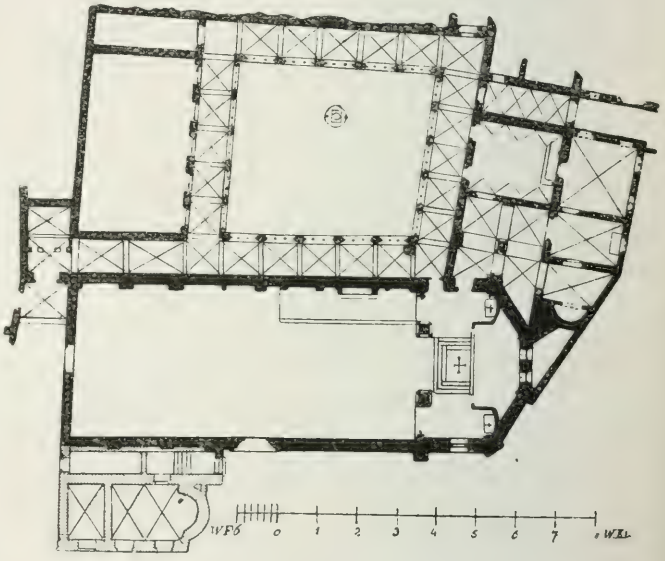

Сл. 161.

Звоник се диже у углу који сачињавају црква и клаустар. J. Ћелчић је, најпре, тврдио да је звоник дело дубровачког архитекте Стефана и да је назидан у 1424 години[4]. T. G. Jackson усваја ово Ћелчићево мишљење додајући да 1424 година може бити само година почетка зидања звоника, али не и његова довршења, пошто De Diversis, у 1440 години, пише о звонику да је недовршен и да расти из дана у дан[5].

[1] Податак Г. Посинковића, по Cerva, op. cit. vol. II, стр. 137 и 138. — [2] MKD, стр. 339. — [3] MZK, 1891, стр. 88. — [4] Dello sviluppo, стр. 24. — [5] DQI, vol. II, стр. 363: „De Diversis: Campanile nondum completum in dies crescit.“

Међутим, Г. Посинковић, по Cerva, monumenta, vol. II, стр. 37, мисли да је зидање звоника почето 13 марта 1424 године „радом и марљивошћу фра Стефана Дубровчанина, ценобиархе" („opere et industria fr. Stephani Ragusini coenobiarchae." Звоник је, по Г. Посинковићу, завршен 1440 године. Звоник је често оправљан због удара грома, од чега је највећма страдао на дан 6 децембра 1628 године, када је, громом, порушен и главни олтар цркве. У 1450 години страдао је, од топовског метка, врх звоника.

И ако је зидан у XV веку звоник је рађен у романском стилу сем врха који је, доцније, израђен у стилу барока. У погледу на стил звоник не пружа ништа особито.

У 1455 години израђене су степенице (скала) које воде у манастир[1]. Ваља истаћи да је камена балустрада дуж ових степеница рађена у готском и ренесанском стилу.

Паску Михаелису склони смо приписати и декоративни рад оквира око прозора на источној страни сакристије. Израда овога оквира одаје, очевидно, утицаје пластичне декорације на Кнежеву Двору, у Дубровнику. Мотиви су готски и ренесански. Нарочито је интересантан, и ако не органски, положај готских аркадица (trilobées), чији су краци окренути у поље и завршују се с по једним цветом.

Најбоље очувани и најлепши део овог комплекса доминиканског манастира јесте његов клаустар.

Ако посматрач има поле способности за разумевање језика архитектонских облика, он ће лако разумети и осећаје онога који се, проучивши дуги низ да сада побројаних споменика, зауставља у доминиканском клаустру подлежући утицају његових форама и хармонији његове средине.

На слици 161 види се положај и облик основе клаустра. Он лежи дуж северног зида цркве, а има облик четвртаста простора, окруженог ходником на ступцима, између којих се налазе аркаде с трифорама (сл. 162). На свакој страни клаустра има по пет аркада. Скаком ступцу одговара полуобличасти лук, а поља између лукова засведена су крстатим сводовима. Луци и ребра сводова опиру се о конзоле на ступротном зиду. Центри крстатих сводова украшени су, по угледу на кључеве готских сводова, с по једним комадом на коме су скулптиране разне орнаменталне и фигуралне представе. Сваки стубац аркаде фланкиран је са по једним полустубом, а између њих се налазе по два стуба који носе мање луке готског стила. Тимпанони главних аркада или су пробијени у облику листа четворолисне детелине (quatrefeuilles).

---

[1] Dello sviluppo, стр. 26.

или су округли отвори испуњени специјалном врстом розете, сложене из круга и лукова.

Базе стубова су атичке с листовима на угловима плинте. Капители стубова и полустубова су специјалног типа, т. ј. млетачког готског стила с лишћем на угловима које је јако повијено на ниже (сл. 163). Венац изнад аркада, на унутрашњој страни клаустра, такође је готског стила.

Ниједан од досадашњих испитивалаца није покушао датирати клаустар. Сви су, изгледа, сматрали да је клаустар сазидан на почетку XIV века, када је зидана и првобитна доминиканска црква. Отуда су могле потећи и оне замерке које је Eitelberger[1] учинио архитекти овог клаустра, замерке које J. Ђелчић[2], не размишљајући, механично понавља. Сасвим је супротно мишљење T. G. Jackson-а[3], ма да га он није умео образложити.

Сл. 162.

Г. Посинковић је прикупио многе хронолошке податке о зидању клаустра и околних зграда, у које спада и dormitorium. — По тим подацима Г. Посинковића „porticus in claustro“ — дакле, клаустар — започет је 1479 године, а довршен је на крају треће године. Он је грађен, дакле, од 1479—1482 године.

У прилог овом датирању говоре све стилске одлике на клаустру и на његовим деловима. Такви се капители, пре рада Ђорђа Орсинија-Матејевића — после 1430 године — у Далмацији не могу ни замислити. Зна се, међутим, да је Ђорђе радио, после 1464 године, и у Дубровнику. При датирању клаустра и при оцени уметничког рада на њему тај се факат мора имати на уму, као што се мора знати да је и Кнежев Двор, у Дубровнику, тада већ био сазидан. Стилске одлике на клаустру само потврђују Folnesics-ево мишљење по коме је, после одласка Ђорђа Орсинија из Дубровника, у овом граду преовладала готика која је, у њему, владала све до XVIII века[4].

T. G. Jackson нарочито наглашава[5] да се уметнички рад на клаустру не сме ценити с гледишта стилског пуританизма, него се његов ефекат

[1] MKD, стр. 334. — [2] Dello sviluppo, стр. 26. — [3] DQI, vol. II, стр. 364 и даље. — [4] JZK, Bd. VIII (1914), стр. 122. — [5] DQI, vol. II, стр. 364.

Сл. 163.

има ценити као дело чији је аутор слободно одабирао потребне елементе из свих познатих му стилова, да би изразио своју концепцију. Цењен с овог гледишта, доминикански клаустар пружа нам у уметничко дело ретке појаве.

Доба постанка овог клаустра допушта нам да његово зидање доведемо, донекле, у везу с радом Пасквала Михаелиса у Дубровнику. Пасквале Михаелис назива се, у натпису у сакристији, Дубровчанин (Ragusinus). Његово право порекло нам је непознато. Као „salariatus" града Дубровника појављује се П. Михаелис, у актима, први пут, 7 јануара 1467 године. Он је умро, у Дубровнику, 1522 године. У 1516 години, тврди Ј. Ћелчић[1], П. Михаелис пројектује тзв. догану или „Sponza" у Дубровнику. Зидање доминиканског клаустра пада у време живота и врло активног рада Паска Михаелиса у Дубровнику. Имајући на уму његов рад на сакристији доминиканског манастира — у 1485 години — смели бисмо помишљати да је Паско Михаелис, на неки начин, могао суделовати и у изради пројекта, ако не и у грађењу самог клаустра, довршеног на три године пред завршавање рада у сакристији. Извесни знаци говоре за овакву хипотезу.

Исте, 1479 године, отворена су и велика врата на јужној фасади цркве, врата „cum antea in occidentem vergeret" вели Церва. Eitelberger[2], а по њему и Ј. Ћелчић[3], нарочито хвали стилску обраду оквира око ових врата. T. G. Jackson[4] налази и на њима извесне одлике германске готике. Вероватно је тада, 1479 године, пренет овај портал са западних на јужна, ново отворена врата. И ако се овим не датира сам портал, ми бисмо га, заједно с H. Folnesics-ем[5], датирали, као и јужни портал на цркви фрањевачког манастира, у XV век, стављајући их у групу споменика позне млетачке готике.

8. — Комплекс фрањевачког манастира у Дубровнику.

Први фрањевци дошли су, у Дубровник, 1235 године. У 1250 години подигнут је за њих манастир с црквом св. Томе апостола, у Јаминама, пред капијом Пиле[6]. У 1317—1318 години Дубровник је био у рату против српског краља Уроша II, Милутина. Тада је порушен фрањевачки манастир с црквом св. Томе, како се Срби не би могли њима користити као утврђењем[7]. Рушење је извршено по одобрењу папе, а 22 септембра 1317 године одлучи сенат града Дубровника да назида нов манастир с црквом св. Фрање, у обиму градских зидова. У ту је

---

[1] MZK, 1891 године, стр. 88. — [2] MKD, стр. 335. — [3] Dello sviluppo, стр. 24. — [4] DQI, vol. II, стр. 364. — [5] JZK, Bd. VIII, стр. 122. — [6] Cenni storici, стр. 9; Dello sviluppo, стр. 17. — [7] Историја, стр. 334.

сврху одмах одређена сума од 12.000 дуката. Приватна лица су такође дала знатне прилоге за зидање. Међу приложницима нарочито се одликовала холандска колонија из Гана која је, због веома живих трговинских веза с Дубровником, становала у граду[1].

Црква и манастир веома су страдали не само од великог земљотреса, у 1667 години, него и од пожара који је, том приликом, избио[2]. Садашња грађевина цркве, рестаурисана за време када је провинцијал био Mario Generini, у 1684 години[3], нема на себи ничега особитога[4]. Звоник, чији већи део датира из доба његова првобитна зидања, познији је од првобитне цркве уз коју је дозидан. Међутим, његов највиши спрат и мала купола на врху рестаурисани су тек после великог земљотреса у 1667 години[5]. Звоник је, као и толики други звоници у Далмацији, зидан у романском стилу, ма да је рађен тек у XIV веку[6].

Изнад јужног портала готског стила налази се рељеф који представља „pietà" (Богородицу с мртвим Христом на крилу)[7]. Портал и рељеф не могу бити старији од XV века (напред, стр. 240).

Клаустар је једини део фрањевачког манастира у Дубровнику, очуван, скоро потпуно, у свом првобитном облику. Он је постављен дуж северног зида цркве, а окружен је са свију страна зградама. Његови су ходници засведени са по три крстата свода између полуобличастих лукова које носе, на унутрашњој страни, према врту, пиластри, а на супротном зиду конзоле (сл. 164). На сваком углу клаустрова ходника налази се још по један крстати свод. Између пиластара, постављених на заједничком зиду — балустради — налазе се аркаде у којима су распоређени по пет парова двојних стубова с којих полазе полукружни луци. На тај начин добивене су, у свакој аркади, по једна хексафора романског стила. Тимпанони главних аркада изидани су, али се изнад средишног пара стубова, у сваком тимпанону, налази по један округао отвор (oculus). Отвори у средњим аркадама су већи од отвора у бочним аркадама. Округли отвори у бочним аркадама имају уметнут оквир у облику четворолисна детелинина листа (quatrefeuilles). Сви отвори имају профилован оквир, украшен пластичним орнаментима.

Најинтересантнији и најважнији део клаустралне конструкције јесу, без сумње, капители двојних стубова. — Двојни стубови имају осмоугаона стабла на заједничкој плинти, али са посебним базама. Стубови, поређани један испред другог, носе заједничке капителе изнад којих

---

[1] Cenni storici, стр. 9; Dello sviluppo, стр. 20. — [2] DQI, vol. II, стр. 368; Cenni storici, стр. 43—44. — [3] Cenni storici, стр. 44. — [4] MKD, стр. 341. — [5] Dello sviluppo, стр. 21; DQI, vol. II, стр. 369. — [6] MKD, стр. 341; DQI, vol. II, стр. 369. — [7] Dello sviluppo, стр. 21; DQI, vol. II, стр. 369.

Cl. 164.

леже ниски, профиловани импости. Архитекта је, поред орнаментовања оквира округлих отвора у тимпанима главних аркада, нарочиту пажњу обратио на цртеж, композицију и израду капитела (сл. 165—180). Каприциозни капители приказују бизарне и фантастичне фигуре људи, животиња и биљних делова. Све је рађено у снажном и декоративном

Сл. 165.

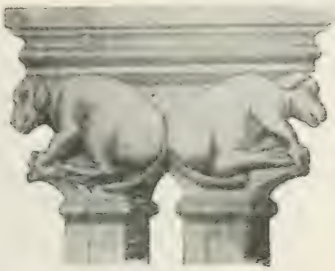

Сл. 166.

стилу, без детаља, у најглавнијим потезима. Такав начин рада диктовала је, поред природе градива, воља самог мајстора-пројектанта. Фрањевачки клаустар одликује се, у опште, озбиљношћу целине, силином потеза у детаљима и снажним конструкцијама, чиме стоји у потпуној супротности према, већ проученом, доминиканском клаустру који утиче на посматрача, у главном, хармонијом љупких форама целине. Ако бисмо

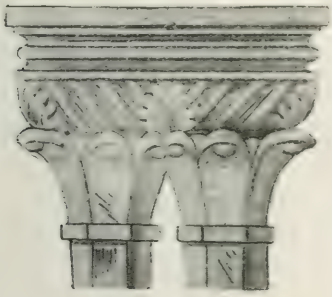

Сл. 167.

Сл. 168.

смели на основу ових субјективних утисака судити о ауторима ових двају клаустара, то бисмо за аутора доминиканског клаустра смели рећи да је био уметник који у разноврсности форама и у хармонији целине тражи израз својих уметничких осећаја и концепција. Напротив, аутор фрањевачког клаустра узима сирове, снажне, форме и моћне конструкције; он ужива у бизарности фантастичних бића, управо као и рани романски архитекти који, откривши чар скулптурне декорације не зна-

ђаху границе њене примене. На тим декоративним скулптурама садржина појединих представа замењивала је њихову уметничку обраду, као што је случај и на примитивнијим ступњима уметности свих народа и времена. Аутор фрањевачког манастира је још у традицијама романске уметности, докле аутор доминиканског клаустра стоји већ под утицајем

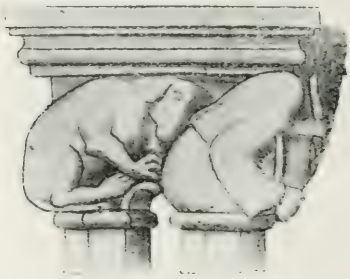

Сл. 169.

Сл. 170.

Ренесанса, уметности облика, финих пропорција, статичких закона и одмерене декорације смишљена распореда. Разлика у времену постанка ових двају клаустара није довољна да објасни разлику у погледу на ефекат који они чине, својом архитектуром и скулптуром, на гледаоца. Индивидуалност самих аутора, затим традиције и тенденције средина у којима су однеговани, лакше нам објашњују ту разлику.

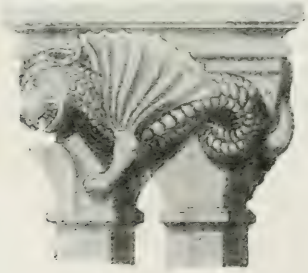

Сл. 171.

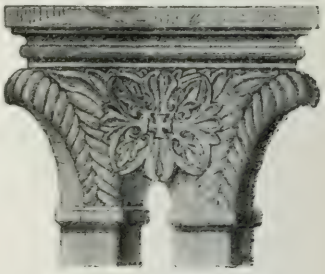

Сл. 172.

Ове одлике уметничких радова на фрањевачком клаустру главни су разлог са којег усвојамо хипотезу, да је његов аутор био Миха из Бара. — На јужној страни југоисточног угаоног пиластра урезан је надгробни натпис. Он гласи: † S(epultura) de Magister Micha, petrar(ius) d(e) Antivar(i), qui fecit claustrum cum omnib(us) suis"[1]. Према овом нат-

[1] Натпис је, с погрешкама, објављен у Dello sviluppo, стр. 22; MKD, стр. 342; DQI, vol. II, стр. 373. Тачан је препис у Prosvjeta, god. VII, стр. 17.

пису клаустар је радио мајстор Миха, каменар (petrarius)[1] из Бара. Натпис није, на жалост, датиран. На основу епиграфских аналогија с датираним натписима у овом клаустру, датира се и Михин епитаф у време око 1360 године.

Ј. Ђелчић[2] је, потпуно произвољно, тврдио да је уметник који је израдио овај клаустар, а можда дао и планове за њега, био Арбанас

Сл. 173.

Сл. 174.

Миха из Бара. То Ђелчићево тврђење о Михиној народности усвојио је, без икаква размишљања, и T. G. Jackson; а оно се, и данас, понавља без икаквих измена. Одмах ћемо видети у коликој је мери произвољно овакво тврђење.

Приморје између Будве и Љеша припадало је, у старо доба, Превалису; оно је, под Византијом, било додељено Драчкој провинцији, а у XI—XIII веку рачунато је као Далмација. Од 1180—1440 године ово је

Сл. 175.

Сл. 176.

Приморје било, у главном, под Србијом. Тада се оно прибрајало Зети или Приморју (тал. Marina), а тек у XV веку, под изразом Albania, подразумевали су се и предели чак до Котора.

У Средњем Веку Бар је, поред Сплета, Дубровника и Котора, био један од првих градова на источној обали Јадрана. Тада је Бар при-

---

[1] Означењу речи „petrarius“ види Staat und Gesellschaft, Teil II, стр. 42. — [2] Dello sviluppo, стр. 22.

падао Србији. Градом је управљало многобројно племство, чији се грбови и данас виде на старим кућама. Неке су породице, у XIV веку, имале, у исто време, право грађанства и у Бару и у Дубровнику („judices, consularii et commune civitatis Antibari"). Бар, као Котор и Улцињ, имао је нарочите привилегије од српских краљева. Тим привилегијама дата

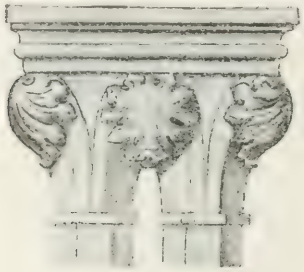

Сл. 177.

Сл. 178.

је овим градовима потпуна аутономија, те су били скоро независне републике. У Бару је било седиште католичког архијепископа који је, у исто време, био и „primas Serbiae". Становништво Бара сачињавали су Романи, са званичним језиком латинским или талијанским, али је словенски језик, као и арнаутски, био сваком познат. Становници селâ око града Бара беху Срби[1]. — Према свему, сме се рећи да је и су-

Сл. 179.

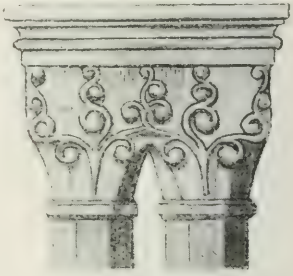

Сл. 180.

више произвољно Ђелчићево тврђење да је Миха био Арбанас из Бара у коме, изгледа, није било Арнаута, или је, бар, њихов број био незнатан.

Ну, ма какво било решење питања о народности Михе, оно је без велике вредности за оцену Михина уметничког рада. Као подаци служе нам, у овом погледу, сами споменици.

Сасвим је погрешно мишљење Вида Вулетића-Вукасовића[2] по коме је, у Бару, у XIV веку, под Балшићима унапређена уметност под ути-

[1] Handelsstraßen und Bergwerke стр. 63 и 64. — [2] Prosvjeta, god. VII, стр. 17.

цајем француских уметника који су се тамо налазили поред Балшића, француских авантуриста. — Пре свега је хронолошки немогуће стављати мајстора Миху у доба владе Балшића. Миха је, око 1360 године, умро у Дубровнику, а Балшићи се, изнебуха, појављују као господари Зете тек око 1360 године[1]. Према томе, Миха није могао, за време Балшића, бити ђак француских уметника у Бару, научити занат и сазидати фрањевачки клаустар у Дубровнику, пошто је, у доба појаве Балшића у Зети, био већ мртав.

Друге су прилике и околности постојале, у првој половини XIV века, не само у Бару и Приморју, него и у њихову залеђу које је, тада, утицало и на приморску уметност (напред, стр. 140 и даље).

Од 1276 године владала је Приморјем од Дубровника до Скадра, а у залеђу до Лима и Ибра, краљица Јелена, пореклом из породице Anjou, жена српског краља Уроша I. Јелена је владала том облашћу све до своје смрти, 1314 године[2]. Farlatti вели да је, 1288 године, краљица Јелена наредила да се фрањевцима сазида манастир и црква у Бару[3]. Овај податак има, у овом случају, специјалну важност и ако се драговољно одричемо свих хипотетичних закључака, изведених на основу тога податка. Јелена је развила живу активност на пољу архитектуре не само зидајући нове цркве и манастире, него оправљајући и старе. Једна од њених цркви је и Градац на Ибру, где је била и сахрањена[4]. Још је већу активност на пољу архитектуре развио Јеленин син, краљ Урош II, Милутин[5], а његов син, краљ Стефан Дечански зида, од 1327 до 1335 године, у Зети, јужно од Пећи, манастир Пандократора који нам је, срећом, очуван, можда, у свом првобитном облику[6]. Црква манастира Дечана дело је протомајстора Вита, фрањевца из краљева града Котора (напред, стр. 139). Грађевина је, у главном, романског стила, али има и елемента готскога стила.

Дечани припадају, по стилу своје архитектуре, специјалној архитектонској школи средњевековне српске уметности, школи коју је G. Millet[7] назвао „рашком школом". Ову „школу" G. Millet хтео је довести у зависност од архитектуре у Ломбардији. Али то је погрешно. Јер далеко више има сличности између споменика ове српске школе и споменика у градовима Јужне Италије из времена XII и XIII века. То се даје лако разумети не само због географског положаја ових предела, не само због економских веза између њих, него нарочито због поли-

---

[1] Историја, стр. 405 и даље. — [2] Историја, стр. 313 и даље; стр. 333. — [3] Illyrici Sacri, t. VII, Venetiis, 1817, стр. 13. — [4] Kosta Yov. Yovanovitch, La Patrie Serbe, 1918; Православно монаштво, стр. 82. — [5] Провославно монаштво, стр. 88. — [6] Православно монаштво, стр. 99; L'ancien art serbe, стр. 68. — [7] L'ancien art serbe, стр. 49 и даље.

тичких веза и због родбинских односа краљице Јелене с двором Анжујаца у Јужној Италији.

Те везе између средњевековне архитектонске „рашке школе“ и уметничких споменика Јужне Италије огледају се, природно, и на Михину раду на фрањевачком клаустру у Дубровнику. Без тих веза Михин би нам рад био већма него неразумљив, више него чудноват. Међутим, објашњење је сасвим просто и сасвим логично.

Миха је радио и развио се у школи која тражи узоре у Јужној Италији, а инспирише се уметношћу на споменицима у тамошњим градовима. Миха живи у граду чије име — Antivari — већ довољно казује, како су тесне везе биле између источне и западне обале Јадрана на овом месту.

Због чега бисмо се, дакле, чудили ако и Михиним делима будемо нашли узоре у Јужној Италији? Њих, одиста, има; они су били на домашају уметника на источној обали Јадрана.

На фрањевачком клаустру Миха употребљава хексафоре у аркадама, а хексафоре налазимо и на огради терасе изнад бочних бродова катедрале у Битонту[1]. На стубовима ове ограде налазимо читаву збирку капитела с разним групама чудовишта које је ту прикупила плодна и бизарна фантазија[2]. На овим капителима има појединих представа које су веома сличне, скоро идентичне с оним на Михиним капителима у клаустру.

Катедрала у Битонту рађена је по угледу на цркву св. Николе у Bari, али је она, доцније, око половине XIII века, послужила као узор црквама у Бисељији, Ћовинацу и Аквавиви деле фонте. На тај су начин очуване традиције у уметности Јужне Италије из краја XII века. E. Bertaux[3] нарочито истиче ту околност наглашујући, у исто време, и разлику између радова једног и другог периода. Ако не будемо имали на уму ове околности, то бисмо се лако преварили при оцени појединих уметничких дела, а нарочито при њихову датирању[4].

У прилог зависности уметничког рада на Приморју, у Бару, Котору и Дубровнику од савременог полета српске уметности у позађу Приморја говори још један податак, истина, не од пресудног значаја, али ипак од важности. Баш на овом фрањевачком манастиру, врло вероватно на самом клаустру, радио је, у 1349 години, каменар Иван („Yvanus petrarius“) обвезавши се да ради за све време преко године, сем у доба жетве, кад је одлазио на осуство, у завичај, ради прикупљања жита[5].

---

[1] AIM, стр. 631, сл. 286. — [2] AIM, стр. 654 и даље, сл. 304. — [3] AIM, стр. 653. — [4] AIM, стр. 654 и даље. — [5] Staat und Gesellschaft, Teil II, стр. 42 („in Sclavoniam ad colligendum bladum“).

Према наведеним подацима ми сматрамо као пројектанта и извођача фрањевачког клаустра у Дубровнику мајстора Миху, каменара из Бара, који, однегован у „рашкој школи“ средњевековне српске архитектуре, ради у правцу и по традицијама своје школе, користећи се узорима из градова у Јужној Италији. На фрањевачком клаустру опажамо, по други пут, поред његове појаве на апсидалној трифори которске катедрале, поуздан утицај уметности из залеђа на уметност у приморским градовима.

Уметност на фрањевачком клаустру у Дубровнику израз је веома компликованих општих, политичких, црквених и економских, прилика овога доба, али је она исто тако и израз стања тадашње уметности на обема обалама Јадрана, у колико се то тиче Јужне Италије. Нетачно је, дакле, мишљење Eitelberger-a[1], доцније тако често понављано, по коме се романски стил, на Приморју, тако дуго одржао што су ови предели били тако блиски „Истоку“. T. G. Jackson[2] је, својим чуђењем овом клаустру, дао рђаву сведоџбу о свом познавању споменика романског стила и о свом схватању развитка тога стила на обалама Јадрана. Погрешке ових аутора појављују се, чудним начином, у студијама свих потоњих испитивалаца средњевековне архитектуре на Приморју. Надамо се да смо, својим испитивањем, бар донекле успели отклонити те погрешке. Међутим фрањевачки клаустар био је и пре, као што ће остати и даље, уметничко дело, производ свога времена и његових прилика, дело које потпуно заслужује нашу пажњу и наше интересовање.

[1] MKD, стр. 341 и даље. — [2] DQI, vol. II, стр. 370.

III. — Скулптура.

— Од око 1204 године до око 1420 године. —

Скулптурни радови овог периода примењени су као декорација на црквеним грађевинама или на појединим комадима црквеног намештаја. Трогир, Задар и Сплет главни су центри скулптурног рада у овом периоду, а њима се, својим циборијем, придружује и Котор. Утакмица постоји, у главном, између Трогира и Задра с једне, и између Трогира и Сплета с друге стране. Та се појава даје лако разумети ако се има на уму да Трогир, у овом периоду, зида, поред свога дома, још и друге цркве; да се у Задру зида дом и рестаурише и дограђује, у извесним деловима, црква св. Гризогона. У Сплету се ради на првим спратовима звоника и уноси се богатији намештај у сам дом.

Сваки од ових градова тражио је, изгледа, друге узоре и позивао друге мајсторе за израду архитектонских и скулптурних наруџбина. Уметници, домаћи и страни, раде у одређеним правцима било по традицијама школа кроз које су пролазили, било подлежући жељама послодаваца. Али је неоспоран, видећемо, и међусобни утицај између ових уметника, настањених и запослених у далматинским градовима. С тога се на њиховим радовима преплићу и укрштају страни утицаји с локалним, старије традиције с млађим и најмлађим, унете у Далмацију новим придошлицама, у погледу на уметнике, и жељама послодаваца да у свом граду или на појединим објектима имају овакву или онакву скулптурну декорацију. Овај други фактор — жеља послодавца —, мало је, до сада, узиман у обзир при проучавању уметничких радова у Далмацији. С тога су и закључци појединих испитивалаца о далматинској уметности били нетачни или потпуно погрешни. Али, ако је овај фактор имао утицаја на спољашњи изглед целине једног уметничког дела, он је, у погледу на стил и техничку обраду детаља, остао без утицаја једно с тога, што се уметници нису могли одрећи навика свога доба и своје школе, а друго

с тога, што послодавац није, у томе, могао контролисати рад уметника коме је поверавао своје наруџбине. Ми ћемо се често срести с таквим појавама при проучавању споменика овог периода.

У следећем излагању биће више покренутих, него дефинитивно решених питања на пољу историје далматинске скулптуре овог доба. Политичке прилике под којима смо испитивали ове споменике биле су највећа тешкоћа која нас је ометала у раду. Ну, ма колике и ма какве недостатке имао крајњи резултат нашег испитивања, оно се, ипак, од свих досадашњих покушаја разликује својим обухватањем најважнијих споменика у једну целину.

Трогирски западни портал није, видећемо, само најважније скулптурно дело овог периода, него је, у исто време, и споменик на коме се, изгледа, налазе не само радови разних уметника, него и радови разног доба у обиму периода који проучавамо. Ми га, на супрот ове његове одлике, стављамо на прво место с тога што на њему налазимо и најраније, поуздано датиране, скулптурне радове овог периода.

1. — Западни портал трогирског дома.

Скулптуре на овом порталу спадају у групу споменика које морамо, због њихове множине и разноврсности, често разгледати без навикавања на посматране облике и, задржавајући свагда свежину ока, приступати стилској анализи карактеристичних детаља и одлика.

Западни портал трогирског дома је, одиста, феномен своје врсте. Сложен од елемената разних стилова — поглавито романског и готског —, с очуваним натписом који нам казује доба рада и име скулптора Радована, и, најпосле, с ретком раскошношћу скулптурног украса, трогирски портал је могао пре збунити површна испитиваоца, него га упутити правилној оцени овога портала. Отуда је, вероватно, и постало мишљење да је овај портал, у целини, дело скулптора Радована и да припада времену до 1240 године како се чита у већ наведеном натпису на надвратнику врата овог портала (напред, стр. 190). У великом броју испитивалаца далматинских уметничких споменика нашло се, понекад, и таквих који су се, бојажљиво и узгред, усуђивали изјаснити против уобичајена мишљења о скулптурним радовима на овом порталу. Међутим, њихове узгредне напомене су далеко од тога да буду доказане и да исцрпљују свеколике потребне замерке против уобичајенога мишљења о овим скулптурама.

Насупрот свеколике разноврсности представа на трогирском порталу, ипак су јасне његова структура и композиција, као што се лако даје одредити и значење појединих представа (сл. 181).

Сл. 181.

Портал има, у главноме, карактер романских портала у Апулији[1]. Тај карактер је и данас, у главном, очуван, и ако је портал, доцније, прерађиван. Око отвора врата, ређају се, на спољашњој страни, стубови и ступци који носе архиволте, а све је то уоквирено оквиром сложеним од конзола, лавова, људских фигура и табернакула, завршеним, озго готским забатом. У најмањој архиволти налази се, изнад надвратника, линета украшена рељефним представама (сл. 182).

Рељеф у линети представља сцену после Христова рођења. Централни део композиције подељен је, хоризонтално, у два дела. У горњем је делу Богородица, у постељи, а изнад ње Христос у колевци. У доњем делу је купање Христа. Изнад овог средишног дела композиције, уоквиреног завесама, представљени су звезда, лево анђео који објављује Христово рођење пастирима, а десно анђео који указује на звезду окрећући главу мудрацима с Истока, представљеним на коњима. У левом делу линете представљени су, веома живописно, пастири и њихова стада с карактеристичним сценама. Натписи поред појединих фигура и сцена објашњују дотичне представе. На дну линете налази се, најпосле, већ наведени Радованов натпис из 1240 године.

Gabelentz[2] упоређује, с правом, ову представу у нашој линети с представом истих сижеа на архитраву негдашње цркве Sta Giustina, у Падови, а нарочито у погледу на представе постеље и завесе пред њом. Gabelentz истиче зависност наше представе од западних узора и не устеже се да је, преко Италије, доведе у зависност од истоветних представа у француској уметности, где се поједини карактеристични елементи појављују још у XII веку. Ми се, међутим, не слажемо с Gabelentz-ом у одредби италских предела који су били посредници; јер он помишља на Млетке, а ми мислимо да је, као и у погледу на архитектуру трогирског дома, Јужна Италија била, и у овом случају, посредник између Француске и Далмације (напред, стр. 181, 198). Мешавина оријенталних и западних елемената у нашој композицији још већма говори у прилог нашег мишљења, и ако је она могла бити последица још снажних оријенталних традиција у уметности саме Далмације.

У првој, рељефима украшеној, архиволти представљене су Благовести тако, да се анђео налази на левом, а Марија на десном крају архиволте. У врху архиволте представљено је поклоњење мудраца, а простор између поменутих фигура испуњен је представама крилатих анђела који, окренути и стремећи ка централној представи у линети, оглашују и певају славу господњу. Испод фигура анђела и Марије налазе се непотпуни натписи. Натписи су се, по T. G. Jackson-у[3], налазили и на потрбушини ове архиволте, али су изглачани и нечитки.

---

[1] Plastik, стр. 164. — [2] Plastik, стр. 202. — [3] DQI, vol. II, стр. 115.

На средишном делу друге архиволте представљено је Распеће с необичним обликом крста поред којег клече две фигуре — донатори? Лево од ове централне представе ређају се: Шибање Христа, Христос везаних руку за којим иду три оружана војника, сцена прања Христових ногу и васкрснуће удовичина сина, затим Цвети и, најпосле, на левом крају архиволте, бегство у Египат. На десној страни архиволте представљено је, после Распећа, Васкрсење, жене мироносице, изгнање ђавола и, најпосле, крштење у Јордану којим се завршују представе на овом делу архиволте.

Сл. 182.

Сваку архиволту носе по два ступца. На лицу стубаца веће архиволте представљени су свеци (пророци?), а на лицу стубаца мање архиволте представљене су поједине врсте радова у граду и у пољу, каткад карактеристичне за поједине месеце у којима се обављају. На десном пиластру, оздо на више, представљени су радови карактеристични за месеце Март и Април, а на левом пиластру, по Venturi-ју, радови у месецима Фебруару,

Јануару, Децембру и Новембру[1]. — Venturi-јево објашњење представа на левом пиластру није тачно. И на овом су пиластру представљена само два месеца: Јануар, у горњој половини, и Фебруар, у доњој половини пиластрове површине. Представа Јануара у горњој сцени — клање свиње — је, по садржини, византиска; а у доњој сцени — прављење кобасица — је италска (Parma, Borgo San Donnino)[2]. Име месеца имало је бити исписано на картушу испод свиње. Месец Фебруар је представљен, у доњој сцени, неговањем дрвета, по угледу на италске представе[3]. Смисао горње сцене није јасан.

Представа месеца Марта, на десном пиластру, је, по садржини, византиска; она одговара скоро у свему представи истог месеца на средњем порталу на San Marco у Млецима[4]. Представа месеца Априла приближава се, по садржини, већма византиској него италској концепцији[5]. Поред ових представа налазе се картуши за исписивање имена месеци.

Сви су ступци, на својој видној бочној страни, украшени орнаментима. Ступци имају своје постаменте с каријатидама или атлантима у рељефу (сл. 183, 184).

Између довратника и унутрашњих стубаца налазе се, рељефним представама украшени, полустубови, а између стубаца налази се по један осмоугаони полустуб којем одговарају архиволте истог облика.

Цео портал уоквирен је, споља, фигурама Адама (на десној) и Еве (на левој страни) који, стојећи и сами на лавовима, врше функцију каријатида или атланата изнад којих се налазе капители који носе табернакуле, а на овима је забат крова.

У простору забата, између његова крова и врха спољашње архиволте портала, налази се ниша испред које је, на једној конзоли, статуа св. Лоренца.

Профиловани надвратник не лежи непосредно на исто тако богато профилованим довратницима, него се између њих налазе конзоле, чију конструктивну функцију изражавају рељефне представе аморета или крилатих анђелчића.

Поред трогирског портала постоје, у Далмацији, још и портали на другим двема црквама. Упоређење трогирског портала с овим другим порталима је и корисно и поучно. Трогирски портал, по до сада уобичајеном мишљењу, био је готов већ у 1240 години. Задарски портали на западној фасади задарског дома (сл. 192, 195), могли су бити, најраније, рађени за време архијепископа Лоренца Периандра, од 1247 до

[1] Storia, vol. III, стр. 351 и даље. — [2] Plastik, стр. 176. — [3] Plastik, стр. 177. — [4] Plastik, стр. 175, 178, 185. — [5] Plastik, стр. 179, 185.

1285 године, када је дом освећен. Најпосле северни портал на дому у Шибенику, рађен је тек у времену од 1435 до 1441 године[1]. Па ипак задарски портали представљају најстарији облик чисто романских портала у Далмацији и ако они треба да су били рађени после трогирског портала. На трогирском порталу налазимо и млађе елементе који се појављују и на шибеничком северном порталу из прве половине XV века. Сама ова околност опомиње нас да будемо што пажљивији при проучавању трогирског портала и што опрезнији у нашим закључцима о скулптурним радовима на овом порталу.

На сл. 181 јасно се види да је надвратник на вратима трогирског портала препукао на оба краја. И ако је профилација надвратника иста с профилацијом довратника ових врата, ипак се, између надвратника и довратника налази, с обе стране, по једна конзола. Venturi приписује ове конзоле Николи Кокарију (Nicolò Cocari) и датира их у 1477 годину, а Ђ. Ивековић их сматра као рад Андреје Алекси-ја, Драчанина, из друге половине XV века и почетка XVI века[2]. Према томе уметање ових конзола на трогирском порталу има се датирати, најраније, у другу половину XV века или нешто доцније. Пошто ове конзоле представљају, изгледа, најмлађи рад на трогирском порталу, то су све остале представе на њему старије од средине XV века. Али, с друге стране, ни најстарији радови на овом порталу, не могу бити старији од око једне деценије пред 1240 годину, пошто је Радован, у тој години, завршио свој рад на порталу.

Трогирски портал, у свом садашњем облику, рађен је, видимо, од око 1230 године до у другој половини XV века. С тога не може бити говора о томе да је он постао у краћем размаку времена, а још мање се може говорити о њему као о делу једног уметника. Трогирски портал је, очевидно, дело разних уметника разнога доба. Стилска анализа појединих представа помоћи ће нам да бар неким деловима овога портала, приближно, одредимо време постанка.

Проучавајући цркву св. Доминика у Трогиру (напред, стр. 214) видели смо да се на овој цркви, из времена око средине XIV века, први пут појављује богатије профилован оквир врата и да се на њој, најраније, појављује и специјалан орнаменат у облику „шаховских поља“ или „жиоке на рабош“. Обе ове одлике, — богатије профилован оквир врата и орнаменат „жиока на рабош“ —, налазе се и на трогирском порталу (напред, стр. 214). Лако је објаснити ову појаву кад знамо да су, по налогу и о трошку епископа Николе Кажотића (1362—1372 године), израђени неки радови и на трогирском дому. С тога ми сматрамо

[1] JZK, Bd. VIII, стр. 39. — [2] DAS, текст, стр. 22.

Сл. 183.

да су оквир врата, затим најмања архиволта и готски забат трогирског портала рађени у доба епископа Кажотића, од 1362 до 1372 године.

С готским забатом стоје у најтешњој вези готски табернакули које носе фигуре Адама и Еве на лавовима и конзолама. Све те представе сачињавају спољашњи оквир трогирског портала, оквир из чије се структуре не може избацити ни један део. Према томе морамо и све делове овога оквира убројити, као и богато профиловане довратнике и надвратник, у радове из времена епископа Кажотића.

На снимку основе трогирског дома (сл. 130) види се да су конзоле с лавовима и фигурама Адама и Еве најистакнутији делови трогирског портала. На основу тога може се закључивати да су ови делови могли бити додани и доцније, пошто су остали делови портала који се налазе или у истој равнини фасаде или у дебљини западног зида цркве, већ били, пре тога, израђени, изузевши довратнике и оно што је с њима у конструктивној вези.

Ну, статуе Адама и Еве заслужују нарочиту пажњу у толико пре што су оне, и у раду потоњег испитиваоца, погрешно датиране и приписане Радовану. Oswald von Kutschera-Woborsky[1] сматра као феномен „што мајстор Радован, у богато украшеној структури свога дела, представља фигуре прародитеља потпуно наге, веома чудновата појава која, пре Николе Pisano,... скоро потпуно усамљена стоји... само Адамов портал на дому у Бамбергу пружа донекле аналогију. Две групе фигура које се појављују на два, географски веома удаљена, места и које се, решавајући исти проблем без претходних заједничких узора, а скоро у исто време, имају сматрати као независне једна од друге.“

Закључак Г. Кучере је и сувише смео и без довољна оправдања. Млађа бамбершка група статуа, којој припадају и наги прародитељи има се, по A. Weese-у[2], датирати у време бамбершког епископа Бертолда von Leiningen-а (1256—1285 г.), и то после 1274 године. Ако би трогирске наге фигуре требало, одиста, приписати Радовану, то би оне биле старије од бамбершких фигура за 30—40 година представљајући, у исто време, најстарији пример своје врсте. Ми не смемо, из већ наведених разлога, усвојити ово мишљење Г. Кучере и ако смо вољни усвојити његово мишљење о зависности Евине фигуре од античних фигура типа Медичејске Венере[3].

На врату округлих стубова иза фигура Адама и Еве налази се орнаменат у облику пластичних прстенова. Тај исти орнаменат употребљен је и на стубићу до довратника на Евиној страни, управо изнад већ поменутог орнамента „жиоке на рабош“. Исти је случај и с

---

[1] JZK, Bd. XII (1918), стр. 22—23. — [2] Bamberger Domskulpturen, стр. 125. — [3] JZK, Bd. XII, стр. 23.

Сл. 184.

одговарајућим стубићем на Адамовој страни. Ове појаве не могу се сматрати као проста случајност кад се зна да и орнаментовани стубићи спадају у најмлађе радове на трогирском порталу.

Не можемо сваком делу конструкције трогирског портала одредити време постанка. Али можемо, срећом, указати на делове који се имају сматрати као рад скулптора Радована. Међу те делове спада, у првом реду, рељеф, у линети (сл. 182), јер се на његову доњем делу налази поменути натпис из 1240 године. По стилским одликама има се, Радовановy времену, ако не њему самом, приписати и стубац с представама пророка или апостола на десној — Адамовој — страни (сл. 185). Истом времену смеју се приписати и поједини делови унутрашње, рељефима украшене архиволте, а нарочито делови с представом анђела, с Маријом и с представом поклоњења мудраца с Истока. Јелић је мислио погрешно, разуме се, да поменути стубац (сл. 185) треба датирати у XII век и сматрати га као део портала старије катедрале[1].

Све остале скулптурне представе на трогирском порталу спадају у доба између 1240 и 1362 године, т. ј. после Радованова рада, а пре рада под епископом Николом Кажотићем. За то имамо само посредних доказа у колико нам их пружају аналогије с других споменика ове врсте, а с друге стране у стилској разлици између обе већ поменуте групе представа с једне, и осталих представа на овом порталу с друге стране.

Сл. 185.

[1] Contributo, стр. 28 и 29.

Примера ради довољно је, ако упоредимо представе светаца на левој — Евиној — страни портала (сл. 186) с представама светаца на десном ступцу (сл. 185). — Пропорције фигура, типови њихових глава, гестови и представе одела на фигурама ових двају стубаца тако се међу собом разликују, да је немогуће приписати их ни разним уметницима истог времена или исте школе. Обрада орнаменталне лозице, у техничком и стилском погледу, разликује се такође на овим ступцима. Али балдахини изнад глава двају светаца на левом ступцу говоре најречитије за разно доба постанка ових представа. На основу тих балдахина имали бисмо те представе, у Далмацији, датирати знатно доцније, можда чак у XV век, када је овај леви стубац, из непознатих нам разлога, рађен као пандан десном ступцу с првобитног портала. Ми га, ипак, датирамо у XIV век.

Сл. 186.

Бочна страна левог ступца (сл. 187) помаже нам да можемо датирати, приближно и релативно, унутрашњи леви стубац (сл. 188, 189) с представама месеци. Не можемо веровати да су оба лева ступца дело истог скулптора, нити да су они дела разних скулптора истог доба, јер стилске разлике на њима не потичу из индивидуалне разлике аутора, него су оне, у исто време, и последица рада у разно доба.

Доба рада левог ступца с представама месеци можемо приближно одредити на основу одлика на представи акантова бокора при дну овога ступца. Најраније примере представе акантова бокора на оваквим местима налазимо, у Далмацији, на уметнич-

ким споменицима овога периода, на на западној фасади задарског дома, (1247—1285 године). На акантову бокору трогирског портала налази се још један додатак који је неприродан. На овим трогирским примерцима је горње лишће бокора одвојено од доњег лишћа једним пластичним ужетом. Тај додатак је очевидно познијега времена у Далмацији, те се и постанак овог стуба има датирати тек после довршења северног портала на западној фасади задарског дома. Исти додатак — уже — налазимо и на акантову бокору на десном ступцу с представама месеци (сл. 190, 191). Сем ове заједничке одлике, ступци с представама месеци немају више ничег заједничког ни у погледу на технику, ни на композицију орнамената, нити пак на стилизацију појединих натуралистичких мотива. С тога нам је немогуће сматрати ове ступце чак ни као радове двају сувремених скулптора. Сам акантус има другчије лишће, а на лицу као и на бочној страни овог десног ступца с месецима, узет је као узор за представу биљних делова храст и његово лишће, а не акантус или њему сличне биљке. Представа и израда појединих детаља, као нпр. посувраћених листова око чланака орнаменталне лозице на бочним странама ових стубаца, речити су доказ да ове представе не могу бити рад једног уметника, ма да смо у неизвесности да ли су њихови аутори из истог времена или не.

Овом другом, или средњем, периоду рада на трогирском порталу довратницима северног портала из времена Лоренца Периандра

Сл. 187.

приписујемо и постаменте с представама каријатида или атланата (сл. 183, 184). На постаментима спољашњих стубаца имамо људске фигуре одевене уобичајеним оделом Средњег Века или оне имају специјално аранжоване огртаче. На лицима постамената унутрашњих стубаца представљени атланти имају турбане. Ови антланти су најбоље фигуре своје врсте у средњевековној скулптури, у Далмацији.

И на капителима овога портала постоје стилске, техничке и формалне разлике. Капители на десној — Адамовој — страни имају облик „капитела с коврчама" („chapiteaux à crochets"). Њихове се коврче завршују некаквом врстом цвета или плода који кљују веома витке, укрштене, птице. Акантово лишће мање је пластично; оно је моделовано скоро самим урезима. Напротив, капители на левој — Евиној — страни већма су пластични, али њихове коврче имају очевидно облик одговарајућих делова не познијим готским капителима у Млецима. Представљене витке птице и овде стављају своје кљунове на коврче, али је очигледно да је та њихова акција без смисла и да је она последица симетричности према већ употребљеним облицима капитела на десној страни. Капители на десној страни старији су од оних на левој страни. У овом случају имамо два разна уметника из два разна доба. Потоњи уметник припада, очевидно, другој половини XIV века и стоји под утицајем из Млетака.

Сличан однос постоји, најзад, и између рељефима украшених полустубова до самих довратника (сл. 183 и 184). Ми не усвајамо омиљену фабулу о бихаћском пореклу ових стубова не с тога што би било тешко веровати да је, у Бихаћу, у XIII—XIV веку, постојала некаква грађевина на којој су се могли налазити ови стубови, него из стилских разлика на самим стубовима, и конструктивних околности под којима су ови стубови намештени на овом порталу. Ако су ови стубови донети с неког другог места, то би они морали бити донети у Трогир у исто време и у исто време бити намештени на порталу. Међутим капители доњих делова осмоугаоних стубића, капители који служе, у исто време, и као базе скулптираним стубовима, имају разне облике, а разликују се, међу собом, и у стилском и у техничком погледу управо онако, како се разликују и скулптирани стубови које они носе. Очевидно је да одлике капитела базе левог стубића одговарају одликама позног романског стила, из доба Кажотића, док стил, облик и техника десног капитела-базе одговарају далеко познијем времену имајући на себи одлике позног готског стила из Млетака.

Резултат стилске анализе скулптурних представа на западном порталу трогирског дома гласи: скулптуре овог портала су рад више уметника разнога доба. У томе се слажемо с неколиким предходницима[1].

[1] MKD, стр. 204; Storia, vol. III, стр. 352 и даље; ARD, стр. 89; Contributo, стр. 28.

Ну, ми се од њих разликујемо не само у појединостима, него и у датирању постанка свих тих представа.

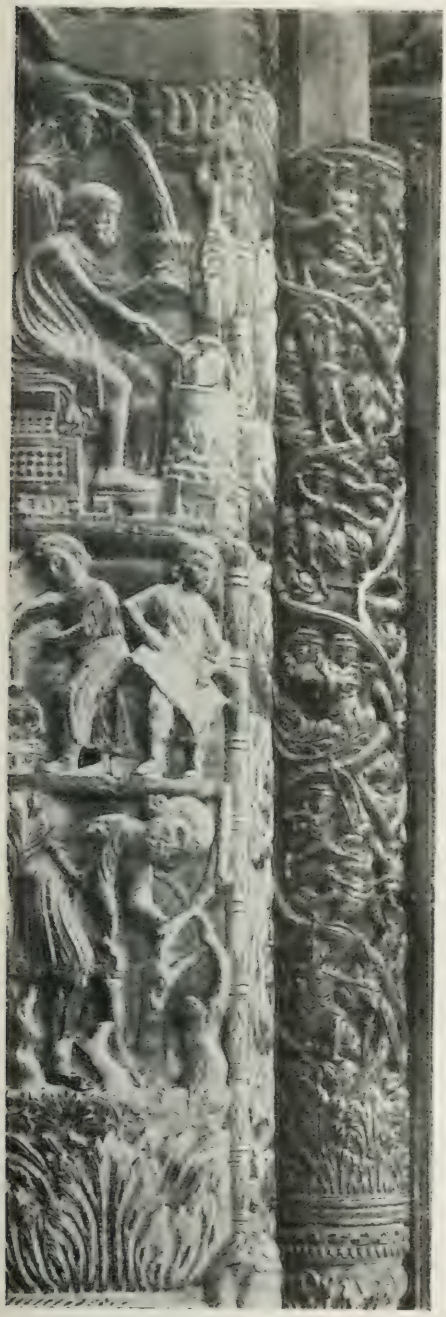

Сл. 188.

Најранији радови на овом порталу довршени су, вели се у Радованову натпису, у 1240 години. Ми не познајемо више првобитни облик трогирског портала, израђеног од Радована. На основу портала на задарском дому ми бисмо и трогирски портал из Радованова доба имали замишљати у простијем облику, него што је садашњи облик овог портала. Од Радовановог портала имамо само поједине делове међу које извесно спада рељеф у линети, затим, вероватно, рељефи на унутрашњој, мањој, архиволти и, најпосле, представе светаца на спољашњем десном ступцу. Најмлађи су радови, изузевши конзоле испод надвратника врата, спољашњи оквир портала с Адамом и Евом и са готским забатом које ваља датирати у доба епископа Николе Кажотића. Остале представе на овом порталу додаване су сукцесивно било, у времену између 1240 и 1362 године, ради богатијег украса и улепшавања самог портала, било, још доцније, као замена већ оштећених делова.

За решење питања о уметницима који су радили на трогирском порталу и о школама којима су они припадали нису довољне само скулптуре трогирског портала, и ако се и на њему огледају разни утицаји из разних школа и разног времена.

Venturi[1] сматра да се међу скулптурама трогирског портала дају

[1] Storia, vol. III, стр. 350 и даље; стр. 355 и даље.

издвојити радови двају уметника: Радована који није независан од утицаја из Млетака, и његова помоћника, пореклом из Млетака где је, преко Вероне, доспела уметност Антеламија (од 1178—1233 године)[1]. Из наведених разлога не можемо се сложити с овим мишљењем. Ну, ми се, исто тако, не слажемо ни с тврђењем да је Радован стајао под утицајима из Млетака, и ако смо, на извесним деловима портала, нашли одлике млетачке уметности. Не сме се заборавити да се млетачки утицаји појављују на најмлађим деловима овог портала, рађеним далеко доцније.

У прво доба рада на порталу спадају побројани Радованови радови. Ови очувани делови у довољној мери карактеришу Радована као скулптора. У композицији и на детаљима лако је утврдити да се Радован држи узора византиске уметности. Представе у линети нису ништа друго, него слика преведена у рељеф. За Радованово позајмљивање из византиске уметности нарочито је речит доказ фигура Марије у „Благовестима“ на крају унутрашње скулптиране архиволте. Марија је потпуно у облику и стилу византиских фигура, а томе се придружује и грађевина с куполом иза ње, као што у истом смислу говори и с неразумевањем копирани грчки натпис $\overline{\text{MP}}$ $\overline{\text{ΘV}}$ изнад Маријине главе. На свима Радовановим фигурама боре на оделу су мало пластичне, а недостају, и на рељефу у линети и на осталим представама, приписаним Радовану, оне специфичне одлике скулптурнога рада. У појединостима Радован се приказује као следбеник исте школе и истог правца којима припада и Симеон Дубровчанин[2].

Далеко је теже, због њихове разноврсности и непоуздана датирања сваке представе понаособ, у кратко карактерисати радове другог периода, од 1240—1362 године. Највероватније је да ови радови на трогирском порталу стоје под истим утицајима који су владали, у овом времену, и у Задру, где се, у ово доба, зида дом. Архитектура и скулптура задарских грађевина овог доба указују на Пизу. Али је и уметност у Пизи, у овом времену, под снажним утицајима из Јужне Италије, те не можемо поуздано утврдити у колико је Јужна Италија утицала на Далмацију непосредно, а у колико преко уметника из Пизе и из Тоскане у опште.

Проучавајући архитектуру трогирског дома указали смо (напред, стр. 202 и даље) на апуљско порекло аркадица на соклу и канелура испуњених куглицама (cannélures rudentées). Међу скулптурама на западном порталу трогирског дома, из овог другог периода рада на порталу, налазимо још више елемената чије је порекло у Апулији, или у Јужној Италији у опште.

---

[1] Storia, vol. III, стр. 277 и даље; стр. 286. — [2] AIM, стр. 660.

Сл. 189.

Међу такве елементе спадају капители с коврчама (chapiteaux à „crochets“) на десној — Адамовој — страни трогирског портала. Такви су капители пренети на обале Јадрана из француске уметности. Они су примењени на катедрали у Barijy[1], а нарочито на дворцу Фридриха II, на грађевини Castel del Monte која датира из краја прве половине XIII века[2]. И за птице на овим капителима трогирског пртала налазимо предходнике на капителима предикаоница у катедралама у Салерну[3] и Беневенту[4], из почетка XIII века.

Каријатиде или атланти с турбанима на постаментима унутрашњих стубаца на трогирском порталу такође су значајни у овом погледу. R. de Lasteyrie[5] мисли да су каријатиде биле употребљене, можда, још у карловиншкој архитектури. Каријатиде се појављују, на уметничким делима Ј. Италије, још при крају XI века, као што је случај на великом порталу цркве св. Николе у Bari[6]. На предњој страни престола архијепископа Илије (око 1098 године), у истој цркви св. Николе, атланти су израђени у облику стојећих мушких фигура са шлемовима на главама[7]. На једном углу предикаонице у Салерну налази се, као атлант, скоро наг човек гргураве браде и са сараценским турбаном на глави[8].

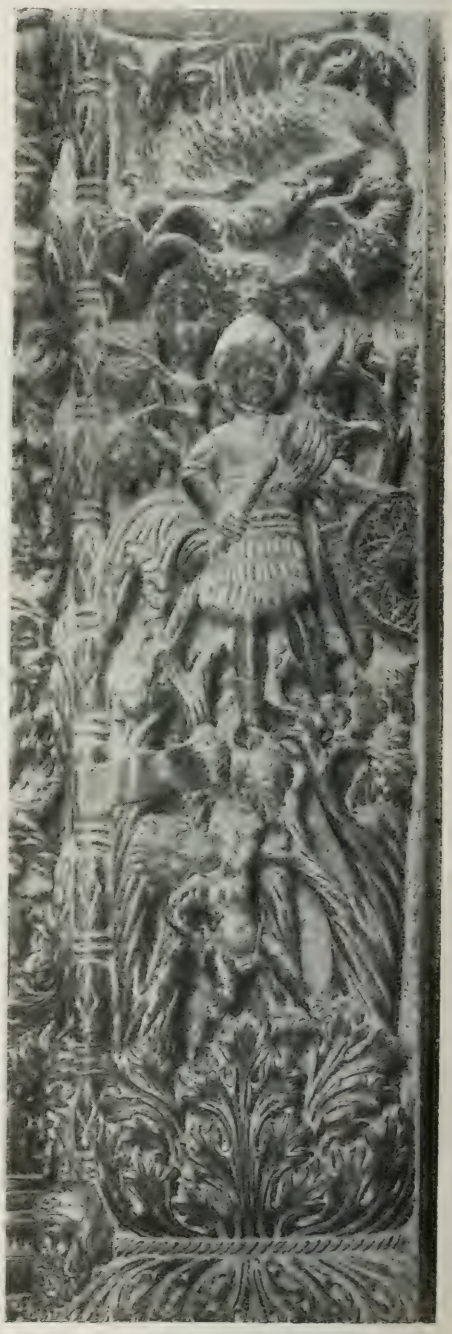

Сл. 190.

[1] AIM, стр. 673. — [2] AIM, стр. 729; Упор. Storia, vol. III, стр. 807, сл. 723. — [3] Storia, vol. III, стр. 610, fig. 568. — [4] Storia, vol. III, стр. 611, fig. 569. — [5] ARF, стр. 198. — [6] AIM, стр. 471, fig. 202. — [7] AIM, стр. 446. О каријатидама из северне Италије, из XII века, упор. Storia, vol. II стр. 201, 202, 222, 234, 240, 247, 260, 261. — [8] AIM, стр. 224.

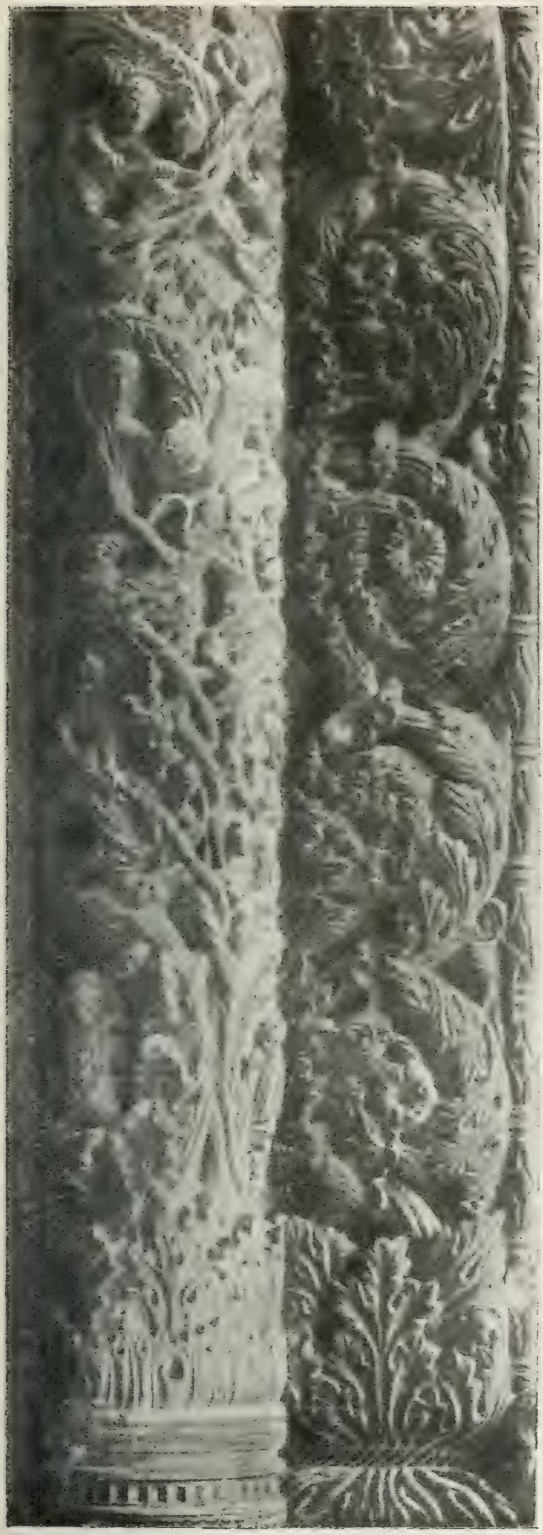

Сл. 191.

Фигуре с турбанима налазимо, у представама пакла, на фрескама XIII века, у Казанцилар-Џамији у Цариграду[1]. С тога је врло вероватно да су каријатиде с турбанима довођене, мање или више, у везу са Сараценима од којих је, у 1123 години, љуто страдао и сам Трогир. — Остало одело трогирских каријатида је опште средњевековно, а не специфично одело далматинских Словена[2].

Представе радова и месеци, несумњиво француско-ломбардског порекла, појављују се и на трогирском порталу. Ми, истина, налазимо такве представе и на порталу цркве св. Марка у Млецима[3], представе које Ch. Diehl датира пред крај XII века[4]. Али ова околност још не може бити разлог за тврђење да се аутор оваквих представа на трогирском порталу угледао на оне представе у Млецима[5]. Међутим, после већ наведених аналогија другим представама из Јужне Италије, мислимо да су и ове представе месеци или радова на трогирском порталу пореклом из Јужне

[1] Revue archéologique, 1919, Janvier—Avril, стр. 26. — [2] MKD, стр. 202; У коњевци, стр. 29. — [3] AIM, стр. 666. — [4] Venise, стр. 126. — [5] Storia, vol. III, стр. 352 и даље.

Италије или Тоскане, где их налазимо нпр. на мањем порталу цркве св. Николе у Bari-ју[1] и на баптистерију у Пизи[2].

Сцене из лова у храстовим шумама, представљене на скулптираним стубовима трогирског портала, збуниле су испитиваоце, захваљујући чудноватој логици Eitelberger-а. Представљена сцена — лов на јелена у храстовој шуми — није се могла одиграти, мисли Eitelberger, у самој Далмацији, где нема ни храстових шума ни јелена[3]. С тога је он тражио узор за ову представу на трогирском порталу у уметности на Северу. T. G. Jackson је, с правом, устао против овакве Eitelberger-ове логике[4] и ако, на другом месту[5], пада и сâм у исту погрешку. Међутим не обазирући се на мишљење Eitelberger-а који је видео Далмацију без њених шума, сатрвених од Млечана, ми ипак не бисмо смели тврдити да се аутор ове сцене на трогирском порталу инспирисао реалним животом у Далмацији. У Апулији су, у XIII веку, постојале богате храстове шуме у којима је, сувременик најстаријих радова на трогирском порталу, Фридрих II, тако радо и тако много ловио[6]. То је могао бити, поред других околности, повод и за представе ловачких сцена на споменицима у J. Италији, које су, затим, послужиле као узор далматинским уметницима.

Ђ. Ивековић[7] је покушао довести представу лозице на левом унутрашњем ступцу (сл. 189) трогирског портала у непосредну зависност од скулптираног украса на довратнику маузолеја у Диоклецијановој палати[8]. O. Kutschera-Woborsky[9] је, у том правцу, проширио своје посматрање на још већи број појава. И ако су његова посматрања тачна, закључци му нису свагда оправдани јер, поред могућности директног угледања на локалне узоре класичне уметности, постоји још и могућност посредног угледања на исту врсту споменика, као што ћемо показати приликом проучавања скулптурних орнамената на порталима задарског дома. Ивековићево поређење није ни с тога тачно што, и ако је мотив у основи исти, то обрада орнамента, облик лозице и њена лишћа потпуно се разликују на обама споменицима. Далеко су ближи представи на трогирском ступцу примерци из J. Италије које E. Bertaux, доводећи их у зависност од античних споменика, датира у доба Фридриха II[10].

На скулптираном левом стубу трогирског портала (сл. 189) није за дивљење само техника коју T. G. Jackson[11] упоређује с техником рада у слоновој кости, него су далеко интересантнији, у погледу на циљ

---

[1] AIM, стр, 447; Storia, vol. III, стр. 167, fig. 140. — [2] Pisa, стр. 36, сл. 22. — [3] MKD, стр. 206. — [4] DQI, vol. II, стр. 119. — [5] DQI, vol. I, стр. 345. — [6] Le commerce et les marchands, стр. 100; AIM, стр. 700. — [7] DAS, текст, стр. 22. — [8] DAS, таб. 26. — [9] JZK, Bd. XII, стр. 1 и даље. — [10] AIM, стр. 649 и даље. Упореди предикаоницу из Bonimaco (Abruzzi, из 1180 године, AIM, таб. XXV. — [11] DQI, vol. II, стр. 118.

нашег испитивања, облик и карактер лозица које се преплићу. Нико, мислимо, не би смео упоређивати ове лозице и њихово лишће ни с акантом, ни с храстом. Напротив, то је специјална врста домаће биљке коју су локални, апуљски, уметници умели применити у својој орнаментици која се, по оправданом тврђењу E. Bertaux-а, не задовољава више простим копирањем акантуса, него узима, за своје мотиве, још и узоре из локалне, домаће флоре[1]. Примена облика локалне флоре појавила се, у јужноиталској орнаментици, по E. Bertaux-у, под утицајем француске уметности која је, већ давно пре тога, почела употребљавати мотиве, позајмљене из локалне флоре. Ми не сумњамо да је утицај француске уметности доспео, преко споменика у Ј. Италији, и у Далмацију.

Ми бисмо могли навести још и друге примере ове врсте, али ћемо их поменути приликом проучавања осталих скулптурних радова, савремених другом периоду рада на трогирском порталу. За сада се задовољавамо напоменом да ће и доцније проучени споменици још боље утврдити наше мишљење о зависности приморске архитектуре и скулптуре, из времена од 1204—1420 године, у главном од узора из Јужне Италије и од ње зависне Тоскане. Међутим за нас је такође важна околност што смо, и на скулптурама трогирског портала, нашли елементе исте провенијенције какве смо нашли и при проучавању архитектуре трогирског дома, т. ј. елементе чије је првобитно порекло у француској уметности, пресађеној, доцније, у Јужну Италију.

У трећи период израде трогирског портала, у време од 1362—1420 године, спадају већ побројани делови овога портала, а поглавито делови спољашњег оквира с фигурама Адама и Еве. На тим радовима истичу се утицаји из Млетака и ако не бисмо смели тим утицајима приписивати представе Адама и Еве, чије се порекло има тек тражити. Ми смо већ познали једног представника млетачке уметности у Трогиру. То је мајстор Никола из Млетака, чији потпис налазимо на порталу св. Доминика (напред, стр. 213). На деловима галилеје и првог спрата звоника налазимо још већи број елемената, позајмљених из млетачке готике. Све ове одлике и сви ови елементи спадају у најмлађе појаве на трогирском дому, те их не смемо мешати с радовима, изведеним на дому у ранијем времену.

Сем Радована ми не можемо цитирати ниједног уметника словенског порекла, запосленог на трогирском порталу. Вероватно је да их је још било, као што је вероватно да су поједине делове портала радили и страни уметници. Али, ма које народности били уметници трогирског портала, сви су они, до 1362 године, радили угледајући се на узоре у Јужној Италији. После 1362 године задржава се, у архитектури

---

[1] AIM, стр. 719—720; 729, 757.

трогирског дома, исти правац, али се у његовој пластичној декорацији и на понеким архитектонским детаљима појављују и утицаји узора из Млетака.

2. — Скулптура на западној фасади задарског дома.

Од три портала, украшених скулптурним радовима, на западној фасади задарског дома (сл. 153), можемо одмах издвојити јужни портал, јер се на њему налази најмање скулптурних радова који су, поврх тога, и без велике вредности. Сем рђаве представе јагњета с крстом у лунети изнад врата јужног портала, само још капители стубаца и полустубова представљају скулптурни рад на овом порталу. Ови капители, међутим, у свему су једнаки с капителима северног портала.

Сем натписа на надвратнику средњег портала постоје још и друге појаве које говоре за његово доцније датирање у поређењу са северним порталом на западној фасади задарског дома (напред, стр. 222).

Северни портал задарског дома (сл. 192, 193) приближно је сличан порталу на јужној фасади трогирског дома (сл. 131), али је од њега богатији спољашњим лезенама које носе профиловану спољашњу архиволту и конзоле за статуе из представе Благовести. Довратници, надвратник, и архиволта над довратницима орнаментовани су на овом задарском порталу, а на јужном трогирском порталу ови делови немају никаквих орнамената. Унутрашњи тордирани стубови носе тордирану архиволту; њихова су ужета непрофилована као и на трогирском јужном порталу. Спољашњи тордирани стубови носе такође тордирану архиволту с профилованим ужетима која, ако су из доба Лоренца Периандра, представљају најстарије примерке своје врсте у Далмацији.

Сем горњег дела левог довратника који је модеран рад, целокупна пластична орнаментика је, на овом порталу, првобитна. На довратницима, на надвратнику и на архиволти изнад довратника сусрећемо се с уобичајеним орнаменталним мотивом романског стила, т. ј. с лозицом у чијим су спиралним савијуцима представљени листови и цветови. Међутим ваља обратити пажњу на један детаљ у овој орнаментици. На довратницима лозице не полазе, по обичају, из уста какве животињске или људске главе, него из бокора акантуса специјалног облика. Исти је случај и на надвратнику (сл. 193), где акантусов бокор заузима централни положај. Бокор је компонован на нарочити начин. Најнижи листови акантуса повијени су на ниже и показују гледаоцу своје лице. Напротив, остало лишће диже се у вис, те гледалац види његово наличје. Ми смо већ говорили (напред, стр. 263) о сличном облику акантова бокора на трогирском западном порталу и утврдили да је та представа зависна од ових представа на задарском дому.

При тражењу узора за овакву представу акантова бокора не смемо се руководити локалним патриотизмом, нити унапред утврђеним решењем питања као што су то учинили Ђ. Ивековић и O. Kutschera (на-

Сл. 192.

пред, стр. 270). У тим случајевима ми бисмо, као на узоре, упутили на орнаменте на довратницима Јупитерова храма и маузолеја у Диоклецијановој палати, или, још пре, на сличне представе на надгробном камењу римског доба[1]. Међутим, ми не бисмо смели тврдити да се скулптор задарског северног портала, у овом погледу, угледао непосредно на класичне примерке.

Сл. 193.

Већ смо утврдили да је западна фасада задарског дома израђена, у својој целини, по угледу на фасаду катедрале у Пизи. С тога је оправдано питати се, да ли се архитекта задарског дома угледао, и у погледу на детаље, на ту катедралу? — Извесне аналогије то потврђују. Орнаменат на надвратнику северног портала задарског дома слаже се, у целини као и у детаљима, с орнаменталним фризом изнад Bonnanus-ових бронзаних

[1] DKD, таб. 59. — Упореди и JZK, Bd. XII (1918), стр. 26, fig. 24.

врата на источној страни јужног дела трансепта пизанске катедрале (сл. 194)[1]. Али на баптистерију поред катедрале у Пизи налазимо такође података за доказ утицаја из Пизе на израду скулптурних орнамената на задарској фасади. Главни портал пизанског баптистерија[2] има, на доњем делу спољашњег скулптираног стуба, такође бокор акантуса из којега полазе лозице. Празан простор између врхова лишћа бокора и првог савијутка лозице пизански скулптор је испунио птицама које кљују у бокор. Птица је представљена и изнад акантова бокора на десном довратнику средњег портала задарскога дома (сл. 195). P. Schubring[3] мисли да су скулптуре портала на баптистерију постале при крају XII века, под утицајем Bonnanus-а, и да оне стоје под утицајем из Апулије, односно из Византије у ширем смислу речи.

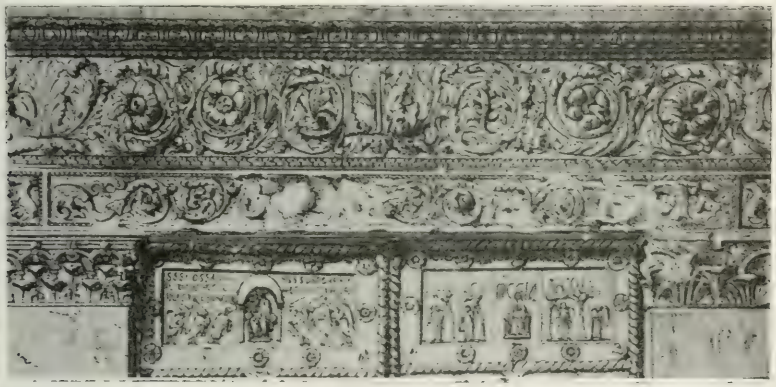

Сл. 194.

Потребно је још истаћи да лозица на архиволти северног портала задарске фасаде излази из чељусти двеју фантастичних животиња (сл. 193), као што из чељусти „змаја“ излази лозица на ужој траци изнад поменутих Bonnanus-ових врата на пизанској катедрали (сл. 194). — Поменимо, најпосле, још и то да капители пиластара поред Bonnanus-ових врата имају, скоро, исти облик као и капители северног портала на задарском дому.

Побројане стилске и формалне одлике на северном порталу задарског дома доказују, очевидно, његову зависност од уметничких радова на поменутим споменицима у Пизи. Ако се довршење пизанске катедрале и баптистерија има датирати пред крај XII, или чак и у другу половину XIII века (напред, стр. 224), а почетак зидања задарског дома пред крај прве половине XIII века, то је природно закључити да су, у

[1] Pisa, стр. 25, fig. 15. — [2] Pisa, стр. 36, fig. 22. — [3] Pisa, стр. 33.

време зидања задарског дома, ове форме и овај стил били у употреби у Пизи, те да су из тога разлога били примењени и на задарском дому. Такво је решење далеко оправданије, него што би било решење о непосредном угледању архитекте задарског дома на античне споменике III и IV века, како би хтели Ђ. Ивековић и O. Kutschera.

И ако се, у основи, не може спорити извесна веза између споменика из римског доба и ових из XIII и XIV века у Далмацији, ипак се мора претпоставити другчији начин на који је та веза извршена, а не на начин који предлажу Ивековић и Кучера. — Обично се, као посредник између античне и средњевековне уметности, узима византиска уметност. Међутим, постоје, изгледа, у Апулији, у XII и XIII веку, и случајеви непосредног угледања на античне узоре. У сваком случају уметност XII века у Пизи и далматинска уметност XIII и XIV века гране су истог стабла, апуљске, или у опште, уметности Јужне Италије. Али сличност између пизанске и далматинске уметности не потиче само из околности што имају заједничко порекло у Јужној Италији, него, у овом специјалном случају на задарском дому, та сличност потиче од позајмљивања од стране далматинске уметности из пизанске уметности, позајмљивање које је извршено без учешћа и посредовања уметности у централној области, т. ј. у Апулији.

Северни портал на фасади задарског дома представља, у својој пластичној декорацији, једну нераздвојну стилску целину. Тиме се он разликује од средњег портала ове фасаде. Још је карактеристичније да на северном порталу декоративни мотиви, њихова композиција, њихове форме и њихова техника имају скроз карактер веће старости. С тога је оправдано датирање северног портала у први период рада на задарском дому, за време Лоренца Периандра, до 1285 године, када је дом освећен.

Резултат нашег проучавања декоративне пластике на северном порталу и његово упоређивање с извесним појавама на западном трогирском порталу доказују нам, да се дотични делови трогирског портала не смеју сматрати као старији од северног портала задарског дома. Те делове трогирског портала могли бисмо, у најбољем случају, датирати у другу половину XIII века, око 1285 године, или можда и на почетку XIV века. Тиме се потврђује и наше раније мишљење о датирању другог периода рада на трогирском порталу.

Средњи, или главни портал задарског дома (сл. 195, 196) не представља, у погледу на његову скулптурну декорацију, стилску целину. Изузевши доцније преправке и рестаурације, могу се, изгледа, разликовати два главна периода рада на овом порталу. Првом периоду припадају фигуре светаца које фланкирају овај портал. Фигуре су без велике уметничке вредности. Оне представљају сва тела у истом, стереотипном

Сл. 195.

положају. Њихове су главе модеран рад. Ове се фигуре не могу упоређивати чак ни с фигурама светаца на десној — Адамовој — страни трогирског портала. Сем ових фигура првом периоду припадају још оба скулптирана довратника. Али надвратник ових врата, капители стубаца и полустубова као и рељеф у линети изнад врата, припадају, очевидно, млађем периоду.

Сл. 196.

Скулптирана орнаментика на довратницима главног портала идентична је, скоро, с орнаментиком на северном порталу Другчијег је, карактера и стила орнаментика на надвратнику главног портала с натписом Јована де Бутоване, из 1324 године. Овај надвратник је једини део овог портала који се, потпуно поуздано, има датирати у доба Јована де Бутоване, т. ј. у други период рада на порталу.

Капители стубаца и полустубова не дају се поуздано датирати, али је очевидно да њихова орнаментика одговара стилизацији и обради

готског стила од којега не налазимо никакав траг у орнаментици на надвратнику главног портала. Рељеф у линети, најзад, није саставни део надвратника. По стилу његових фигура које су, у осталом, веома сличне с мироносицама на спољашњој, већој, скулптираној архиволти трогирског портала, затим по архитектонским одликама готских аркада овај рељеф припада, очевидно, готском стилу и тешко би се могао датирати, имајући у виду уметнички карактер локалитета, пре XV века. Ти делови портала имали би се, можда, приписати трећем периоду рада на порталу, после 1324 године.

Докле су делови портала трећег периода могли бити израђени као замена старијих, доцније оштећених делова, дотле се не може исти такав случај претпоставити у погледу на делове портала које је дао израдити Јован де Бутоване. Размак времена између довршења задарског дома под Лоренцом Периандром (1285 година) и године 1324, када је Јован де Бутоване дао израдити надвратник главног портала, не износи више од 39 година. С тога је тешко претпоставити да је, за то кратко време, надвратник могао бити толико оштећен, да је морао бити замењен другим надвратником. Није ли Јован де Бутоване, дакле, само завршио недовршени портал? Ни на то се питање не може дати поуздан одговор. Међутим ми се, за сада, морамо задовољити добивеним резултатом проучавања декоративних скулптурних радова на западној фасади задарског дома.

Додајмо још да су архиволте оба бочна портала фланкиране фигурама на конзолама разног стила и времена. Постаменти за статуе налазе се, опет по угледу на пизанску катедралу, на крајевима оба бочна крова као и на највишој тачци забата над средњим бродом цркве. Од ових статуа очувале су се само животињске фигуре на крајевима кровова над бочним бродовима дома.

Остало би нам, после свега, да одговоримо још и на питање о начину преношења уметничких облика с катедрале и баптистерија у Пизи на дом у Задру. — Највероватније је да је ове облике из Пизе пренео страни уметник, позван ради зидања дома у Задру, или је њих пренео домаћи, далматински, уметник који се, у свом раду на дому, угледао на узоре у Пизи. У оба случаја ваља претпоставити да су општи изглед и детаљи пизанских споменика пренети цртежима и скицама, јер се иначе не би могла ни замислити оволика сличност између пизанских споменика и задарског дома која одиста и стварно постоји.

За познавање далматинске уметности периода који проучавамо од необичне је важности ова утврђена веза између Пизе и Задра. Јер докле нас Трогир упућује, у опште, на уметност Јужне Италије, дотле Задар стоји у најинтимнијој вези с једним градом у Тоскани, с Пизом и њеним споменицима. У другој половини XIII века ради, у Пизи, Никола Пизано

пореклом Апуљац, чија је предикаоница у баптистерију у Пизи имала утицаја, видећемо, и на израду предикаоница у Спљету и Трогиру, као и на статуе анђела и Марије на циборију у трогирском дому.

3. — Предикаоница у спљетском дому.

Предикаоница у дому, у Спљету, (сл. 197), има шестострани облик. Она лежи на шест полигоналних стубова с уобичајеним атичко-романским базама и с капителима нарочите врсте. Стубови носе архиволте с богатијом готском профилацијом. Архиволте су, у исто доба, делови конструкције готског свода с профилованим ребрима и пластично украшеним кључем свода. На овоме своду лежи шестострана балустрада око пода праве предикаонице. Између архиволта и балустраде налази се профилован венац, богато украшен преплетима лозица с представљеним животињама. На угловима балустраде имамо тројне, а на њеним странама по два двојна стуба од порфира који, носећи архиволте од шарене бречије, деле површине страна балустраде у по три слепе аркадице. Балустрада је на горњој страни завршена богато украшеним пластичним венцем. Као наслон за књигу служио је скулптирани орао који стоји на тордираном стубићу чију базу носи лежећи лав. Ужета тордираног стубића су профилована. У линетама слепих аркадица пластично су представљени симболи евангелиста, затим анђели и розете.

Неподељено је, скоро, мишљење о великој уметничкој вредности спљетске предикаонице[1]. Прецизан технички рад и многобројни детаљи највећма одликују ову предикаоницу на којој се добар цртеж такмичи с јасношћу композиције. У стилском погледу највише нас интересују капители стубова који носе архиволте испод предикаонице.

Капители су четвртаста облика с разним орнаментима на својим површинама. Једнако су украшени први — до стуба цркве и до суда за освећену воду — и трећи капител, а остали су капители украшени разнолико. Први и трећи капител (сл. 198) имају, у преплету лозица, два реда уплетених фантастичних птица са змијским главама (guivres). Изузевши, за моменат, сличне капителе из Трогира и Задра, најближе аналогије овим капителима из Спљета налазимо, ван Далмације, у Јужној Италији.

Међу остацима циборија из катедрале у Bari-ју налази се и један капител чије су фантастичне птице тако распоређене да праве савијутке на угловима капитела имитујући облик капитела с коврчама („à crochets“)[2]. На овом је капителу исписан дистих који казује име

---

[1] MDK, стр. 279; DQI, vol. II, стр. 44; Spalato, стр. 194. — [2] AIM, стр. 671, сл. 314.

Сл. 197.

његова аутора, Alphanus Termolitanus[1]. E. Bertaux датира овај капител око 1230 године[2]. Овом облику капитела најближи је капител број 5 сплетске предикаонице (сл. 199). — Неколико година доцније, у 1240 години, изради Gualterius de Fogia циборијум за катедралу у Битонту. Од овог циборија сачувао нам се један капител, једино дело овог уметника. Капител је украшен с два реда фантастичних птица са змијским главама[3] као и капители број 1 и 3 са сплетске предикаонице (сл. 198). За ова чудовишта на капителима вели E. Bertaux да су распоређена и преплетена као и на капителима у Француској, око 1200 године, или, нешто доцније, у Немачкој[4].

Сл. 198.

Капител бр. 2 (сл. 200) сплетске предикаонице је несумњиво копија облика броја 1 и 3, али је његова композиција нејасна, претрпана фантастичним птицама у свима положајима, а техничка обрада је слабија.

Капител број 4 сплетске предикаонице нема фантастичних животиња, него има само преплет лозица с јако наглашеним и пластично украшеним угловима који замењују коврче (сл. 201). Почеци сличних представа лозица налазе се већ на предикаоници из катедрале у Bari-ју[5] коју је, можда, радио Никола „sacerdos et protomagister“, аутор предикаонице у катедрали у Битонту, из 1229 године[6]. Међутим, ако се обазремо

---

[1] AIM, стр. 670: „Ascendit ramos istarum queque vipera / ut dignum clament Alphanum laudibus eque“. — [2] AIM, стр. 672. — [3] AIM, стр. 673, сл. 315. — [4] AIM, стр. 673. Сличне фантастичне птице налазимо и на капителима у катедрали у Piacenza, Storia, vol. III, стр. 178, fig. 155, за које Venturi вели (стр. 180) да „изгледају као да су копирани са минијатура немачких рукописа. — [5] AIM, стр. 667, сл. 312. — [6] AIM, стр. 659; упореди стр. 656.

још и на представе лозица и лишћа на капителу сплетске предикаонице бр. 5 (сл. 199), видећемо да се њихове најближе аналогије налазе на предикаоници цркве у San Pantaleone у Ravello, на делу апуљског уметника, како се у натпису вели, „magister Nicolaus de Bartolomeo de Fogia[1]. Предикаоница у Ravello израђена је у 1272 години[2]. Од важности је, даље, и факат да је мајстор Никола био син Бартоломеја из Фоће, „једног", како E. Bertaux вели[3], „од протомајстора Фридриха II у Апулији. Никола се, много тешње него већина апуљских мајстора његова доба, везује за царску школу која се труди да, с једне стране, подражава француску, а с друге стране античну уметност"[4]. Не само за одређивање правца и школе којима је припадао уметник сплетске предикаонице, него још већма у погледу на њено датирање, од великог су значаја наведене аналогије. Али ми не мислимо да се тиме решавају и сва друга питања која су у вези с овом предикаоницом и са далматинском уметновићу овога периода у опште.

Сл. 199.

---

[1] Storia, vol. III, стр. 674 и даље, fig. 636, 637. — [2] AIM, стр. 612. — [3] AIM, стр. 779. — [4] AIM, стр. 780.

Још је E. Bertaux[1] упоређивао капителе сљетске предикаонице број 1 и 3 (сл. 198) с капителом из Битонта. Том приликом E. Bertaux није упоређивао остале капителе наше предикаонице с њиховим аналогијама у Јужној Италији, као што смо ми сада учинили. Али он истиче, као карактеристичан, још и шестострани облик основе сљетске предикаонице и упоређује је, у том погледу, с некадашњом предикаоницом у катедрали у Транију која датира, вероватно, из прве половине XIII века. Утврђујући интимну везу између ове врсте капитела на обема обалама Јадрана као и њихов постанак под утицајем уметности са Севера, E. Bertaux оставља нерешено питање о томе, на коју су, од обе обале, ти северни утицаји најпре доспели, па тек доцније пренети и на другу обалу[2]. Не могући тада решити то питање, он се на њега вратио доцније[3], када је сматрао као поуздано да је сљетска предикаоница дело скуптора у мермеру који је изучио своју уметност у Апулији. Овај резултат E. Bertaux-а још би већма био утврђен нашим упоређењем осталих двају капитела сљетске предикаонице (сл. 199 и 201) с радовима других апуљских уметника.

Сл. 200.

T. G. Jackson[4] датира сљетску предикаоницу у старије, т. ј. раније доба XIII века. С друге опет стране, постоји, веле, традиција да је

[1] AIM, стр. 673. — [2] AIM, стр. 676. — [3] Historie de l'art, t. II, 2, стр. 577. — [4] DQI, vol. II, стр. 46.

спљетска предикаоница израђена у времену кад је почето зидање звоника поред дома у Спљету новцем који је, 1257 године, даровала Колафиза на улепшавање спљетског дома[1]. За датирање спљетске предикаонице немамо довољно поузданих ослонаца.

Сл. 201.

Сличност стилизовања орнамената с једне стране на капителима наше предикаоница бр. 4 и 5, а с друге стране на доњим деловима спољашњих стубаца на трогирском порталу пружа, донекле, могућност за апроксимативно датирање предикаонице и извесних делова трогирског портала. Тордирани стубови с профилованим ужетима која се налазе на стубићу на предикаоници и на стубовима галилеје трогирског дома могу послужити као даљи, али не много поузданији, податак за датирање предикаонице. Таква смо ужета нашли, најраније, на северном порталу фасаде задарског дома, довршеном пре 1285 године, докле трогирску галијеју, видели смо, ваља датирати најраније у другу половину XIV века.

Међутим, нису само профилована ужета тордираног стубића на овој предикаоници који нас упућују на задарски дом. На странама наше предикаонице налазимо порфирне стубиће који носе архиволте од

[1] Vodja, стр. 95.

разнобојне бречије. Употреба разнобојног материјала у далматинској архитектури појављује се, најраније, на луцима емпора задарског дома, очевидно под утицајем из Пизе (напред, стр. 224). Овим констатовањем указано је, изгледа, на локалитет где треба тражити и узор сплетске предикаонице; а у истом нас правцу упућује и шестострани облик наше предикаонице.

E. Bertaux је, најпре, доводио, у погледу на њен шестострани облик, сплетску предикаоницу у зависност од предикаонице у Транију (напред, стр. 284). На другом месту свога дела он пише да нам „се сплетска предикаоница представља као сумарна схема пизанске предикаонице“[1], т. ј. предикаонице у баптистерију, у Пизи, коју је, у 1260 години, израдио Никола Пизано, пореклом из Апулије.

P. Schubring[2] је навео узрок поновном завођењу обичаја грађења монументалних предикаоница, у XIII веку, у опште. Тај узрок је постојао и у погледу на далматинске градове у које почеше пристизати фрањевци и доминиканци. Али тај узрок, општег карактера, не може нам објаснити постанак сплетске предикаонице у облику у којем је она израђена, ако се не претпостави да се аутор сплетске предикаонице угледао на предикаоницу Николе Пизана. У прилог томе говоре и стубићи од црвена камена на угловима пизанске предикаонице, замењени, на сплетској предикаоници, стубићима од порфира.

Према томе ми не смемо порицати могућност да је сплетска предикаоница постала под утицајем пизанске предикаонице, под утицајем Николе Пизана и његове школе, јер се пизански утицаји, видели смо (напред, стр. 279) огледају и на задарском дому. Под овим утицајима из Пизе добила је сплетска предикаоница одлике које истичу њену зависност од пизанске предикаонице, докле су, с друге стране, капители стубова с фантастичним птицама израз живог, скоро свакодневног саобраћаја између далматинских и апуљских градова, Bari-ja и Битонта. Ми ћемо се доцније, при проучавању циборија которске катедрале, срести са сличном појавом чак и у другој половини XIV века.

Резултат нашег упоређења сплетске предикаонице с оном у пизанском баптистерију практично се може применити за датирање сплетске предикаонице. На основу овога резултата ми не смемо, ни у ком случају, датирати сплетску предикаоницу пре 1260 године, у којој је Никола Пизано довршио своју предикаоницу у Пизи. Аналогије с предикаонице у Ravello говоре за датирање сплетске предикаонице после 1272 године, те је с тога, потпуно оправдано, њено датирање пред крај XIII века, или у почетку XIV века. За такво њено

[1] AIM, стр. 798. — [2] Pisa, стр. 47 и даље.

датирање говори, најпосле, и примена облика готског стила у конструкцији сплетске предикаонице.

4. — Предикаоница у трогирском дому.

Предикаоница трогирског дома зависи, у главном, од сплетске предикаонице[1]; али се од ње разликује у томе што је трогирска предикаоница осмострана, те је носе осам стубова са атичко-романским базама (сл. 202). Стубови носе архиволте, а на своду готског стила с пластично украшеним кључем, лежи осмострана балустрада саме предикаонице. На сваком углу предикаонице налази се по један тројни, а у сваком пољу по један двојни стубић којим су поља подељена у по две слепе аркадице с профилованим архиволтама. Наслон за књигу је оштећен. Њега је носио један стубић који стоји на протоми лава.

Најзначајнији делови ове предикаонице, у погледу на њихову уметничку израду, јесу капители стубова који носе архиволте предикаонице. Ови капители не пружају, у поређењу с капителима сплетске предикаонице, никакву значајну уметничку новину. На трогирској предикаоници имамо три капитела (сл. 203, 204), који одговарају капителима број 1 и 3 сплетске предикаонице (сл. 198). Друга врста капитела трогирске предикаонице (сл. 205, 206) одговара, у главном, сплетском капителу број 5 (сл. 199). Најпосле, два капитела трогирске предикаонице (сл. 207, 208) одговарају, по систему своје композиције и по примени елемената, сплетском капителу број 4 (сл. 201), али се од њега разликују у концепцији орнаменталних лозица и њихова лишћа као и у прецизности израде изостајући, разуме се, далеко иза сплетског капитела.

Од споредног је значаја решење питања о пореклу мајстора трогирске предикаонице. Датирање трогирске предикаонице зависи од датирања сплетске предикаонице која је претходила, својим постанком, трогирској предикаоници, о чијем смо датирању већ говорили. Према томе нетачно је Eitelberger[2] датирао ову предикаоницу у XV век, као што се не може сматрати тачним ни датирање T. G. Jackson-а[3] у XIII век. Имајући на уму зависност трогирске епископије од сплетске архијепископије лако је, поред других околности, објаснити зависност трогирске предикаонице од оне у Сплету.

5. — Циборијум у трогирском дому.

Сем предикаонице, у трогирском дому заслужује нашу пажњу и циборијум изнад главног олтара[4].

---

[1] MKD, стр. 219; DQI, vol. II, стр. 124. — [2] MKD, стр. 220. — [3] DQI, vol. II, стр. 125. — [4] MKD, стр. 217; DQI. vol. II, стр. 123.

Сл. 202.

Најстарији примерак своје врсте на Приморју, трогирски циборијум је конструисан из два дела (сл. 209). Доњи део састоји се из четири стуба који носе архитрав. Архитрав носи горњи део, кров циборијума. Овај горњи део је осмоугаоног облика, а подељен је у два спрата. У првом спрату, на сваком углу осмоугаоника, налазе се тројни стубићи између којих се налазе по три полигонална стубића. На овим стубићима лежи богато профилован венац изнад којега се издиже кров у облику зарубљене осмостране пирамиде. Венац на горњој страни крова служи као заједнички постаменат стубићима другог спрата крова. У овом спрату налазе се, на сваком углу осмоугаоника, по један тројни стубић, између којих се налазе по два полигонална стубића. На архитраву ових стубића лежи осмострани, пирамидални кров који се завршује осмостраном лантерном која служи, као постоље, највишем, завршном делу циборијума.

Сл. 203.

Трогирски циборијум привлачи нашу пажњу, пре свега, својим обликом. Још је H. Jackson[1] напоменуо да трогирски циборијум припада типу циборија који су, у Риму, обрађивали каменоресци још у

[1] The Shores, стр. 276.

XII веку. Пропорције трогирског циборијума одговарају, по истом писцу, пропорцијама циборија сличног облика у цркви св. Николе у Bari. H. Jackson не датира трогирски циборијум, а T. G. Jackson[1], побијајући Farlatti-јево мишљење о датирању овога циборијума у 1440 годину[2], мисли да он припада пре XIII, него XV веку.

Трогирски циборијум не може се датирати само на основу свога облика. Његово се датирање не може извршити ни на основу његове сличности с циборијумом из Bari који припада времену око 1150 године[3].

Сл. 204.

Циборији овога типа нису израђивани само у XII веку. У Риму и у његовој околини, појављују се они и знатно раније[4]. Овај тип циборија био је уобичајен и у архитектонској школи цистерцита у Fossanova, затим у цркви d'Amaseno и т. д.[5] — Сем у Bari, циборије овога типа налазимо, у пределима ближим Јадрану, још у цркви S. Clemente, у Vomano[6], у цркви Sta Maria у Valle Porclaneta[7], али је, у погледу на датирање трогирског циборијума, важан циборијум истог типа у манастирској цркви, у Барлети, из друге половине или из краја XIII века[8], јер нам он сведочи да су циборији овога типа израђивани, у Јужној Италији, и при крају XIII века.

Капители доњег дела циборијума пружају нам извесне податке за боље познавање начина рада при изради овог трогирског циборијума. — Југозападни капител циборијума приближује се облику капитела трогирске предикаонице (сл. 203, 204). Североза-

[1] DQI, vol. II, стр. 124. — [2] MKD, стр. 219. — [3] AIM, стр. 454. — [4] ARF, стр. 16, fig. 9; стр. 97, fig. 81; упореди, стр. 98 и даље; стр. 219 и даље; AIM, стр. 454. — [5] Les origines françaises, стр. 114. — [6] AIM, стр. 560. — [7] AIM, стр. 561. — [8] AIM, таб. XXXIII, стр. 759.

падни капител циборијума одговара типу капитела с предикаонице, представљеном у сл. 205, 206. — Североисточни капител циборијума има, такође приближно, облик капитела на предикаоници, али он (сл. 210), будући без фантастичних птица, представља даљи ступањ у развитку нарочите стилизације лозица и лишћа коју смо нашли и на предикаоници (сл. 207, 208). Према томе, трогирски циборијум је нешто — не знамо тачно колико — млађи од трогирске предикаонице од које зависи у погледу на облик својих капитела.

Сл. 205

Југоисточни капител овог циборијума има нарочиту важност (сл. 211). На њему имамо два реда лозица и лишћа, стилизованих на начин како су стилизовани и на осталим капителима циборијума, али на угловима капитела, изнад другог реда лишћа, налази се по једна биста крилатих анђела. На истим местима, на капителу циборијума у цркви св. Николе у Bari[1], представљени су анђели који клече. Позајмица је, дакле, извесна, и ако не знамо да ли је она потекла из донаторове, операријеве или уметникове жеље за имитовањем овог детаља на циборијуму у Bari.

Ми не познајемо, на жалост, ни донатора ни уметника трогирског циборијума. Натпис на његову западном архитраву садржи само „ен-

[1] AIM, стр. 451, сл. 186.

глески поздрав“: Ave Maria, gratia plena etc. Међутим на западној страни циборијума, на угловима, стоје две мермерне фигуре. Фигура на северозападном углу, на архитраву, представља обученог анђела без крила; а фигура на југозападном углу представља Марију, стојећи и обучену (сл. 212, 213). На постаменту фигуре анђела исписано је: „Tedore (?) Bitalis qda Martini oprarii“; а на постаменту фигуре Марије чита се: „Maurus me fecit“[1]. Ове се фигуре не разликују међу собом у погледу на стил, те их обе сматрамо као рад скулптора Мавра (Maurus).

Сл. 206.

Фигура анђела представљена је, изгледа, у последњем моменту летења, кад ступа на земљу, у полуклечећем положају, с испруженом десницом и окренутим дланом према Марији. Глава анђела је забачена у назад, али је поглед управљен Марији. Коса, у крупним коврчама, оквири крупно лице анђела. Он је без крила, а увијен је у пространи огртач грубље материје који пада, следујући покретима тела, у богатим борама. Марија стоји, према гледаоцу, en face, а с главом окренутом анђелу и с десном руком у гесту неодлучног одбијања нагињући се у назад уплашена појавом анђела и његовим речима. Преко Маријине доње хаљине пребачен је, и у богатим борама аранжован, огртач који, једним делом, иде и преко Маријине главе. Огртач је, на својим ивицама, опточен увојцима (franses). Лева рука, извесно с вретеном, оштећена је. Испод дела огртача преко главе избијају крупне коврче косе које, као и на глави анђела, оквире лице.

[1] DQI, vol. II, стр. 124.

Главе и лица анђела и Марије специјалног су типа. Они нису индивидуални, нити се на лицу ових глава истичу, у довољној мери, разлике у погледу на пол представљених фигура. Обе су главе истог, монументалног стила идеалних облика, какве, тако често, налазимо на античним идеалним статуама нарочито из доба ранијег римског царства. Аутор ових статуа је, очевидно, инспирисан античним представама, али је извесно да се, у свом раду, није непосредно угледао на ма коју античну статуу. Напротив, упоређење ових статуа, у целини као и у појединостима, с представом сцене „Благовести" на рељефу на пре-

Сл. 207.

Сл. 208.

дикаоници Николе Пизана, у баптистерију у Пизи[1], доказује чудновату сличност између ове две групе представљених фигура. Фигура Марије на овом рељефу је мање видна, те пружа мање детаља за упоређивање с Мавровом статуом Марије. Али је фигура анђела на рељефу већим делом видна те се лакше даје упоређивати с нашом фигуром анђела. Огртачи на обема фигурама анђела — на пизанском рељефу и на трогирској фигури — имају, на извесним местима, исте боре, а и третирање саме материје огртача скоро је исто. Међутим нису само главе ових анђела истога типа, него су и коврче косе које оквире лице на исти начин аранжоване. — На основу сличности на овим детаљима не

[1] Pisa, стр. 50, сл. 35.

бисмо смели тврдити да скулптор Мавро није познавао начин рада Николе Пизана и његове школе, ако и није, можда, познавао саму предиикаоницу пизанског баптистерија. Очевидно је да Мавро стоји под утицајима школе Николе Пизана. Он је први, у колико знамо, унео, у далматинску скулптуру овог периода, новине из школе Николе Пизана.

Да бисмо могли боље проценити разлику између ових Маврових фигура у сцени „Благовести“ и свега што је, у овом погледу, постојало дотле у далматинској скулптури,

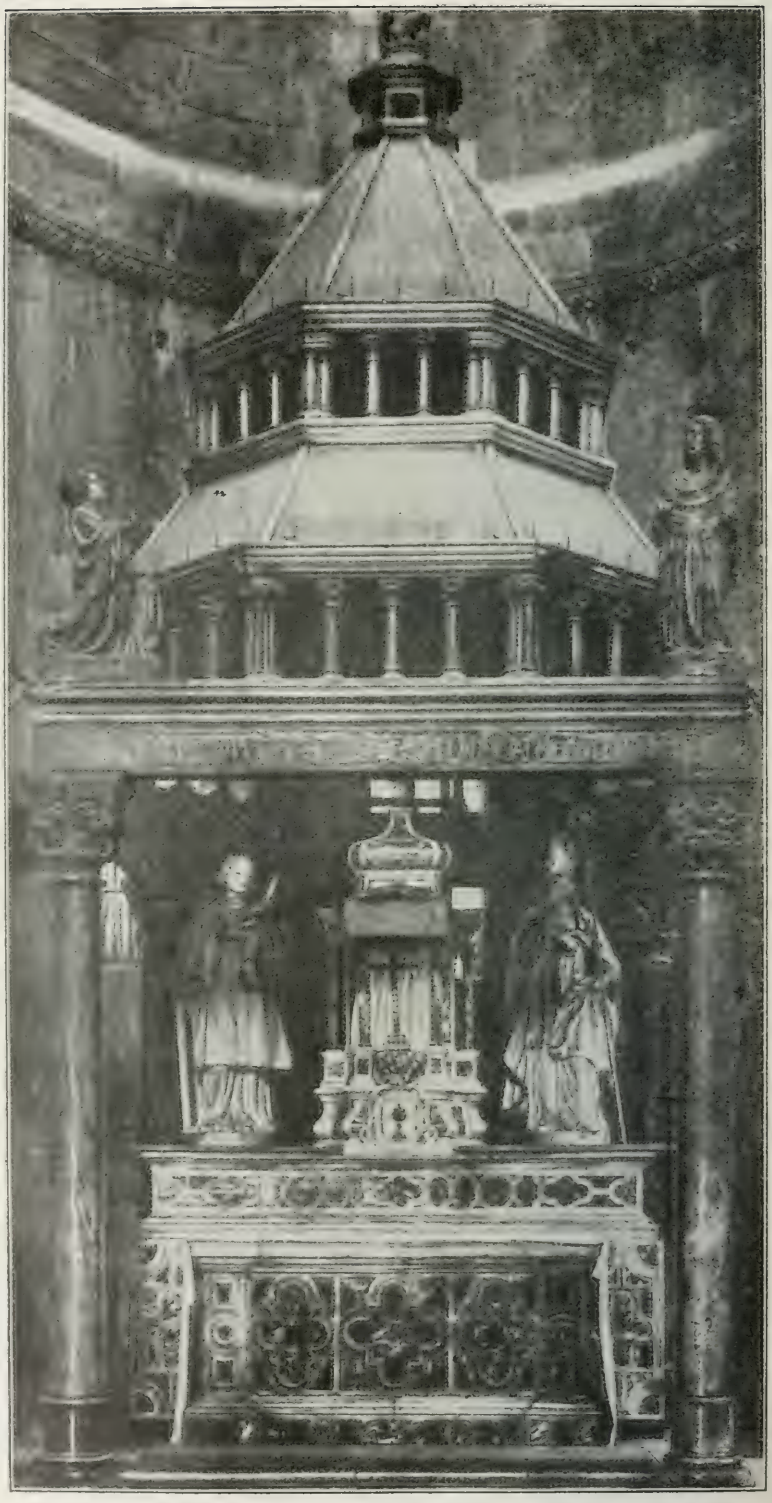

Сл. 209.

довољно је упоредити их само с рељефним представама анђела и Марије на крајевима унутрашње архиволте трогирског западног портала, представе које приписујемо Радовану, до 1240 године (напред, стр. 261). Радованове су фигуре представљене потпуно у духу и стилу византиског сликарства. Али је исти случај и с представом сцене „Благовести“ на скулптираним вратима Андреје Бувине (сл. 220) које, и ако их треба, можда, датирати на почетку XIV века, ипак, у погледу на фигуралне представе, чувају, у главном, традиције византиске уметности.

Сл. 210.

И Радован и Андреја Бувина су, већ по својим словенским именима, домаћи уметници. Они су, у овом периоду, представници већ давно одомаћеног византиског стила у далматинској уметности. Мавро је, напротив, по својој школи, стран у Далмацији. Он ради, у Трогиру, по традицијама школе, основане од Николе Пизана. Зависност Маврових фигура од представа на рељефу пизанске предикаонице доказује нам да се Маврове фигуре имају датирати тек после 1260 године, не одређујући, ни у колико, размак времена које је протекло између 1260 године и године постанка ових фигура. Рад скулптора Радована бележио би, за сада, поуздано најпознији датум трајања византиског стила у далматинској уметности, ако се, на основу познијег датирање Бувининих врата на спљетском дому, не буде имало сматрати да су домаћи уметници неговали византиски стил и на почетку XIV века. Та би се појава нарочито лако дала разумети у Андреје Бувине, сликара, јер у сли-

карству налазимо, у Дубровнику, и у XV веку, „византиски манир“, византиске мадоне“ и т. д.[1].

Наше проучавање Маврових статуа на трогирском циборију показало нам је да је Мавро био стран уметник који ради по традицији школе Николе Пизана. С тога Мавро припада истој групи уметника од којих су неки били запослени и на задарском дому на једној, и при изради сплетске предикаонице на другој страни. Међутим постоје још и други споменици који нам доказују међусобне утицаје између Сплета и Трогира с једне и Задра с друге стране.

Сл. 211.

Кад бисмо знали када је живео Мартин, операрије трогирске катедрале, могли бисмо приближно датирати фигуре на трогирском циборију које је поклонио катедрали Мартинов син, Тодор (?) Биталис. T. G. Jackson мисли да се по датирању ових фигура не може датирати циборијум, јер фигуре нису биле, првобитно, саставни део циборијума. Али такво мишљење не мора бити оправдано. Стилске одлике не би говориле против савремености рада на циборијуму и на овим статуама. Главе и лица анђела на југоисточном капителу циборијума (сл. 211) истог су типа као и главе Маврових фигура. Представа косе на главама појединих анђела још је у јачој зависности од представа на предикаоници Николе Пизана. Eitelberger датира, изгледа, трогирски циборијум у XV век по титули „operarius“, али је он заборавио да је, још пре

[1] JZK, Bd. XI (1917), Beiblatt, стр. 72.

1308 године, fra Gentile de Montefeltro одобрио избор operarius-а „фабрике“ трогирског дома (напред, стр. 191). Према томе титула operarius говори за датирање циборијума, а с њим заједно и Маврових статуа, на почетак XIV века или нешто доцније.

6. — Капител из Задра.

Пренос овог капитела (сл. 214) из цркве св. Ане у музеј св. Доната у Задру,

Сл. 212.

Сл. 213.

у 1886 години, забележен је кратком белешком[1], у којој се вели да капител припада периоду романског стила и да се на њему налазе „скулптуре које имитују античне облике“. T. G. Jackson је, изгледа, пре тога забележио овај капител[2], тврдећи само толико да се он

[1] MZK, Bd. XII (1866), стр. XXXVI, сл. 24. — [2] DQI, vol. I, pl. I, fig. 8.

налази у цркви св. Фрање у Задру. Kowalczyk[1] само датира овај капител у XII век; а Смирић, датирајући га такође у XII век, укратко га описује и вели да је пренет у музеј из цркве св. Фрање[2]. — Међутим овај капител заслужује далеко више пажње.

Пре свега, и без детаљног поређења, јасно је да капител у Задру репродукује, у главним одликама, тип капитела с два реда фантастичних птица, преплетених лозицама и листовима, тип чије смо капителе нашли на трогирском циборијуму, на трогирској и сплетској предикаоници. Карактеристични су облици и завршеци листова, на задарском капителу, који у свему одговарају поменутим капителима из Трогира и Сплета, али је задарски капител рађен грубље, мање прецизан у детаљу и с рђавим представама птица.

Сл. 214.

Не може се претпостављати да су представе на задарском капителу један од претходних ступњева представа на трогирским и сплетским капителима. Само је обрнут случај могућ, јер је очевидна декаденција у изради задарског капитела.

Утврдивши, међутим, порекло узора за сплетске и трогирске капителе овог типа и датирајући их после 1260, односно 1272 године, не смемо датирати ни задарски капител у XII век. Он би се, у најбољем случају, могао датирати око почетка XIV века, у време коме приписујемо сплетску предикаоницу, трогирску предикаоницу и циборијум и, нај-

[1] DKD, у тексту ка табли 73. — [2] Führer, стр. 70, № 106.

после радове другог периода на западном порталу трогирског дома. Задарски капител је нарочито драгоцен у погледу на утврђивање уметничких веза између Задра с једне, и Трогира и Сплета с друге стране, везе које смо познали и раније. Задарски је капител још важнији по томе, што нам он доказује да је Задар примао извесне уметничке новине из Трогира и Сплета.

7. — Циборијум задарског дома.

Циборијум над главним жртвеником задарског дома (сл. 215) сложен је из четири стуба, који носе готски свод с профилованим ребрима и пластично украшеним кључем. Циборијум је, на горњем делу, завршен, споља, хоризонталним венцем с пластичним палметама[1]. Готске архиволте су такође оперважене профилима.

Најбогатије су украшена стабла стубова с атичко-романским базама и с коринтским капителима. Стабла западног пара стубова украшена су с по четири реда квадратних или округлих касета с профилованим оквиром и с по једном розетом у средини сваке касете. Ове, сразмерно дубоке, касете умањују, несумњиво, моћ ношења стабла стуба, те се не би смеле употребити као украс на стаблима стубова за ношење већих терета. Стабло југоисточног стуба је тордирано, с профилованим ужетима[2]; а стабло североисточног стуба је украшено рељефним, профилованим цик-цак орнаментом.

На западној страни циборијума налази се натпис који казује да је циборијум израђен, у 1332 години, о трошку задарског архијепископа Јована de Butovane. Задар је у том времену био под влашћу Млетака, те се лако даје објаснити сличност између овога цуборијума и циборија у цркви св. Марка и цркви dei Frari у Млецима.

8. — Циборијум у цркви св. Трифуна у Котору.

Которски циборијум, типа трогирског циборијума, састоји се из четири осмострана стуба на осмоугаоним базама и с капителима, компонованим од разних елемената тада уобичајених капитела на обалама Јадрана (сл. 216). На архитраву се диже осмострани кров на два спрата, завршен осмостраном лантерном која је, раније, носила фигуру анђела раширених крила[3]. На западној страни осмоугаоника првог спрата крова налазе се две каријатиде од којих је једна обучена у свештеничко, а друга у војничко одело[4]. На осталим угловима овог кровног спрата

[1] DQI, vol. I, стр. 273, pl. IV; MKD, стр. 146. — [2] Последња прерада овог циборијума извршена је, изгледа, у времену између Eitelberger-ове и Jackson-ове посете дома. То се утврђује на основу разног положаја стубова и капитела у снимцима ова два аутора. — [3] DQI, vol. IV, стр. 45, fig. 77. — [4] The Shores, стр. 382.

употребљени су тројни, а између њих по два двојна стуба. На угловима другог кровног спрата су по два, један око другог увијена, стуба, а између њих по један двојни стуб.

Сл. 215.

Као специјална одлика овог циборијума имају се сматрати фигурални рељефи на северном, западном и јужном архитраву. Ови рељефи

илуструју легенду св. Трифуна. Фигуре су, често, дуге, сухе и грубе, али су ипак живахне (сл. 217). Четврти, источни архитрав украшен је пластичним орнаментом без фигура. У погледу украшавања ове стране постоји, несумњиво, као мотив, реминесценција на украшен архитрав циборијума у цркви св. Николе, у Барију[1].

Сл. 216.

[1] AIM, стр. 451.

Ваља истаћи да су луци које носе стубови кровне конструкције троделни (trilobé) луци. Међутим јасно је да ти делови лукова нису конструктивне природе. Они су прости, већма орнаментални додаци полукружном луку који је стварно главни и једини конструктивни елеменат ових аркада.

Најпосле, потребно је поменути да поједини капители двојних стубића имају извесне сличности с неким од Михиних капитела на фрањевачком клаустру у Дубровнику (напред, стр. 246, сл. 177). С погледом на Михино порекло и политичке прилике које су, тада, владале на Приморју од Бара до Дубровника, ове нас сличности не могу изненадити. Међутим, которски је циборијум, изгледа, у главном сувремен изради

Сл. 217.

фрањевачког клаустра у Дубровнику. Томе одговара и досадашње датирање овога циборијума.

J. Ћелчић[1] тврди да је главни олтар которске катедрале био обновљен 1362 године, када су Которани нагомилали велико богаство тргујући, поглавито, по Србији[2]. Таквом датирању овог циборијума одговарају и стилске одлике његових уметничких радова. Однос овог дела Приморја према градовима Јужне Италије, а нарочито према Bari и његовој цркви св. Николе, довољан је да нам објасни појаву ове врсте циборијума у которској катедрали. Остале околности које говоре у прилог овом датирању циборијума поменули смо већ раније (напред, стр. 137 и даље).

[1] Memorie Storiche, стр. 113; DQI, vol. III, стр. 46. — [2] Memorie Storiche, стр. 109.

9. — Два рељефа на сплетском звонику.

На источним странама оба пилона сплетског звоника налазе се, изнад врата којима се улази у звоник, узидани рељефи. Изнад врата југоисточног пилона узидан је рељеф с представом „Благовести“, а изнад врата североисточног пилона и рељефа мајстора Отона (напред, стр. 168) узидан је рељеф с представом Христова рођења и купања.

Сл. 218.

Рељеф „Благовести“ (сл. 218) израђен је на плочи од грчког мермера, високој 1,115 м, дугој 1,735 м, а дебелој 0,20 м. Својом дужином плоча захвата целу ширину пилона. Она је просто уметнута у зид звоника без икакве нарочите везе с њим[1]. — У иконографском погледу представа „Благовести“, вели Јелић, слаже се с осталим представама XIII и XIV века. Догађај се догађа у тробродном храму, у чијим се бочним бродовима налазе анђео и Марија, а у средњем броду је представљен жртвеник. Композиција и њени елементи позајмљени су, у главном, из

[1] Vjesnik N. S., god. I, стр. 66 и даље.

западне уметности. Јелић датира овај рељеф у прву половину XIII века ослањајући се на стилску сродност његових представа с онима на трогирском порталу и на Бувининим вратима на зпљетском дому, о којима ћемо говорити доцније. Ми смо, међутим, већ показали да се трогирски портал не може сматрати као дело краћег размака времена, те је и датирање овог рељефа неодређено. Ни датирање Бувининих врата није потпуно обезбеђено, те се ни упоређењем рељефа с тим вратима не постиже поузданије датирање самог рељефа „Благовести“.

У драперији обе фигуре на овом рељефу налазимо реминисценције на одлике позних романских и раних готских фигура. Али тип лица ових фигура је сличан типу Маврових фигура на трогирском циборијуму (сл. 212, 213) и његова је појава, у далматинској скулптури, могућа само после 1260 године и после Маврових фигура у Трогиру. И поред ове сличности, лица фигура на спљетском рељефу изгубила су ону достојанствену црту монументалности Маврових статуа и постала округлија с јаче наглашеним јагодицама. Обе су фигуре рађене, иначе, у традицији византиског стила без довољног израза унутрашњих емоција у покретима представљених личности. — Међутим има и других ознака на овом рељефу које говоре за још познији његов постанак.

Међу такве одлике спадају, без сумње, капители стубова на спљетском рељефу који су, чувајући још тип капитела с коврчама, веома слични с појединим капителима на которском циборијуму и с Михиним капителима у фрањевачком клаустру (упореди, нпр. капител у слици 177). Орнаменат у просторима између архиволта говори такође за позније доба постанка овог рељефа. Ну, против Јелићевог, сувише раног датирања овог рељефа нарочито говоре представе двојних полигоналних стубова, чија су стабла, у средини висине, везана у чвор. Двојни стуб с везаним стаблима налазимо, — у колико нам је познато —, у Далмацији, најраније на северној фасади другог спрата спљетског звоника, спрата чије доба зидања није поуздано утврђено (напред, стр. 229).

Оскудевајући, за сада, у писаним изворима и у материјалу за упоређивање, принуђени смо одложити дефинитивно датирање рељефа, „Благовести“ до бољих прилика. Свакако је вероватније, на основу изнетих разлога, датирање овога рељефа у XIV него у XIII век.

У некаквој, сада непознатој, вези с рељефом „Благовести“ стајао је рељеф с представом Христова рођења и купања (сл. 219), израђен такође на плочи од грчког мермера. Она сада мери 1,755 м. дужине, 0,635 м. висине и 0,20 м. дебљине.

У представи појединости на овом рељефу налазимо мешавину западних и оријенталних елемената као и на рељефу у линети на порталу

трогирског дома; али је техника обраде рељефа скроз западног карактера какав налазимо и на рељефу „Благовести“.

По стилским одликама својих фигура овај рељеф изостаје иза рељефа „Благовести“, ма да се с њиме, у извесним детаљима, слаже. Тип Богородичина лица је ближи типу лица Маврових фигура. Стилске недостатке на овом рељефу треба, по свој прилици, приписати невештини његова скулптора. У сваком случају и овај рељеф припада времену око почетка XIV века.

10. — Скулптурама украшена дрвена врата Андреје Бувине на сплетском дому.

Сплетски дом је сачувао стара дрвена врата која, већ одавна изазивају дивљење свих познавалаца средњевековне уметности.

Сл. 219.

Врата су двокрилна. Она су висока 5 м., а широка 3,34 м.

Свако крило подељено је у по 14 поља између којих, као оквир, иду широке орнаментоване траке, а у сваком пољу налази се, у рељефу израђена, по једна сцена из Христова живота. Почетак је у левом горњем пољу левог крила врата, гда се налазе представљене „Благовести“. Уметник се није држао хронолошког распореда у представи појединих сцена. Главе клинова, потребних за конструкцију врата, израђене су такође пластично. На левом крилу утврђен је комад полуобличастог профила („Schagleisten“), украшен рељефним орнаментима.

У сл. 220, 221 види се горњи део оба крила с њиховим орнаментима и фигуралним рељефима. Орнаменти трака између појединих поља нису истоветни; они варирају приближно једнаким мотивима. Орнаменти који непосредно оквире представе сцена из Христова живота двојаке су

врсте. Оне се наизменично одмењују. Једна врста тих орнамената је чисто геометриски преплет, а у другој врсти су лозице или лозице и палмете.

Ова су врата била често предмет проучавања. Eitelberger их је само описао[1]. У своме опису ових врата, T. G. Jackson[2] је исправио Eitelberger-ов погрешан препис забелешке о овим вратима, али је он био први који је орнаменте на тракама између поља упоређивао с орнаментима на довратницима Асклепијева или Јупитерова храма у Диоклецијановој палати. Та се погрешка понавља скоро у свих потоњих испитивалаца[3]. J. Zeiler[4] одбија, с правом, свако упоређење ових наших врата с вратима на цркви св. Сабине у Риму; али и он сâм греши кад указује на дрвена врата на цркви капитолске св. Марије у Köln-у претпостављајући да између ових врата може постојати нека извесна сродност бар у томе, што су се обе школе, којима су припадали уметници, потчињавале истим инспирацијама. Келнска врата требало би, изгледа, датирати око X века[5], а спљетска врата припадају знатно познијем времену.

Још Farlatti[6] помиње име уметника који је ова врата радио и доба њихова постанка. По једној забелешци, из XIV века, у једном препису „Historia Salonitana“ од архиђакона Томе, уметник је био Андреја Бувина, сликар из Спљета, који је израдио ова врата у 1214 години.

Ова је забелешка била једини писани извор који говори о овим вратима у Спљету. С тога су је сви испитиваоци цитирали задовољавајући се њеном садржином. Они нису ни покушавали проверити њену тачност стилском анализом самог споменика[7]. Међутим је Л. Јелић[8], у 1895 години, цитирао још једну забелешку, познију од прве, забелешку која се налази на 122 страни оригиналног рукописа поменуте Historia Salonitana од архиђакона Томе, сада у спљетском архиву. Та млађа забелешка гласи: „Anno Domini M(i)l(esimo) III̊. VIII̊ in die sancti Georgy q(ua)n(do) incise porte ecclesie sancti Domnij fuerant facte et posite in loco in porta magna de ecclesia et manent usque ad hodiernum diem.“ Слажући се с раније познатом забелешком у дану ова се забелешка разликује од оне у години, јер бележи 1308 годину, место 1214 годину, а не помиње ни име уметника. „У велике је зачудно“, пише Јелић, „да сам Тома арциђакон († 1268), за чије добе су била израђена врата, није нам ни речице оставио у својој повјести, с тога би се могло сумњати,

---

[1] MKD, стр. 274. — [2] DQI, vol. II, стр. 46. — [3] Vodja, стр. 95; Bulletino, Anno XXX (1907), стр. 160 и даље. — [4] Spalato, стр. 194. — [5] Albrecht Haupt, die älteste Kunst, insbesondere die Baukunst der Germanen, von der Völkerwanderung bis zu Karl dem Großen. Leipzig, H. A. L. Degener, 1909, стр. 108. — [6] Illyricum Sacrum, t. I, стр. 491. — [7] Storia, vol. III, стр. 102. — [8] Vjesnik, N. S. god. I (1895), стр. 87, n 1.

да ли најстарија вијест не садржаје погрешно годину 1214 мјесто 1308. Свакако ово заслужује да се боље изтражи . . ."

Сл. 220.

Не могући се упуштати у решавање питања о самим текстовима ми истичемо још и тај факат да исти архиђакон Тома уноси, у своју

Historia Salonitana, и вести о оправкама на сплетском дому, извршеним под архијепископом Јованом из Равене (напред, стр. 163), док ниједном речју не помиње ова врата која су и онда, као и данас, представљала уметничко дело знатне вредности.

Узалуд ћемо тражити формалне аналогије на трогирском порталу овим представала на сплетским вратима. И ако обе групе представа припадају, у основи, специјалном далматинском стилу, у коме се појављује, већ више пута поменута, мешавина оријенталских и западних елемената и концепција, ипак се оне међу собом јако разликују. Ниједна представа на архиволтама трогирског портала не може се упоредити ни у погледу на композицију, ни у погледу на појединачке фигуре, ни с једном од представа на сплетским вратима. То је случај чак кад се пореде, по садржини, исте представе, као нпр. представа Христова рођења, Цвети, поклоњења мудраца с Истока, шибања Христа и т. д. Кад би, међутим, сплетска врата одиста датирала из 1214 године, то бисмо сасвим оправдано, смели очекивати, на трогирском порталу, већи број сличних или идентичних представа. Али то није случај. Напротив, у композицији као и у детаљу осећа се, на сплетским вратима, већи напредак и ако има још много архаизама. Тај факат нас не изненађује кад знамо да је Андреја Бувина, по ранијој забелешци, био у исто време и сликар, и кад знамо да се византиска уметност, на обалама Јадрана, најдуже одржала баш на пољу сликарства чије су композиције просто преведене у рељефне представе на сплетским вратима (напред, стр. 296 и даље).

Већина наших претходника на овом пољу рада склона је била датирати сплетску предикаоницу и ова врата од прилике у исто доба, па су их, неки, сматрали чак као радове Бувинине школе, ако не као радове самога А. Бувине. Ако је тај њихов осећај тачан, то би самим тим већ било утврђено и позније доба израде Бувининих врата, пошто се сплетска предикаоница, видели смо, ни у ком случају не може датирати пре 1260 односно 1272 године.

Проучавајући сплетску предикаоницу, затим трогирску предикаоницу и циборијум, ми смо нашли, на појединим капителима, на нарочити начин стилизоване лозице и листове. Овако стилизованим листовима понајвећма одговарају стилизовани листови пре свега на летви полуобличастог пресека („Schlagleisten“) на сплетским вратима, а затим и на орнаментованим хоризонталним и вертикалним пречагама између поља. Међу орнаментима ових пречага нема ничега античнога сем простих сижеа који, у овом случају, ништа не доказују пошто знамо како су они ушли у далматинску уметност (напред, стр. 273).

При проучавању оних специјално стилизованих лозица и листова на капителима сплетске предикаонице видели смо (напред, стр. 282) да

се, од очуваних споменика, најближе њихове аналогије налазе на предикаоници у цркви St. Pantaleone у Ravello, рађеној у 1272 години.

На катедрали у Ravello очувана су бронзана врата уметника Barisanus-а

Сл. 221.

из Транија[1], из 1179 године. Исти уметник радио је и бронзана врата на катедрали у Trani, која су ранија од оних у Ravello[2]. На овим вратима у Транију налазимо, у распореду поља, највише сличности с распоредом поља на сплетским вратима. Али се сличност још већма истиче у засебним оквирима око појединих рељефних представа. Ови примери из XII века говорили би, привидно, против познијег датирања, у 1308 годину, сплетских врата, датирања које смо склони, из наведених разлога, претпоставити њихову ранијем датирању у 1214 годину. Трогирски и которски циборијум спадају, по своме облику, такође у ову групу далматинских споменика који, и ако су доцније постали, употребљују облике далеко старијих узора. Узрок томе угледању лежао је, изгледа, у жељи донатора или послодаваца, а не у вољи или немоћи самих уметника да раде у духу уметности свога времена. Уметници су радили

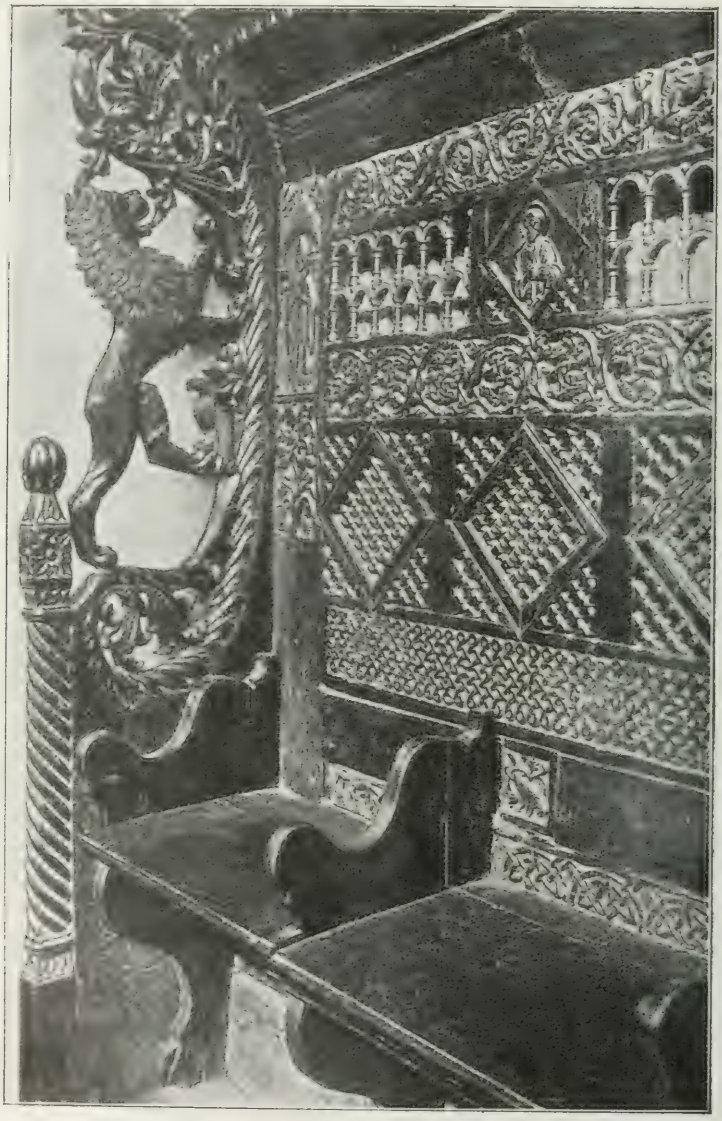

Сл. 222.

[1] AIM, стр. 420, таб. XVIII. — [2] AIM, стр. 418 и даље, таб. I.

по узорима изабраним од њихових послодаваца, али су, у детаљу, следовали навикама, техници и стилу уметности свога доба.

11. — Наслон хорских столова у спљетском дому.

У хоралној капели спљетског дома налазе се, данас, хорски столови (сл. 222, 223), чији наслон заслужује такође нашу пажњу[1]. Крај наслона (сл. 222) с пластичном представом лава познији је додатак у стилу млетачке готике[2]. Ови хорски столови нису, првобитно, рађени за спљетски дом, него, вероватно, за цркву бенедиктинског манастира св. Стефана „Под Боровима“[3].

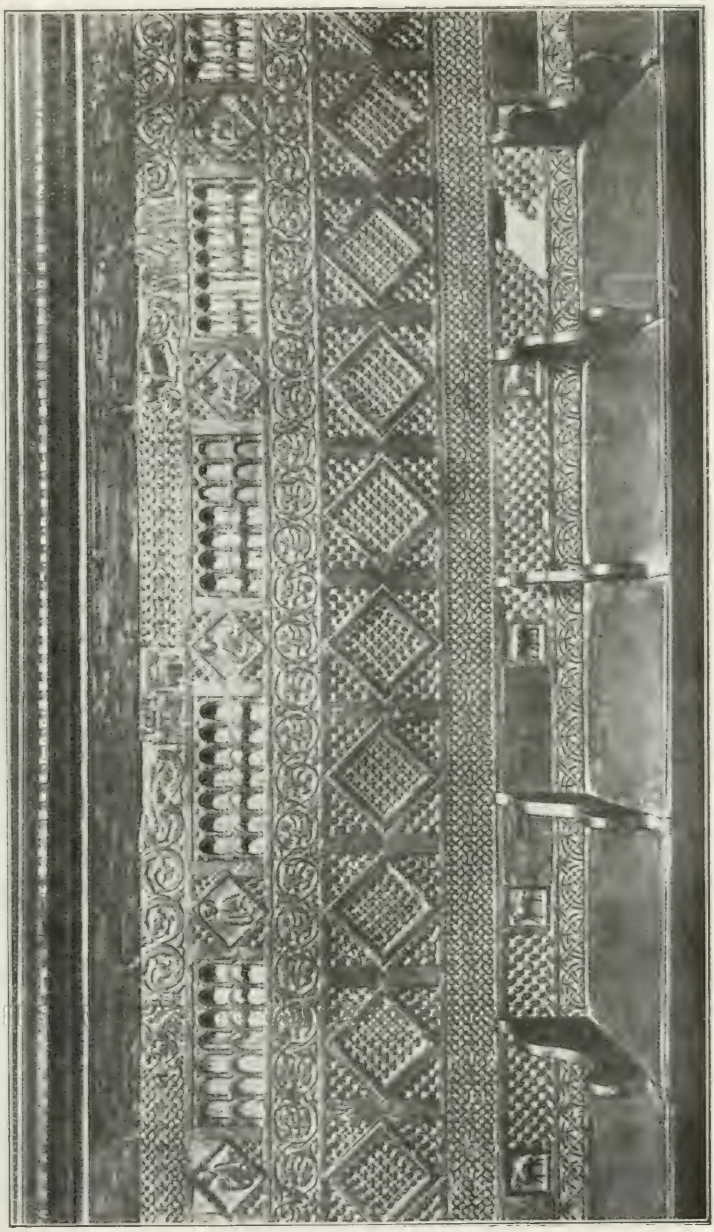

Сл. 223.

[1] MKD, стр. 283. — [2] DQI, vol. II, стр. 50; The Shores, стр. 300. — [3] Vodja, стр. 103; Vjesnik N. S. god. II (1896), стр. 141.

Из наших слика види се систем декорације наслона. Првобитни горњи део наслона је, на жалост, оштећен, а садашњи је додат при преносу у дом. У две најниже траке имамо геометриске преплете, а у двема горњим тракама налазе се или само преплети лозица или се они, наизменично, одмењују с геометриским преплетима и фигуралним представама. Фигуралне — животињске — представе имамо у другој траци — рачунајући оздо — затим у траци с аркадама и, најпосле, на крајњим ступцима наслона (сл. 222). Најширa је трака подељена вертикалним пречагама у четвртаста поља у којима се налазе на угао постављени квадратни оквири, испуњени решеткама. Иста је подела и у траци с двоспратним аркадама у чијим се, на угао постављеним, квадратима налазе бисте светаца.

Наслон је био полихромиран, а на оквирима око биста светаца и на вертикалним пречагама у траци с решеткама очували су се остаци интарсије кости у дрвету.

Као и у погледу на већ проучене споменике овог периода тако је и у погледу на овај наслон најспорније питање о његову датирању. — Ф. Булић[1] датира овај наслон у XI век, а најкасније у XII век. Л. Јелић[2] такође мисли да наслон треба датирати у XII век. Према томе они би били старији од свих до сада проучених скулптура овог периода. То је, разуме се, немогуће.

Едикула или табернакул изнад светитељске фигуре на ступцу наслона (сл. 222) има стубове чији капители имају облик капитела с коврчама. Стабло дрвета испод ове фигуре завршује се двама листовима чија је идентичност, у погледу на стилизацију, са листовима на трогирском порталу другог периода и на сплетској предикаоници, очигледна. Преплети лозица могу се, у погледу на своју композицију и општи карактер, сматрати, без икакве погрешке, као млађи од оних на дрвеним вратима сплетског дома. Најзад, врло је важна, у погледу на датирање, појава двојних стубова чија су стабла везана у чвор на овом наслону. Ти стубови носе, на овој представи, циборијум у највишој траци (сл. 223). Двојне стубове с овако везаним стаблима нашли смо на рељефу „Благовести“ (напред, стр. 304). С овим рељефом има наш наслон заједничке и аркадице које се на рељефу налазе на Маријиној столици, а такве исте аркадице налазимо и на столици човека који прави кобасице на левом, унутрашњем ступцу трогирског портала, представи коју приписујемо другом периоду рада на порталу. Такве су аркадице често примењене, као орнаментални, а не конструктивни елеменат, и на споменицима XII века у области Абруца (Abruzzi) од којих

[1] Vjesnik, N. S. god. II, стр. 141. — [2] Contributo, стр. 28, 108.

се, као најближа аналогија, може навести завршни део дрвеног иконостаса у цркви св. Марије у Valle Porclaneta[1].

Напротив, представљена птица на спљетском наслону (сл. 222) веома је слична с птицом на плочи испод конзола на парадном прозору катедрале у Bari, израђеном после 1178 године[2].

Упућујући на наше објашњење односа између старијих узора и ових споменика у Далмацији (напред, стр. 310), мислимо да се овај наслон има датирати тек у XIV век, а свакако после дрвених врата спљетског дома.

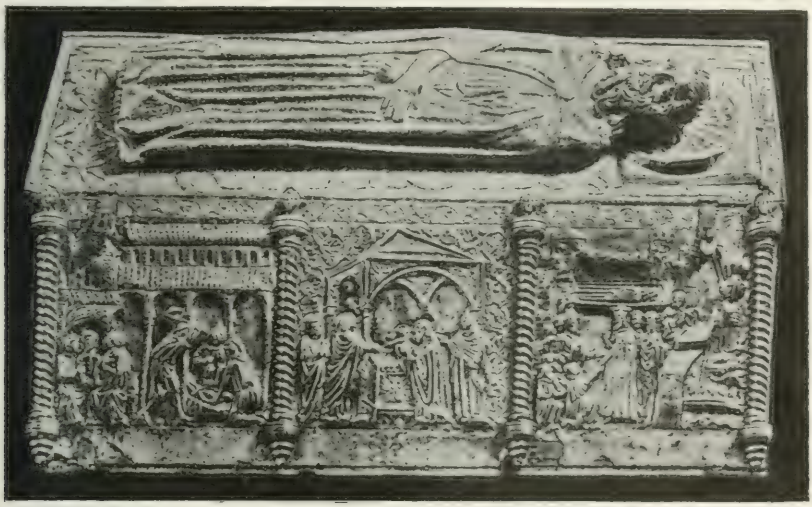

Сл. 224.

12. — Сребрн ковчег св. Симеона у Задру.

У цркви св. Симеона, у Задру, чува се, и данас, сребрни ковчег (сл. 224, 225) у коме се налазе мошти св. Симеона Богопримца[3]. Заклопац ковчега има облик крова на две стрехе.

Дуже стране ковчега подељене су, тордираним стубовима, у по три поља. На једној страни поклопца представљен је, скоро у природној величини, упокојени Симеон, а на другој страни крова, у средњем пољу сам уметник, једанпут при раду, а други пут, с гестом обожавања моштију. На овој страни крова, у бочним пољима, представљене су сцене при покушају крађе каквог дела моштију. Управо испод поља, у коме је уметник представио самог себе, налази се, у средњем пољу дуже стране (сл. 225), следећи натпис у 11 редова: „Symeon hic justus

[1] AIM, стр. 555, сл. 251; упореди, на истом месту, остале примерке: стр. 561, сл. 255; pl. XXIV; стр. 565, сл. 256. — [2] AIM, стр. 471, pl. XXII. — [3] MKD, стр. 157; DQI, vol. I, стр. 312; MZK, Bd. XXI (1895), стр. 66; ARD, стр. 81.

y/exum de Virgine nat/um ulnis qui tenuit / hac archa pace quie/scit. Hungarie regi/na potens illustri/s et alte Elizabet j/unior quam voto con/tulit almo. Anno mi/lleno treceno octuageno". На доњем делу, испод овог натписа, следује други натпис у једном реду: „† Hoc opus fecit Franciscus de Mediolan".

По садржини натписа знамо да је Франциско из Милана израдио, у 1380 години, овај ковчег по налогу угарске краљице Јелисавете, млађе. Она је била жена Лудовика I, Великог, а названа је млађа с тога што се и Лудовикова мајка звала Јелисавета.

Из Францисковог тестамента, из године 1388, знамо да је Франциско био златар, син Антонија из Sesto, у области Милана, а да је,

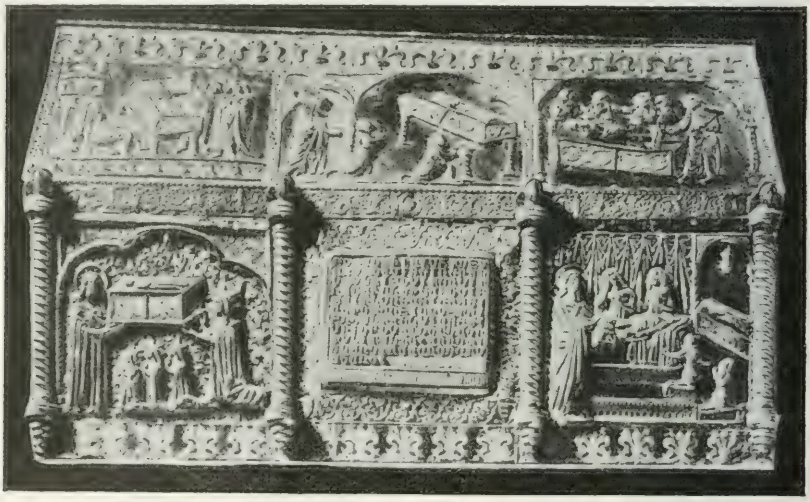

Сл. 225.

тада, био становник Задра („Francesco orefice, q. Antonio, da Sesto, territorio di Milano, abitante di Zara"). То је све што знамо о Франциску.

На самом ковчегу има делова који су, доцније, дорађивани или преправљани.

Ми смо, по изузетку, навели и овај ковчег поглавито из разлога што он, будући поуздано датиран, може да послужи као полазна тачка у проучавању златарских радова, тако многобројних по приморским црквама. И ако се студија ове врсте објеката не би тицала уметничких дела велике вредности, ипак је она потребна већ и због мноштва самог материјала који ваља проучити.

Закључак.

Проучени архитектонски и скулптурни споменици постали су у области приморског карактера. Далмација је, пре свега, област басена Јадранског, а, затим, Средоземног Мора. Море је спајало Далмацију са свима пределима и свима уметничким центрима на обалама Средоземног Мора и у његову позађу. И као што се ни политичка историја Далмације не може разумети без познавања политичких догађаја у областима око источног и западног дела Средоземног Мора, тако се, без познавања уметности тих истих области, не може разумети ни историја далматинске уметности у времену чије смо споменике проучавали.

У том времену, можда више него игда, далматинска уметност је само један део јадранске уметности, постале у градовима и у пределима око Јадрана. С тога би, изгледа, било далеко оправданије проучавати далматинску уметност као део целокупне јадранске уметности, а не као уметност засебне области. У нашем претходном излагању наћи ће се веома много факата за потврду овог мишљења. Међутим, има довољно оправдања за проучавање далматинске уметности као уметности засебне области.

Срби и Хрвати, настањени у Далмацији од почетка VII века, и политичка историја ових народа, без обзира на њихове интелектуалне и уметничке особине, унели су, у далматинску уметност, од почетка IX до почетка XV века, извесне одлике специјалног карактера. За римским легионима и колонистима прелазили су, преко Далмације, задржавајући се у њој краће или дуже време, Готи, Авари, Срби и Хрвати, а сем њих, као освајачи или као политички господари, још и Византинци, Франци, Арапи, Македонски Словени, Мађари, Татари и Млечани. Тако бурну прошлост није имао ниједан од осталих предела на обалама Јадрана.

То је искључива привилегија Далмације до које су допирале најезде већине народа који су доспели до Балканског Полуострва, најезде које су, у Далмацији, завршаване, или су, у њој, сузбијане и из ње потискиване.

Далматински градови и острва, насељени, на почетку времена чије смо споменике проучили, романским елементом с примесама страних елемената, придошлих из разних области — нарочито источних — око Средоземног Мора, вршили су, и у овом времену, добро познату улогу приморских градова око овог мора. Они су, с једне стране, тежили за одржањем наслеђених традиција на културном пољу, а с друге стране, за чувањем своје градске слободе. Околни, српски и хрватски елеменат, усељавајући се у све јачем броју у градове, наслеђивао је тамошње традиције и тежње градских и острвских аутохтона, занемарујући, често, своја етничка обележја или губећи их потпуно. И када, у другој половини XI века, околни хрватски елеменат беше успео да, за кратко време, завлада и политички над градовима и острвима, појављују се, с једне стране, Мађари, а, с друге стране, папе да, сваки у свом правцу и на њему сопствен начин, потисну или парализују даљи културни и уметнички развитак словенског елемента. Само ће савесни испитивалац средњевековне далматинске уметности моћи појмити свуколику дубину провале у коју је, папским утицајем у интелектуалном животу Хрватске и Коломановим завојевањем Хрватске и Далмацује, сурвана слободна далматинска уметност. Јер, после тих догађаја, престаје, у залеђу приморја, сваки уметнички рад и ако је, пре тога, он успео да и овај предео густо засеје архитектонским споменицима. Зла коб која је задесила Хрвате, на почетку XII века, задесила је Србе, у XV веку, завојевањем Србије и српских земаља од стране Турака. У историји српске и хрватске уметности та два догађаја представљају карактеристичне пандане, још довољно не запажене, нити проучене.

Далматинска уметност је, од почетка IX до почетка XV века, религиозна уметност. Као уметност политички незнатније, а економски слабије области, далматинска уметност се развија под утицајима политичких, економских и црквених прилика у својој области, прилика зависних од спољашњих догађаја. Нису сви ови фактори — политички, економски и црквени —, у исто време и истом јачином, деловали на свима тачкама наше области. Далмација је, политички и црквено, у разним временима, била разнолико подељена. Сем тога, докле су, у залеђу приморја, политички и црквени фактори били претежнији, дотле су, у далматинским градовима, претежну улогу играли економски интереси њихових становника, интереси који су одређивали и политичко држање самих градова. Из ових околности потиче свеколика разноликост појава на уметничким споменицима наше области и њихова разноврсност која се, понекад, тешко разумева и противи, у појединостима,

груписању у веће стилске групе које би, бар донекле, биле и хронолошке групе. О свему томе наћи ће се довољно података у претходном излагању; али — да се послужимо параболом — дрва нам не смеју заклањати шуму.

Далматинска уметност Средњег Века почела је с покрштавањем словенског елемента у Далмацији и далматинској Хрватској. Најстарије споменике налазимо у северним пределима наше области који су, најраније, ушли у састав организоване франачке државе и где је, најраније, извршено дефинитивно покрштавање Хрвата. Узори грађевина ових предела, до 878 године, пореклом су из суседне области Истре, с њених острва и из франачке државе, нарочито из Јужне Француске.

Скоро истовремено појављују се, под политичким и црквеним утицајима из Византије, у јужним пределима Далмације, грађевине типа једнобродне оријенталне базилике и њених сложенијих облика. Најстарије грађевине овог типа допиру, у колико за сада знамо, до средине IX века; али се оријентални тип, у разним варијететима, одржава, досељавањем избеглица испред Турака, чак до XVI века.

У архитектури — а специјално у конструкцији куполе — задржава се старији, на острвљу још у VI веку познати, начин конструкције у тамбуру скривене куполе на тромпама. Скулптура је примењена само у декорацији грађевина и црквеног намештаја. Скулптура употребљава, све до 1104 године, скоро искључиво, мотиве геометриских преплета, испуњених, понекад, вегетабилним и анималним, а врло ретко фигуралним представама. Геометриски мотиви примењују се, традиционално, и у декорацији споменика у XIII и XIV веку, али спорадично и измешани с карактеристичним орнаментима дотичнога доба. Жртвеници, олтарске и хорске преграде, капители стубова, оквири врата, а врло ретко и прозора, украшавани су оваквим скулптираним радовима.

Исток и Запад, сваки са својим специјалним одликама, први поглавито у архитектури, а други у скулптури, такмиче се о превласт у далматинској уметности све до 1204 године. Од почетка IX века до краја XII века далматинска уметност пролази кроз исте фазе кроз које пролази и уметност Јужне Италије. За то време, поступним слабљењем Византије с једне, рашћењем папског ауторитета у хришћанским државама, појавом Нормана у Јужној Италији и, најпосле, акцијом цистерцита с друге стране, Исток губи, у Далмацији, и на пољу архитектуре, све већма терен уступајући га Западу и његовој уметности. У овом погледу су грађевине цркава из времена од средине XI до краја XII века најлепши примери за студију овог процеса, започетог у северној Далмацији, на Рабу и у Задру, одакле је, поступно, прешао и у остале пределе наше области. У Сплету су цркве св. Еуфимије и

св. Николе de Collegaci последњи, поуздано датирани, представници утицаја оријенталне уметности.

Котор је, због свога географског положаја, због политичких и црквених прилика у себи, имао нешто другчији развитак архитектуре. На почетку XII века почиње се зидати и которска катедрала, црква св. Трифуна, под претежно јачим утицајима са Запада, преко суседне Апулије. Али се, при крају XII и на почетку XIII века, зидају, у Котору, за владе првих Немањића у Србији, чисто оријенталне грађевине, цркве св. Луке и св. Марије.

Почетак XIII века с падом Цариграда у латинске руке, у 1204 години, бележи, у далматинској уметности дефинитивну победу Запада над Истоком. Снажна и неуморна активност Фридриха II на пољу архитектуре, у Јужној Италији, морала је, под стицајем прилика, утицати и на уметност у градовима Далмације који, као и градови Тоскане, подлегоше утицају уметности из Јужне Италије. Дом у Трогиру постао је под утицајима из Апулије, под којима је рађена и катедрала у Пизи. Скулптор Радован, пореклом Хрват или Србин, познат нам с трогирског портала, ради, у првој половини XIII века, у духу тадашње апуљске уметности, у коме ради, у Барлети, и његов сународник, Симеон Дубровчанин. Само пола века доцније, најпре у Задру, а затим у Сплету, утицаји из Пизе потискују, у Далмацији, утицаје из Апулије не само у архитектури него и у скулптури. Утицаји школе Николе Пизана неоспорни су на предикаоницама у Сплету и Трогиру, на циборију и на Мавровим фигурама у Трогиру.

Следбеници пизанске школе израђују, у далматинској скулптури, око почетка XIV века, најлепша дела, међу која спадају радови другог периода на трогирском порталу, на предикаоницама у Сплету и Трогиру и т. д., мешајући, ипак, елементе апуљске уметности, заступљене на фантастичним капителима ових предикаоница. На скулптираним вратима сплетског дома, поред свих очигледних новина, позајмљених са Запада, живе још елементи оријенталског сликарства, као што опет, с друге стране, у Котору, око половине XIV века, налазимо, на цркви св. Трифуна, утицаје из суврмене уметности у Србији.

Далматинска уметност XIII и XIV века постоји, скоро искључиво, у градовима Далмације који су, још од средине XII века, ступили у пријатељске односе и у економску заједницу с приморским градовима Италије. Из очуваних текстова уговора између ових градова очигледно је, да су далматински градови, потпуно равноправно, преговарали и закључивали уговоре с италским градовима. Такав однос, утврђен писаним уговорима у погледу на политичке и економске везе, постоји стварно, и ако га невично око тешко запажа или шовинизам негира, и на пољу уметности. Као што се трговац или занатлија, поданик једног од уговорача, слободно

кретао у граду и у области другог уговорача, тако су се исто слободно кретали и уметници у дотичним градовима и областима. Симеон Дубровчанин у Барлети није, извесно, једини Далматинац који је радио у италским градовима, и ако нам историја није очувала њихова имена. С тога се далматинска уметност не може сматрати као просто зависна, у сваком погледу, од уметности у италским градовима. Далматинска уметност XIII и XIV века је сестра, а не ћерка уметности у појединим италским градовима и областима. У далматинској уметности овога доба сусрећемо се с истим појавама као и у уметности италских градова и области. Али те појаве нису просто наметнуте од културно јачег суседа, него су свесно, својевољно и по сопственом укусу слободно изабране од послодаваца у далматинским градовима. Постоје слободне комбинације истих елемената, али не постоји ропско копирање појединих споменика.

Пријатељство и економска заједница између далматинских и италских градова још већма су појачани династичком променом на угарско-хрватском престолу, на почетку XIV века. Од месеца Августа 1301 године, када Карло Роберт, из анжујске династије у Напољу, би крунисан за угарског и хрватског краља, постадоше још тешње политичке везе између далматинских и јужноиталских градова. Они се, сада, појављују, мање-више, као политичка и економска целина вршећи посредничку улогу између својих области. Долазак фрањеваца и доминиканаца у далматинске градове и њихова акција према Босни и Србији нису били од мањег значаја за далматинску уметност XIII и XIV века.

У првој половини XIV века у Задру, а у другој половини тога века у Трогиру, осетни су и утицаји из Млетака који уносе у далматинску уметност, на поменути начин, елементе готског стила. Ови се елементи бојажљиво помаљају још и на скроз романском фрањевачком клаустру у Дубровнику и на апсидалној трифори которске катедрале у времену око средине XIV века. Овом добу припадају и радови трећег периода на трогирском порталу, на галилеји трогирског дома и на његову звонику који је, после неколико десетина година, настављен у чисто млетачкој готици која слави свој триумф, у Далмацији, на катедрали у Шибенику, споменику ван обима нашег проучавања. Дефинитивна победа готике у Далмацији последица је млетачке окупације наше области у првој четврти XV века.

Политичке и економске прилике које су настале, у Далмацији и њеним градовима, сем Дубровника, после млетачке окупације, онемогућиле су даљи развитак слободне далматинске уметности и у самим градовима. На острвљу и на приморју Млечани, а у позађу Турци. Далмација постаде тада ратно поприште на коме не успева уметност. И ако се, на понеким местима, и у овом времену, стварају на пољу

архитектуре и скулптуре, дела изнад просечне вредности, она се појављују као егзотичне биљке, пресађене по вољи или по заповести освајача. Уметничка дела овога доба нису дела слободних грађана независне отаџбине. Решени да проучимо слободну уметност Далмације, морали смо се зауставити на години, када је Далмација, отргнута од свога позађа, изгубила своју слободу и своју уметност.

Индекс.

NB! — Ред слова по ћирилиској азбуци; слово *с* је сређено по изговору с = ц и с = к. Бројеви упућују на стране.

А.

Aachen, види Aix-la-Chapelle.
Aversa, град у Италији, 118.
Авијанус, Јован, архитекта, 230.
Аврамова жртва, 228.
Адам и Ева, на трогирском порталу, 256, 259, 265, 271.
Азбука, 9 (франко-галска), 29 (готска), 89, 170, 171.
Aime, у Савоји, 119.
Aix-la-Chapelle (Aachen), 16, 85, 88, 90, 102.
Акантус, 124, 186, 187, 262, 263, 264, 271, 273.
Аквилеја, 82, 121, 169, 220.
Арбанија, 245.
Алекси, Андреја, Драчанин, архитекта и скулптор, 74, 126, 192, 230, 257.
Алексије Комнен, 147, 149.
Alphanus Termolitanus, скулптор, 282.
Altamura, 138, 214.
Amalfi, 180.
Амброз, светитељ, 89.
Амико, кнез из Giovennazza, 147.
Андреја, задарски приор, 46, 57.
Андреја II, угарски краљ, 176.
Андреја III, угарски краљ, 177.
Anjou, 118, 247.
Анжујци, напуљски краљеви, 180, 181, 201, 204, 215, 248.
Анкона (Ancona), 233.
Antelami, скулптор, 196, 214, 266.
Антиохија, 87, 168.
Антични елементи у познијој уметности, 208, 270, 274, 276, 293, 308.
Апсида, 70.
Арабљани, 88, 96.
Аркосолијум, 9.
Аронције, ђакон, светитељ, 89.
Артик, у Јерменској, 81.
Архиволте, оштре, 74.
Архијепископ, у Trani, 200.
Архијепископија, барска, 24, 98, 149.

Архијепископија, дубровачка, 24, 98, 149.
— задарска, 220.
— сплетска, 23, 95, 98, 149, 287.
— у Bari, 141.
Асел, светитељ, 89.
Астрагал, 21.
Атријум, 49.

Б.

Badavito, artifex, 129.
Базиликата (Basilicata), 74, 100.
Балдахин, 262.
Балустрада, 19, 186, 187, 217, 237, 280, 287.
Балшићи, 246, 247.
Bamberg, 259.
Баптистеријум, у Задру, 75, 87.
— у Пизи, 270, 275, 280, 286, 293.
— у Сплету, 161.
Бар (Antivari), 97, 98, 141, 244, 245, 247, 248, 302.
Bari, 88, 96, 99, 138, 141, 143, 180, 181, 200, 224, 225, 233, 234, 248, 268, 280, 282, 286, 291, 301, 302, 313.
Barisanus, скулптор из Trani, 309.
Barletta, 180, 181, 183, 198, 199, 200, 201, 202, 234, 290.
Бегство у Египат, 61.
Бела II, угарски краљ, 148.
Бела III, угарски краљ, 176.
Бела IV, угарски краљ, 176, 189, прим. 4; 196.
Беневент (Benevento), 268.
Бенедиктинци, 22, 24, 90, 113, 114, 115, 117, 120, 121, 130, 141, 143, 149, 158, 168, 169, 179, 311.
Бенковац, 158.
Бергам (Bergamo), 123.
Бертолд von Leiningen, бамбершки епископ, 259.
Бизанти, которска породица, 38.
Биоград (Zara Vecchia), 112, 120, 144, 148.
Бискупија, село код Книна, 22, 110, 169.
Биста као украс на капителу, 57, 291.
Bisceglia, 180, 248.
Биткула, сестра св. Августина, 213, 214.
Bitonto, 198, прим. 3; 234, 248, 282, 284, 286.
Бифора, 38, 185, 230.
Бихаћ, 63, 89, 264.
Бишево, острво, 35.
Благовести, 228.
Богумили, 179, 235.
Бојана, 1, 97, 98.
Бока Которска, 29, 33, 40, 97, 98, 99, 141.
Боканић, Трифун, архитекта, 210.
Бол, на Брачу, 25.
Boninus da Milano, скулптор, 170, 229.
Bonnanus, скулптор, 274.
Борна, хрватски кнез, 88, 89.
Босиљина, види Дрид.
Босна, 52, 97, 148, 149, 175, 177, 179, 235.
Bramantino, 33, прим. 2.
Бранимир, хрватски кнез, 94, 102, 158.
Брач, 25, 29, 39, 61, 96, 100, 179, 230.
Брда, у Боци Которској, 29.
Брибир, 109.
Бриндизи (Brindisi), 234.
Бувина, Андреја, 232, 295, 304, 305, 306, 308.
Бугарска, 59.

Будва, 96, 245.
Будим, град, 190.
Будимир, 158, 159.
Бузила, жена краља Коломана, 120, 148.
Буона, жена Мавра Казафранка, 36.
Bourgogne, 118, 130, 198, 199, 201.
Buscetus, архитекта, 224.

В.

Валона, 182.
Василије I, Македонски, 43, 89, 96, 98, 99, 102.
Василије II, 52, 94, 97, 103.
Векенега, опатица у Задру, 117, 119, 120, 150.
Вели Варош, у Сплету, 47.
Венус Medici, 259.
Вергада, 88.
Верона, 266.
Вила рустика, 64.
Villard de Honnecourt, архитекта, 196.
Вис, 16, 32, 36.
Вита, фрад, 139, 140, 247.
Витале Фалијери, 147.
Вишеслав, хрватски кнез, 88, 154.
Владимир, српски кнез, 97.
Владислав, хрватски кнез, 88.
Vomano, 290.
Вукан, син Немањин, 36.

Г.

Газа (Gaza), 202.
Галерија, 19, 123, 138, 220.
Галилеја (парадиз), 115, 132, 136, 143, 190, 192, 194, 196, 197, 198, 201, 205, 271.
Galliano (баптистеријум) 46.
Gualterius de Foggia, скулптор, 282.
Годеслав, жупан, 9, 89.
Гојковић Матеја, архитекта, 208.
Готи, Западни, 59.
Градац, на Ибру, 247.
Градо (Grado), 67, 92, 124, 182, 202.
Градови, далматински, 94, 95, 100, 101, 102, 103, 116, 141, 147, 148, 149, 150, 175, 178, 180, 182, 220, 251.
Гргур, нински епископ, 95.
Гргур VII, папа, 130, 147, 148.
Gregorius, задарски проконзул, 165.
Грифон, 58.
Грчка, 16, 74, 84, 93, 100, 101.

Д.

Данијел, јерменски архитекта, 119, прим 3.
Данило, архијепископ Србије, 140.
Двојни стуб с везаним стаблима, 229, 304, 312.
Деамбулаторијум, 125, 126, 127, 128.
Дезидерије, опат у Monte Cassino, 116, 168.
Déir Seta, у Сирији, 87.
Декорација, пластична, 9, 12, 21, 22, 27, 31, 56, 57, 61, 63, 76, 91, 110, 111, 112, 133, 153, 172.
Дерза, которска породица, 38.
Деса, српски велики жупан, 141.
Дечани, манастир, 138, 139, 140.
Didenhofen, види Thionville.
Диоклецијанова палата, 118, 122, 156, 226, 227, 231, 270, 274, 306.
Догана („Sponza"), у Дубровнику, 240.

Дом, на Градо, 202.
— на Крку, 124.
— у Бамбергу, 259.
— у Брешчији, 86.
— у Дубровнику, 235.
— у Задру, 19, 122, 123, 197, 216, 251, 256, 265, 266, 270, 272, 285, 296, 299.
— у Поречу (Parenzo), 84, 154.
— у Пуљу (Pola), 58.
— у Рабу, 130, 155, 185, 212.
— у Сплету, 77, 161, 164, 166, 167, 169, 170, 225, 280, 285, 296, 304, 305, 308, 311.
— у Трогиру, 187, 188, 211, 212, 214, 216, 251, 252, 272, 276, 279, 280, 285, 287, 304, 308, 312.
— у Шибенику, 257.
Домагој, хрватски кнез, 88, 89.
Доминиканци, 29, 39, 179, 213, 235, 286.
Доминик, скулптор, 171.
Dominicus, свештеник, 157.
Domnius de Judicibus, сплетски архијепископ, 228, 229.
domus (= маузолеј), 9.
Донат, задарски епископ, 16, 20, 90.
Драч, 97, 178, 180, 181, 182.
Драчевица, стара жупа, 40.
Дрво живота („хом"), 58.
Држислав, Стефан, хрватски краљ, 49, 52, 94, 102, 103, 160.
Дрид, у околини Трогира, 150, 189, 190, 194.
Дрнишки Градац, 77.
Дробњаци у Црној Тори, 40.
Дубровник, 28, 39, 94, 96, 98, 102, 136, 140, 141, 151, 175, 176, 178, 180, 181, 232, 245, 246, 247, 248, 296, 302.
Дукља, 1, 96, 97.
dux Dalmatiae, 94, 102, 178.
Душан, српски цар, 233.

Ђ.

Ђенова, 178, 234.
Gentile di Monte Feltro, кардинал, 189, 297.

Е.

Егзархат равенски, 88.
Емпоре, 46, 217, 224, 225, 286.
Епископија, задарска, 220.
— зетска, 99.
— которска, 23, 99, 141.
— у Биограду, 112, 149.
— у Книну, 112, 149.
— у Нину, 89, 95, 96, 149.
— у Стону, 27, 95, 99.
— у Трогиру, 149, 287.
Еуфразије, епископ, 84.

Ж.

Жажвиће, 54, 109, 197, 227.
Жестиње, 34.
Жигмунд, угарски краљ, 178.
Жиока на рабош, орнаменат, 214, 257, 259.

З.

Загреб, 213.
Задар, 10, 16, 20, 44, 52, 54, 59, 61, 67, 88, 92, 94, 96, 97, 100, 101, 102, 115, 117, 120, 135, 141, 144, 148, 150, 151, 168, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 220, 225, 251, 256, 266, 279, 280, 296, 297, 298, 299, 313, 314.

Звоник, 21, 26, 29, 37, 41, 43, 48, 53, 56, 60, 63, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 127, 132, 136, 143, 145, 146, 190, 197, 225, 241.
— доминиканског манастира у Дубровнику, 236.
— у Задру, 117, 186, 187, 225.
— поред дома на Рабу, 185, 212.
— у Сплету, 170, 192, 225, 285, 301, 304.
— у Трогиру, 205, 207, 271.
Звонимир, хрватски краљ, 110, 147, 148.
Здеслав, хрватски кнез, 43, 89, 92, 94, 95.
Зета, 1, 245, 247.
Зидарска техника, 8, 69, 122, 127, 128, 187, 205.
Змајевић, задарски епископ, 18.
Зрмања, 1, 177.

И.

Ибар, 247.
Иван, каменар, 248.
Ivrea, 130.
Иконостас, 27.
Ile-de-France, 118, 119.
Иљко, хрватски кнез, 89.
Импост (imposte), 172, 229, 243.
Иноћентије III, папа, 221.
Интарзија, 220, 224, 312.
Исак Комнен, 51.
Истра, 76, 81, 83, 84, 88, 90, 92; 155, 182.

Ј.

Јаковчић, Јаков, архитекта, 230.
Језик писаних докумената у Далмацији, 181.
Јелена, српска краљица, 247, 248.
Јелена, хрватска краљица, 49, 52, 149.
Јелисавета, млађа, угарска краљица, 314.
Јерменска, 81, 84, 90; 119, прим. 3; 146, прим 1.
Јерусалимска Краљевина, 201.
Јесенице (Пољице), 28.
Јован, сплетски архијепископ, 67, 161, 162, 163.
— которски приор, 38.
— крчки епископ, 124.
— из Равене, 161, 164, 171, 308.
— IV, папа, 98.
— VIII, папа, 95.
— XXII, папа, 214.
Јованићани, калуђери-болничари, 200.
Johannes Chroatensis, 12.
Johannes de Butovane, задарски архијепископ, 222, 223, 278, 279, 299.
Јустинијана Прима, 97.

К.

Саеп, у Француској, 143.
Кажотић (Casotti) Никола, трогирски епископ, 190, 213, 214, 216, 259, 261, 265.
Казанцилар-Џамија, у Цариграду, 269.
Калабрија, 97.
Канивитић, Марин, свештеник, 29.
Канелиран стилобат, 202, 266.
Канелуре, 202.
Cannelures rudentées, 202, 266.
Canusium, 141.

Капела палатинска Карла Великог, 85, 87, 90.
Капела на Ратацу, 23.
— св. Сервула, у Трсту, 82.
— св. Спиридона, у Котору, 37.
— св. Ципријана, на Ластову, 25.
„Капител с коврчама“ („chapiteau à crochets“), 264, 268, 280, 312.
Капител стуба, 171, 194, 205, 210, 222, 238, 241, 243, 264, 268, 275, 278, 280, 290, 291, 299, 304.
Капители с чудовиштима („guivres“), 280, 282, 286, 298.
Карија тиде, 228, 264, 268, 299.
Карло Велики, 16, 85, 88, 89, 90, 102, 204.
Карло I, Роберт, угарски краљ, 177.
Карло II, напуљски краљ, 177.
Castel del Monte, 138, 268.
Катедрала, у Bari, 138, 268, 280, 282, 313.
— у Беневенту, 268.
— у Биограду, 112, 197.
— у Битонту, 198, прим. 3; 248, 280, 282.
— у Ивреи (Ivrea), 130.
— у Луки (Lucca), 220,
— у Piacenza, 282, прим. 4.
— у Пизи, 224, 225, 274, 275, 279.
— у Салерну, 268.
— у Trani, 284, 310.
Катехумени, 17.
Качићи, 176, 177.
Квадратна база тамбура, 41, 72.
Керамички украс, 16.
Кипар, 100.
Клаустар доминикански, у Дубровнику, 236, 237.
Клаустар фрањевачки, у Дубровнику, 140, 241, 302, 304.
Климент IV, папа, 213.
Климент V, папа, 177.
Cluny, 130, 199.
Клис, 65, 88, 178.
Кнежев Двор, у Дубровнику, 235, 238.
Книн, 22, 30, 78, 88, 110, 111, 112, 144, 149, 158, 160, 169, 172, 178.
Кокари, Никола (Nicolò Cocari), скулптор, 257.
Колафиза, жена кнеза Јована, 227, 285.
Collegiata, види: Црква св. Марије Infunara.
Коломан, дука од Далмације, 189, прим. 4.
Коломан, угарски краљ, 118, 119, 120, 135, 148, 149, 180, 220.
Комнижа, на Вису, 32, 36.
Конзола, 27, 55, 59, 63, 76, 114, 122, 192, 229, 237, 241, 256.
Константин Порфирогенит, 17, 19, 86, 96, 132, 220, 221.
Константин IX, Мономах, 116.
Контрфор, 31, 72, 75, 82, 107, 111, 191.
Корчула, 23, 179.
Косово, код Книна, 30.
Котор, 22, 36, 38, 41, 44, 67, 72, 86, 91, 95, 97, 98, 131, 140, 141, 176, 178, 179, 180, 214, 245, 246, 247, 248, 251, 299.
Кренелуре, 15.
Кресценције, сњетски архијепископ, 166.
Крешимир I, хрватски краљ, 94.
Крешимир III, хрватски краљ, 94.
Крипта, 24, 83.
Крит, 100, 145.
Крк, 88, 94, 144, 176, 179.

Крсташи, 122, 176, 221, 232.
Кубични капител, 118, 119, 135, 217, 225.
Кузма (Cosmas), архиђакон, 127.
„Кука“, орнаментални мотив, 18, 21, 154, 169.
Купола, 14, 16, 19, 21, 31, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 49, 51, 55, 64, 71, 86, 93, 134, 145, 205, 266.
Кути (Бока Которска), 33.

Л.

Лав III, папа, 91.
Лав IX, папа, 116, 130.
Лав III, Исаврски, 97, 98.
Ладислав, угарски краљ, 147, 149.
Ладислав Напуљски, угарски краљ, 178.
Lanciano (Abruzzi), 135.
Ластово, 25, 29, 30, 32, 35.
Лезена, 11, 18, 19, 21, 75, 108, 205.
Lecce, 234.
Лим, 247.
Ловро (Laurentius), сплетски архијепископ, 47, 149, 168.
Лозице, орнаменталне (rinceaux), 270, 272, 280, 306.
Ломбардија, 65, 91, 196, 198, прим. 3; 224, прим. 1; 247, 269.
Ломбардска архитектура, 57, 65, 115, 123.
Лоренцо Периандро, задарски архијепископ, 222, 223, 225, 256, 263, 272, 279.
Lorenzo Pincino, архитекта, 210.
Лотар, франачки цар, 88, 156.
Лошиħ, 102.
Лудовик I, угарски краљ, 177, 314.
Лужине, код Стона, 26, 29.
Луј II, франачки цар, 88.
Лук, полукружан, 74.
Лук. готски, 38.
Лук, оштар (en tiers-point), 37, 41, 74.
Лук, потковичаст, 20, 228.
Лука (Lucca), 123, 220.
Лумбарда, на Корчули, 23.
Луци (doubleaux), 11, 28, 32, 55, 66.
Лучац код Сплета, 31, прим. 3.
Лучера (Lucera), 213.

Љ.

Људевит, посавски кнез, 92.

М.

Мавро, син Андреје Казафранка, 36.
Magistri commacini, 129.
Madii, породица у Задру, 117.
Мадије, опат у Задру, 115, 121.
Madius (Majo), задарски приор, 121, 122.
Majus, трогирски приор, 67.
Македонски Словени, 52, 94, 96.
Манастир, доминикански у Дубровнику, 235.
— доминикански у Трогиру, 213.
— на Жирју (Zuri), 115.
— св. Бенедикта на Monte Cassino, 115.
— св. Гргура у Врани, 149.
— св. Гризогона у Задру, 121.
— св. Димитрија у Задру, 103.
— св. Петра код Требиња, 97.
— св. Платона у Задру, 103.
— St. Gilles, 120.
— фрањевачки у Бару, 247.

Манастир, фрањевачки, у Дубровнику, 140, 240, 248, 302.
— у Cluny, 130.
Манојло Комнен, 148, 175.
Манфред, напуљски краљ, 181.
Manfredonia, 234.
Марија, угарска краљица, 178.
Марсељ, 83, 89.
Марта, светитељка, 89.
Martinus, operarius, 292.
Мартин, светитељ, 89, 157.
Марцела, светитељка, 89.
Matronaeum, 19.
Маузолеј Гале Плацидије, 82.
— хрватских краљева, 59, прим. 1.
Maurus, скулптор, 292, 294, 295, 296, 304, 305.
Меморијалне грађевине, 80, 82, 85, 86.
Месеци, њихове представе, 255, 262, 263, 269.
Messina, 234.
Milano, 233.
Милет, 87.
Милутин, српски краљ, 141, 240, 247.
Мирослав, хрватски краљ, 94.
Мислав, хрватски кнез, 88.
Мистик, Никола, цариградски патријарх, 95.
Missa od corpus, 82.
Митровица, Сремска, 17.
Миха, каменар из Бара, 140, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 302, 304.
Михајло Вишевић, захумски кнез, 95, 96.
Михајло Крешимир II, хрватски краљ, 49, 52, 94, 166.
Михајло I, византиски цар, 17.
Млеци, 94, 95, 98, 102, 103, 148, 150, 151, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 187, 196, 202, 203, 205, 208, 213, 214, 215, 220, 225, 232, 233, 264, 266, 269, 271, 272, 299.
Мљет, 141.
Мозаик, 128.
Molfetta, 151, 180, 233, 234.
Monopoli, 233, 234.
Monte Cassino, 115, 116, 121, 143, 149, 168.
Мудраци с Истока, 61.
Музеј св. Доната, у Задру, 61.
Mundo, artifex, 129.
Мутимир, хрватски кнез, 31, 63, 93, 94, 158.
Мућ, Горњи, 158.

Н.

Наплуза (Naplouse), 202.
Напуљ, 177, 178, 234.
Нартекс, 12, 13, 19, 26, 30, 48, 49, 51, 56, 108, 109, 111, 145, 146, 197, 227.
Немања, српски велики жупан, 36, 139, 140.
Немира, кћи Месаљинова, 47.
Немачка, 282.
Неретљани, 96, 98, 99, 182.
Никозија (Nicosie), 202.
Никола, мајстор (скулптор) из Млетака, 213, 215, 271.
Никола „sacerdos et protomagister“, 282.
Nicolaus de Bartolomeo de Fogia, скулптор, 283.
Никопољ, 178.
Нићифор, византиски цар, 16.
Ниша, 75, 108, 256.
Normandie, 118, 119, 143, 225.
Нормани, 143, 147, 182, 204, 225.

О.

О, његов нарочити облик, 67.
Овчар, планина, 40.
Одило, опат 120.
Odo, бенедиктинац, 169.
Окулус (oculus) 204, 241.
Омиш (Almissa), 41, 42, 44, 176, 177, 178.
operario, 189, 190, 205, 292, 296.
Ordelafo Faledro, млетачки дужд, 220.
Orléans, 90.
Орсеоло, Петар II, млетачки дужд, 94, 102, 182.
Орсини-Матејевић, Ђорђе, 228, 229, 238.
Осор, 88, 94, 102.
Otto, magister (скулптор), 129, 169, 229, 303.
Охрид, 74, 100.

П.

Павао, брибирски кнез, 177.
Палермо (Palermo), 234.
Палмотићи, дубровачка породица, 235.
Пандантиф, 14, 37, 38, 41, 42, 46, 72, 73, 102.
Паско Михаелис (Pasqualis Michaelis), архитекта, 236, 237, 240.
Патријарх, аквилејски, 220.
— јерусалимски, 200.
Патријаршија у Назарету, 201.
Пелине, у Дубровнику, 28.
Пељешац, 32.
Петар, спљетски приор, 161.
Петар, хрватски краљ, 147.
Петар Гојниковић, српски кнез, 96.
Петар Крешимир IV, хрватски краљ, 2, 96, 115, 116, 147, 148.
Петар Славац, хрватски краљ, 147.
Piacenza, 282, прим. 4.
Пиза, 123, 151, 224, 225, 233, 266, 270, 274, 275, 276, 279, 286, 293.
Пизано, Никола (Nicolo Pisano), скулптор, 259, 279, 286, 293, 294, 295, 296.
„Пиле“, у Дубровнику, 240.
Плутеј, 12, 160, 172.
Поди, у Боци Которској, 40.
Подмалинско, манастир, 40.
Покршавање Срба, 98.
— Хрвата, 89.
Полихроман камени материјал, 114, 286.
Полукупола (cul de four), 8, 11, 14, 32, 66, 71, 72.
Пољице, 28.
Поникве, на Пељешцу, 32.
Попречни брод (трансепт), 40, 41, 56, 93, 195, 198, 275.
Пореч (Parenzo), 82, 84.
Портик, 63, 108, 112, 145, 146.
Превалис, 97, 245.
Предикаоница, 268, 280, 286, 287, 290, 293, 295, 298, 308, 312.
Преспа, град, 97.
Приватне зграде, 234.
Придрага, 13.
Приеко, у Дубровнику, 39.
Пријеђба, на Ластову, 25.
Прико, код Омиша, 41, 42.
Primas Serbiae, 246.
Princeps, титула заповедника града, 67, 162.
Приор, градски заповедник, 67, 162.

Пристанишна такса, 103, 141, 150, 180.
Прованс (Provence), 65, 89.
Prodanus del Lauro, рабски епископ, 185.
Протоме животиња као конзоле, 55.
Пуљ (Pola), 58, 80, 81.

Р.

Раб, острво, 56, прим. 1; 88, 94, 113, 125, 144, 155, 175, 212.
Ravello 283, 286, 309, 310.
Равена, 82, 86, 233.
Радован, скулптор, 188, 189, 194, 232, 252, 257, 259, 261, 265, 266, 271, 295.
Rainaldus, архитекта, 224.
Расцеп између цркава, 116.
Ратац, полуострво, 23.
Раша (Arsa), 1, 95.
Рашка архитектонска школа, 72.
Recanati, 233.
Рижинице, 22, 93, 156.
Рим, 21, 91, 123, 146, 289, 290.
Rimini, 234.
Роберт Гвискар, 147, 232.
Roger I, велики кнез Сицилије, 120, 148.
Розета у прозору, 38, 133, 219, 222, 224, 238.
Роман Лекапен, 95.
Роса (Porto Rose), 96.

С.

Salerno, 268.
Salma, мера за тежину 181, прим. 1.
Самуило, цар македонских Словена, 52, 97.
San Vitale у Равени, 17, 85, 86, 87, 90.
Сарацени, 63, 68, 269.
Сарацинис, Андреја, которски грађанин, 38, 67, 155.
Safa, кастел у Сирији, 61.
Сахрањивање у цркви, 51.
Свачић, Домалдо, кнез, 176, 232.
Св. Гора (Athos), 100.
Светослав, хрватски краљ, 94, 103.
Свилено ткиво, 46.
Св. Анастасија, мученица, 17.
Св. Анастасије, 169.
Св. Аугустин (Кажотић), 213, 214.
Св. Домнијус (Дујмо), 169.
Св. Еухарије, 169.
Св. Марта, мученица, 65.
Св. Марта, сестра Лазарева, 65.
Св. Петар, 169.
Св. Хермагора, 169.
Свод, готски (voûte sur croisée d'ogives), 38, 133, 134, 191, 198, 205, 280, 299.
— крстат, 28, 42, 45, 55, 60, 66, 74, 134, 237.
— оштар, 37, 38, 74.
— полуобличаст, 74.
Св. Сава, српски архијепископ, 27, 99.
Селци, на Брачу, 25, прим. 5; 29, 39.
Сигнирање уметничких дела, 129.
Симеун, цар, 95, 96.
Симеун Дубровчанин, скулптор 202, 235, 266.
Сиракуза, 234.
Сирија, 61, 76, 83, 87, 180, 197, 201.
Сицилија, 97, 120, 180, 182, 201, 204.

Скадар, 97, 98, 247.
Скрадин, 177, 178.
Сладе, трогирска породица, 63, 64.
Слепе аркаде, 8, 75, 122, 219, 229.
Слепе аркадице у фризу, 38, 41, 76, 122, 133, 192, 208, 210.
Сликарство византиског стила, 296, 308.
Словенска служба у цркви, 95, 98, 116.
Солин (Salona), 13, 48, 95, 124, 126, 128, 149, 159, 169.
Солун, 100.
Спич (Spizza), 23.
Сплет, 21, 31, 46, 47, 59 прим. 1; 67, 72, 73, 88, 89, 94, 98, 100, 101, 102, 115, 118, 122, 141, 147, 148, 151, 161, 162, 168, 176, 177, 178, 179, 192, 195, 245, 251, 280, 296, 299, 306.
„Sponza“, види Догана.
Србија, 16, 40, 52, 76, 97, 140, 175, 183, 235, 246, 302.
Српска архитектура Средњег Века, 41, 54, 72, 140.
St. Giovanni in Pusterla, црква у Задру, 59.
Стефан, архитекта трогирског звоника, 208, 209.
Стефан Војислав, српски владалац, 97, 99.
Стефан Дабиша, босански краљ, 178.
Стефан Дечански, српски краљ, 139, 247.
Стефан Дубровчанин, ценобиарх, 237.
Стефан Првовенчани, краљ, српски, 136.
Стефан Твртко II, босански краљ, 179.
Стефан I, хрватски краљ, 95, 102, 116, 147.
Стефан II, угарски краљ, 148.
Стефан II, хрватски краљ, 147.
Стефан III, угарски краљ, 148.
Стил византиски, 16, 66, 295, 304, 308.
— готски, 112, 134, 194, 198, 199, 208, 213, 228, 237, 240, 241, 247, 252, 279, 287.
— романски, 27, 56, 66, 68, 76, 77, 112, 114, 119, 128, 129, 144, 182, 185, 187, 194, 208, 225, 228, 237, 241, 247, 249, 252, 272, 297.
Стилобат, 198, 201.
Стон, 26, 29, 33, 36, 54.
„Strebenische“, 20, 21, 85, 87.
Sumpertus, 65, 89.
Сутоморе, 23.

Т.

Табернакул, 254, 256, 312.
Таваница хоризонтална, 113, 114, 115, 122, 126, 134, 143, 191, 196, 210, 236.
Тамбур, 19, 37, 38, 41, 71, 134.
— фиктивни, 8, 14, 42, 46, 47, 55, 71 101.
Татари, 53, 176, 189, прим. 4.
Тврде, Никола, архитекта, 228, 229.
Твртко, босански бан, 178.
Тевтонци, калуђери, 201.
Tedore Bitalis, син Мартина операрија, 292, 296.
Теодорих Велики, 84, 119, прим. 3.
Теодосије, нински епископ, 95.
Teramo (Abruzzi), 134.
Тераса, 132, 190, 191, 198, прим. 3; 205, 248.
Тестерини зуби, орнаменат, 20.

Тетрафора, 185.
Théodulphe, орлеански епископ, 90.
Thionville (Didenhofen), 17.
Тома, архиђакон сплетски, 49, 164, 168, 221, 306.
Томислав, хрватски краљ, 52, 94, 95, 102, 159.
Torcello, 58.
Тордирани стубови, 122, 192, 205, 272, 280, 285, 299, 313.
Тоскана, 185, 208, 220, 224, 225, 266, 270, 271, 279.
Tours (Француска), 89, 130, 157.
Травунија, 1, 96, 97.
Trani, 200, 234, 284, 286, 310.
Трансена, 16, 77, 127, 172.
Требиње, 97.
Trèves, 169.
Трегванус, трогирски епископ, 188, 189, 193.
Трибина, 138, 224.
Триконхос, 83.
Трифора, 133, 134, 137, 143, 185, 214, 215, 237.
Трогир, 60, 63, 65, 68, 79, 88, 94, 100, 102, 141, 148, 150, 176, 177, 178, 179, 188, 189, 195, 251, 269, 279, 280, 295, 296, 299, 304.
Тромпа, 8, 20, 46, 48, 55, 66, 70, 71, 73, 102, 108.
Трпимир, хрватски кнез, 22, 63, 88, 93, 156.
Трст, 82.
Турбан, 264, 268, 269.
Турин, 178.
Турци, 53, 65, 233.

Ћ.

Ћирило и Методије, 85, 98.

У.

Убијање деце у Витлејему, 61.
Угарска, 94, 97, 112, 120, 148, 150, 175, 180, 195, 220.
Уздоље, у Косову код Книна, 30, 32, 158.
Uncia, сицилиски новац, 181, прим. 1.
Урбан II, папа, 120, 149.
Урош I, српски краљ, 247.
Урсо, војвода Карла Великога, 89.

Ф.

Fano, 233.
Фигуралне представе, 166, 170.
Фиренца (Firenza), 233.
Firmo, 233.
Фортунат, патријарх на Градо, 92.
Fossanova, 199, 292.
Франкопан Јован, сплетски кнез, 227.
Франкопани на Крку, 176.
Франци, 16, 65, 89, 92.
Franciscus de Mediolano, златар, 314.
Француска, 58, 83, 84, 89, 91, 118, 120, 130, 145, 146, 157, 204, 268, 269, 271, 282, 283.
Фрањевци, 140, 143, 179, 235, 240, 247, 286, 302.
Фридрих II, Хохенштауфен, 2, 176, 180, 183, 201, 203, 204, 268, 270, 283.

Х.

Хадријан I, папа, 91.
Хвар, 179.
Хексафора, 241, 248.

Хеленистичко хришћанство, 51.
Helia, трогирски поглавар, 188.
Хенрих Дандоло, млетачки дужд, 176, 221.
Херсон, у Јужној Русији, 84.
Херцег-Нови, 40.
Холандска колонија у Дубровнику, 241.
„Хом“, види „дрво живота“.
Храстова шума, 270.
Хрватско Старинарско Друштво у Книну, 11.
Хрвоје Вукчић, 178, 179, 226.
Христово рођење, 61.
Хронологија (подела на периоде), 2.
Хум, (Захумље), 1, 96, 97.

Ц.

Цариград, 17, 20, 51, 54, 92, 100, 101, 103, 168, 179, 203, 224, 269.
Цезар Франциско de Mathaeis, архитекта, 230.
Cellae trichorae, 14, 83.
Централне грађевине, 7 и даље, 79 и даље.
Цетина, 1, 53, 96, 98, 107, 145.
Циборијум (небница), 153, 155, 158, 165, 172, 251, 280, 286, 287, 299, 304, 308, 310, 312.
Цимиск Јован, византиски цар, 52.
Цистерцити, 112, 135, 195, 197, 198, 199, 201, 203, 290.
Црес (Cherso), 102.
Црква блажене Госпе од Планице, на острву Вису, 16, 70, 71, 77, 78, 85, 88.
Црква блажене Госпе од Ружарја, на Ластову, 30.
— блажене Госпе, у Лужинама, 26, 54, 76, 77.
— dei Predicatori in Borgo, у Трогиру, види: црква св. Доминика.
— dei Frari, у Млецима, 299.
— код Равањске, 8, прим. 2.
— Космосотира, у Цариграду, 51.
— Minerva Medica, у Риму, 21.
— на Главици „Ступови“, код Книна, 110, 111, 197.
— на Лопушкој Главици, 22, 78.
— San Benedetto, у Brindisi, 134.
— San Salvatore, у Брешчији, 192, прим. 4.
— св. Амброза, у Нину, 158.
— св. Анастасије, у Задру, 17.
— св. Андреје, у Барлети, 198, 202.
— св. Андреје, у Задру, 45.
— св. Андреје, у Прапратни, 97.
— св. Ане, у Задру, 297.
— св. Антонија, у Задру, 120.
— св. Антонија из Падове, на Ластову, 30.
— св. Аранђела, на Превлаци, 99.
— св. Арханђела Михајла, на Monte Gargano, 203.
— св. Бартула на Капитулу, код Книна, 111.
— св. Бенедикта, у Спљету, 115.
— св. Богородице, у Артику (Јерменска), 81, 83.
— св. Богородице, у Стону, 27.
— св. Ваведења, на Овчару (Србија), 40.
— св. Варваре, у Лумбарди (Корчула), 23.
— св. Варваре, у Трогиру, 60, 65, 70, 73, 100.
— св. Вида, у Задру, 10, 70, 73, 75 79, 101.
— св. Влаха, на Ластову, 30.

Црква св. Госпе, у Дрнишком Грацу, 77.
— св. Гризогона, у Задру, 120, 187, 197, 220, 251.
— св. Гроба, у Барлети, 198, 199, 200, 201, 202, 203.
— св. Гроба, у Јерусалиму, 198.
— св. Доминика (dei Predicatori), у Трогиру, 190, 312, 257.
— св. Доната, на Крку, 83, прим. 2.
— св. Доната, у Задру, 16, 70, 71, 73, 75, 76, 85, 90, 91, 101, 154, 221.
— св. Дујма, у Трогиру, 115.
— св. Дујма, у Шкаљарима, 22, 74.
— св. Духа, у Шкрипу, на Брачу, 61, 77.
— св. Ђурђа, у Бару, 97.
— св. Еуфимије, у Спљету, 10, прим. 6; 46, 47, 61, 70, 72, 73, 101.
— св. Јакова, у Пелинама (Дубровник), 28, 76, 235.
— св. Јована Крститеља, на Ластову, 35, 77.
— св. Јована Крститеља, на Рабу, 125 и даље.
— св. Јована Крститеља, у Болу, 25, 70, 75, 77.
— св. Јована Крститеља, у Трогиру, 210.
— св. Јована, у Биограду, 115.
— св. Јована, у Стону, 36, 75, 77.
— св. Јурја, у Жестињу, 34, 70, 75.
— св. Јурја, у Пониквама, 32, 71, 75.
— св. Јурја, у Пријеђби, 25, 70.
— св. Јуста, у Трсту, 82.
— св. Катарине, на острву код Пуља, 72, 80, 81, 101.
— св. Крста, у Нину, 7, 10, 14, 43, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 83, 84, 89, 101, 153.
— св. Кузмана и Дамјана, на Брачу, 29.
Црква св. Ловре (San Lorenzo), у Задру, 54, 61, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 101, 146.
— св. Луке, на Ластову, 32, 70, 73, 75.
— св. Луке, на Уздољу, код Книна, 30, 75, 78, 93, 158.
— св. Луке, у Котору, 36, 40, 41, 44, 67, 72, 73, 74.
— св. Максима, у Јесеницама, Пољице, 28.
— св. Марије Carmelo, у Пуљу, 81.
— св. Марије Infunara, у Котору, 38, 40, 72, 73, 74, 76, 77.
— св. Марија Formosa, у Пуљу, 76, 81, 82, 90.
— св. Марије од Отока, код Солина, 13, 48, 70, 79, 100, 101, 146, 159, 197.
— св. Марије, у Бискупији, 110.
— св. Марије, у Задру, 117, 135, 150, 186, 187, 198, 225.
— св. Марије, у Cologne (Köln), 306.
— св. Марије, у селу Ластову, 29.
— св. Марка, у Млецима, 83, 118, 202, 214, 269, 299.
— св. Марте („Стомрата"), у Бихаћу, 63.
— св. Мартина, над porta aurea, у Спљету, 31, 89, 156.
— св. Мартина, у Лужинама, код Стона, 29.
— св. Мартина, у Придрази, 13, 75, 84, 89.
— св. Мартина, у Tours (Француска), 130.
— св. Мартина, у Трогиру, 65.
— св. Михајла, на Ластову, 25.
— св. Михајла, код белих дувана, у Стону, 33, 70, 75, 77.
— св. Миховила, код Комниже, на Вису, 32, 70.

Црква св. Недеље, код Селаца, на Брачу, 29.
— св. Недеље (St. Domenica), у Задру, 59, 71, 167.
— св. Николе, код Комниже, на Вису, 36.
— св. Николе, код Нина, 14, 71, 75, 84, 118.
— св. Николе, код Селаца, на Брачу, 39, 75.
— св. Николе, у Bari, 138, 143, 224, 225, 248, 268, 270, 291, 301, 302.
— св. Николе (de Collegaci), у Велом Варошу, у Сплету, 47, 61, 72, 73, 101.
— св. Николе, у Саеп-у, Француска, 143.
— св. Николе, у Куршумлији (Србија), 136.
— св. Николе, у Приеком, у Дубровнику, 39.
— св. Николе, у Сушаку, 115.
— св. Петра, код Бенковца, 158.
— св. Петра, код Новог Пазара, 86.
— св. Петра, на Лучцу, у Сплету, 31, прим. 3.
— св. Петра, у Дрази (in Valle), на Рабу, 56, прим. 1; 113, 128, 197.
— св. Петра, у Задру, 44, 70, 73, 74, 75, 100.
— св. Петра, у Немби, 115.
— св. Петра, у Приком, код Омиша, 42, 72, 73, 75, 77, 99.
— св. Сабине, у Риму, 306.
— св. Сергија и Вакха, код Скадра, 97, 98.
— св. Сергија и Вакха, у Подима, 40, 42, 44, 72, 73, 74, 76, 77.
— св. Силвестра, на острву Бишеву, 35.
Црква св. Симеона, у Задру, 313.
— св. Софије, у Задру, 103.
— св. Софије, у Охриду, 74, 100.
— св. Софије, у Цариграду, 17.
— св. Спаса, на врелу Цетине, 53, 54, 107, 111, 145, 146, 197, 227.
— св. Срђа на Брдима, 29, 99.
— св. Стефана „под Боровима“ („de Pinis“), код Сплета, 49, 59, прим. 1; 115, 311.
— св. Стефана, у Дубровнику, 76, 165, прим. 1.
— св. Стефана, у Верони, 130.
— св. Томе, код Селаца, на Брачу, 25, прим. 5.
— св. Томе, у Јаминама, код Дубровника, 240.
— св. Томе, у Кутима, 33, 71, 75.
— св. Трифуна, у Котору, 86, 91, 131, 144, 197, 198, 214, 215, 299.
— св. Тројице, у Задру, 17.
— св. Тројице, у Пољуду, код Сплета, 21, 75, 78, 87.
— св. Урсуле, у Задру, 20, 75, 87, 101.
— св. Фрање, у Дубровнику, 240.
— св. Фрање, у Задру, 298.
— св. Ципријана, на Рабу, 113.
— St. Angelo, на брду Raparo, 74, 100.
— St. Jàk, у Угарској, 195, 196, 198.
— St. Jean de Verges (Француска), 83.
— St. Clemente, у Vomano, 290.
— St. Maria della Valle, у Cividale, 167.
— St. Maria Major, у Дубровнику, 235.
— St. Maximin, код Марсеља, 89.
— St. Michele in Monte, близу Пуља, 81.
— St. Pantaleone, у Ravello, 283, 309.
— Студеница, 140.

Црква у Билицама, 11, 13, 51, 69, 75, 84, 90.
— у Дробњацима, 40.
— у Дужи, 40.
— у Ечмиазину, (Јерменска), 90.
— у Жажвићу, 54, 109, 197, 227.
— у Germigny des Prés (Француска), 90.
— у Cognat (Француска), 83.
— у Lerins (Француска), 84.
— у Munster (Гризонска Швајцарска), 84.
— у Петњици, 40.
— у Рижиницама, 22, 93, 156.
— у Szambek (Угарска), 195.
— у Fossanova (Италија), 199.
Црна Гора, 40.

Ч.

Часлав, српски владалац, 97.
Чешка, 85.
Чивидале (Cividale), 156, 158, 167.

Ш.

Chartres (Француска) 202.
Шибеник, 115, 148, 177, 178, 179, 202, прим. 5; 257.
Школа архитектонска (на острвљу), 11.
Шкрип, на Брачу, 61, 77.
Шпанија, 59.
Шубић, Младен, 177.
Шубићи, племе, 176.

BINDING SECT. SEP 5 - 1968

NA
1009
D3V3

Vasić, Miloje M.
Arhitektura i skulptura
Dalmaciji

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY